

नवसंहिता

नवविधानस्थानामार्थाणां

विधिनिचयप्रदर्शिका

श्रीमदाचार्यकेशवचन्द्रसेनेन

इलच्छीयभाषया निबद्धा

नवविधानमण्डल्या उपाध्यायेन

संस्कृतभाषयानूदिता

कलिकातायां रमानाथ-मनुमदार-वर्त्मन्-तृतीय-संस्करण-सप्ततः

प्रकाशिता च

कलिकातायां

गिरिश-विद्यारत्न-वर्त्मन्-चतुर्विंश-संस्करण-सप्तमि

गिरिश-विद्यारत्न-यन्त्रे

श्रीशशिभूषण-कृतिरत्न-भट्टाचार्येण

मुद्रिता

१८२२ शके

मूल्यम्—५० हाद्वानकानि ।

विज्ञप्तिः ।

यदेव मूलसंहिता नवविधानपत्रिकायां प्राकाशि, तदैवा-
भूद्धर्मतत्त्वपत्रिकायामस्याः संस्कृतानुवादस्यारम्भः । समाप्ति-
मगमत् संहिताकर्तुः स्मरारोहणादव्याक् । वर्षात् पञ्च-
दशात् प्राक् ग्रन्थाकारेणारब्धस्य मुद्राङ्कनं व्ययसाहाय्यशैथि-
त्यात् चान्तिमापत् । स्वर्गतस्य श्रीमद्विष्णुनाथरायस्य स्मरणार्थं
बन्धुवरेणैकेन प्रदत्तेन साहाय्येन पुनर्मुद्राङ्कनमारभ्यामुद्रितान-
शान् प्रकटय्य मुद्रितविनष्टांशांश्च पूरयित्वोपस्थापितयं संहिता
नवीनार्थसमितौ । भवत्वियं तस्या गृह्यजीवननियमनायेति
शम् ।

उपासमानो तस्मात्तं शिशुमन्तःपुरं नयेत् ।
 मातुः समीपे सा तच्च कुटीरे भोजनस्य च ॥
 तत्कालोचितसज्जामि; शोभितं मण्डितानयैः ।
 बालैः श्रेयोप्रदानेन प्रसूतेरपतस्ततः ॥ १६ ॥
 आसने वाद्य पीठे तं शिशुं समुपवेशयेत् ॥ १७ ॥
 अथ च व्यञ्जनं नामाविधानि च फलानि च ।
 मिष्टानानि च खाद्यानि तस्मात्ते सज्जयेत् सुदा ॥ १८ ॥
 अथमारभ्य सर्वेषां किञ्चित् किञ्चित्मुखे ततः ।
 शिशोर्माता स्वयं दद्यात् वदन्त्येवं समाहिता ॥
 इदमवमर्हं तुभ्यं ददामि परमेश्वरः ।
 आश्रयेद् योजयतु तव मङ्गलहेतवे ॥ १९ ॥

१६ । अधुना अत्राश्वनानुष्ठानमाह उपासमान इति । उपासमानो तस्मात्
 उपासनाख्यानात् तं शिशुम् अन्तःपुरं मातुः समीपे नयेत् । ततः सा माता तं शिशुं
 तत्कालोचितसज्जामिः शोभितं भोजनस्य च कुटीरे मण्डितानयैः अथतः श्रेयोप्रदानेन प्रसूतैः
 मण्डितानयैः बालैः सङ्ग नयेदिति शेषः ।

१७ । आसनेति । आसने अथवा पीठे तं शिशुं समुपवेशयेत् ।

१८ । अत्रमिति । अत्र व्यञ्जनं च नामाविधानि फलानि च मिष्टानानि खाद्यानि
 च सुदा तस्य शिशोः अथ सज्जयेत् ।

१९ । अत्रमिति । ततः माता अत्रन् अथवा सर्वेषां खाद्यानां किञ्चित् किञ्चित्
 शिशोः मुखे समाहिता सती एवं वदन्ती स्वयं दद्यात्—अहं तुभ्यम् इदम्, अत्रं इदामि,
 तव मङ्गलहेतवे परमेश्वरः इदम् अत्रम् आश्रिया योजयतु ।

अनन्तरं प्रधानाश्च महिलाः स्वजनेषु च ।

निमग्नितश्च दद्युस्तन्मुखेऽप्यथ यथाक्रमम् ॥ २० ॥

शङ्खध्वनिर्महिलाभिर्बासैरानन्दमिस्त्रनः ।

क्रियेत कौतुकेनायं शिशुः खादति वै यदा ॥ २१ ॥

वह्निर्भागे ध्वनिर्वाद्योत्थितः स्थास्यधुरस्तदा ॥ २२ ॥

अत्राश्रयान्ते बालं तं सभाकुट्टिमकं नयेत् ।

यत्राश्रिपं पुष्पनक्षोपहारश्च समेत सः ॥ २३ ॥

इति नामकरणम् ।

दीक्षा ।

शिक्षा दीयेत बालाये बालकाय च सञ्चिता ।

साधारणानां श्रेयानां सर्व्वशाखास्तु तास्तु च ॥ १ ॥

२० । अनन्तरमिति । अनन्तरं स्वजनेषु प्रधानाः महिलाश्च निमग्नितश्च तन्मुखे यथाक्रमम् अप्यथ दद्युः ।

२१ । शङ्केति । यदा अत्र शिशुः खादति, तदा महिलाभिः शङ्खध्वनिः बालैः आनन्दमिस्त्रनः कौतुकेन क्रियेत ।

२२ । वह्निरिति । तदा वह्निर्भागे वाद्योत्थितः मधुरः ध्वनिः स्थास्य ।

२३ । अत्रेति । अत्राश्रयान्ते तं बालं सभाकुट्टिमकं नयेत् । यत्र सभाकुट्टिमं सः बालः आश्रिपं पुष्पनक्षोपहारं च समेत ।

१ । दीक्षायाः पूर्व्ववृत्त्यन्ताह विधेति । साधारणानां श्रेयानां तास्तु प्रविष्टास्तु शास्त्रानां विषयाणां सर्व्वशाखास्तु च बालाये बालकाय च सञ्चिता उपयुक्ता शिक्षा दीयेत ।

विशेषशिक्षादानाय यदोपयोगितां गताः ।

पुरोधसा वा तेनैव मनोनीतेन धीमता ।

नवविधानतत्त्वञ्च शिष्येन् मौलिकं हि ते ॥ २ ॥

षोडशे षोडशप्राये वाय वयसि बालकम् ।

प्राक् विवाहाद्विधिपूर्वम् मन्त्रज्ञां तं निवेशयेत् ।

नूतनस्य विधानस्यानूपयुक्तत्वयंसनम् ॥ ३ ॥

उपासनादिनेऽन्यत्र मन्दिरे पारिवारिके ।

उपासनाष्टके वाय चान्यत्र वीपयोगिनि ।

निर्वाहयेत् सुमनसा दीक्षाकर्त्रं यथाविधि ॥ ४ ॥

दीक्षितव्यो विधेत् क्षानागारं गम्भीरचेतसा ।

निर्दिष्टे दिवसे तथाभिवेक्षेण परिष्कृतः ॥ ५ ॥

२ । साधारणशिक्षानन्तरं किं कर्तव्यं तदाह विधेयमिति । यदा विशेषशिक्षा-
दानाय विशेषशिक्षावसथाय उपयोगितां गताः प्राप्ताः, तदा पुरोधसा परिवारस्य
पुरोहितेन अथवा इह तेन पुरोधसा मनोनीतेन वा धीमता उपयुक्तेन शिष्यकेन मौलिकं
नवविधानतत्त्वं च ते हि शिष्येन् ।

३ । षोडश इति । विवाहात् प्राक् षोडशे अथवा षोडशप्राये वयसि उपयुक्त-
मसंनम् अतः तं वाचकं विधिपूर्वम् नूतनस्य विधानस्य मन्त्रज्ञां निवेशयेत् ।

४ । उपासनेति । मन्दिरे उपासनादिने उपासनाष्टके निर्दिष्टे दिने अन्यत्र
तदतिरिक्ते दिने, अथवा पारिवारिके उपासनाष्टके, उपयोगिनि अथवा वा यथाविधि
दीक्षाकर्त्रं सुमनसा निर्वाहयेत् ।

५ । दीक्षितव्य इति । निर्दिष्टे दिवसे दीक्षितव्यः गम्भीरचेतसा क्षानागारं
विशेत्, तत्र अभिवेक्षेण परिष्कृतः भवेदिति शेषः ।

चम्पके कारिते सिद्धयति वारि तु सूर्यनि ।
 महिमा सच्चिदानन्द तवेति मनसा करेत् ॥ ६ ॥
 धातुनिर्भितपाचाच्च विधानध्वजचिह्नितात् ।
 प्रोज्ज्वलात् वारि सिध्येत मूर्ध्नि तस्य पुरोधसा ।
 मनसा दीक्षितव्योऽथ वदेत् यथासमन्वितः ॥
 प्रभुर्धारिगतो देहं यथा मे शोधयत्यसौ ।
 तथा मे हृदयं शोधयत कुर्वन् हि निर्धनम् ॥
 यथा शीतलयत्यथ देहं शान्तिजलनिन्दनम् ।
 तथाऽऽनयतु शान्तिज्ञानानि मे करुणाजलम् ॥ ७ ॥
 अभिवेकसमाप्तौ च दीक्षितव्यः पुरोहितः ।
 ब्रूयुः समागताः शान्तिः शान्तिः शान्तिरितिह ते ॥ ८ ॥
 पीतगैरिकप्रावारं वृतं शुक्लेन वाससा ।
 प्रवेश्येद्देहं तत्र निर्दिष्टे समये च सः ।
 उपविष्टो भवेद्देदीसन्मुखस्यासने शुभे ॥ ९ ॥

६ । चम्पक इति । चम्पके तेषां चम्पके कारिते सूर्यनि वारि तु सिद्धयति हे सच्चिदानन्द तव महिमा इति मनसा करेत् ।

७ । धातुनिर्भितेति । विधानध्वजचिह्नितात् प्रोज्ज्वलात् धातुनिर्भितपाचात् च वल्ल मूर्ध्नि पुरोधसा वारि सिध्येत । अथ मनसा दीक्षितव्यः यथासमन्वितः सन् वदेत्—
 असौ वारिगतः देहः यथा मे देहं शोधयति, तथा मे हृदयं निर्धनं कुर्वन् शोधयतु ;
 अथ वदेत् शान्तिजलं तु यथा देहं शीतलयति, यथा मे चान्तिज्ञानानि करुणाजलं शान्तिं च
 आनयतु ।

८ । अभिवेक इति । अभिवेकसमाप्तौ दीक्षितव्यः, पुरोहितः, समागताः
 च ये शान्तिः शान्तिः शान्तिः इति वदन् ब्रूयुः ।

९ । पीतेति । शुक्लेन वाससा वृतं पीतः गैरिकः प्रावारः उपवीर्यं शुक्लं तं

- प्रारम्भिकीपासनात् वेदाचार्यं आनय ।
 दीक्षार्चिनं विविधयौ मन्त्राणां परीक्षितुः ॥ १० ॥
 उपदेष्टा पिता वाच बन्धुसख प्रवर्तकः ।
 वेदीसम्पुष्टमासाद्य वेदेदेवं तदर्शकम् ॥
 आचार्यं चार्थं समर्चं ते श्रीमन्तममुकत्वहम् ।
 उपानयामि ज्ञात्वेमं योग्यं स्वज्ञानतः पुनः ।
 प्रवेशायास्य मन्त्राणां नूतनस्य विधेरिह ॥ ११ ॥
 ततो दीक्षार्चिनं जिज्ञासेत सीड्यमिह क्रमात् ॥ १२ ॥
 (क) दीक्षार्थिन् किं विधानस्य मन्त्राणां नूतनस्य च ।
 योक्तुमात्मानमिच्छुस्त्वं व्यञ्जरात् सन्धतिमोमिति ॥
 (ख) जानासि किं विज्ञासिपि मूलतत्त्वानि चोमिति ॥

दीक्षित्वं निर्दिष्टे समये तत्र गृहे उपासनालये प्रवेशयेत्, स च शुभे वेदीसम्पुष्टमासने उपविष्टः भवेत् ।

१० । प्रारम्भिकेति । प्रारम्भिकीपासनात् आचार्यः वदेत्—परीक्षितुः मन्त्राणां यः विविधः, दीक्षार्चिनं तम् आनय ।

११ । उपदेष्टेति । उपदेष्टा पिता अथवा तस्य बन्धुः प्रवर्तकः सन् वेदीसम्पुष्टम् आसाद्य तदर्शकम् एवं वदेत्,—आर्यं आचार्यं, तव समर्चं श्रीमन्तम् अमुकम् इमं स्वज्ञानतः पुनः योग्यं ज्ञात्वा इह नूतनस्य विधिः मन्त्राणाम् अस्य प्रवेशाय चकम् उपानयामि ।

१२ । तत इति । ततः उपानयनानन्तरं सीड्यम् आचार्यः इह दीक्षार्चिनं क्रमात् यथाक्रमं जिज्ञासेत । क्रमैव जिज्ञासाकतुस्तराणि ।

(क) हे दीक्षार्थिन्, किं नूतनस्य विधानस्य मन्त्राणां आत्मानं योक्तुं तम् इच्छुः ? चोम् इति च सन्धतिं व्यञ्जरात् स दीक्षार्थीति शेषः ।

(ख) जानासीति । नूतनस्य विधानस्य मूलतत्त्वानि किं जानासि विज्ञासि च ?

- (ग) तदर्थे प्रमुखाद्गतः किम् ? श्रीमिति चोत्तरम् ।
 (घ) अस्या विनयने वयम्भारं श्रीकर्तुमुद्यतः ।
 सत्यस्य जीवने साधित्वमितुं किं समुत्थितः ।
 (ङ) श्रीमीश्वरः सहायो मे भवत्विति ततो वदेत् ।
 (च) चरितोऽयः परोऽनन्तः पूर्वीऽयं सर्वशक्तिमान् ।
 सर्वज्ञः सर्वकृत्स्नः पुण्यः सुखमयः पुनः ।
 नित्यः सर्वमतः स्रष्टा पिता माता सुहृत् सखा ।
 चाता नेता च शास्त्रेति विश्वसिद्धिं किमोमिति ।
 (छ) आत्माऽमरो नित्यकालोन्नतिभामिति श्रीमिति ।
 (ज) नैतिकानीश्वरस्याङ्गं विधिजातानि यानि च ।
 विवेकस्य समादेशैराविःसंस्तीह चात्मनि ॥

श्रीम् इति । जिज्ञासेत सत्कतिं व्यञ्ज्यादित्यनुवर्त्तनेन जिज्ञासा आचार्यस्य तदुत्तरं दीर्घार्थिनः । एवं सर्वत्र विशेषम् ।

(ग) तदर्थमिति । तदर्थं मन्त्रणा आत्मानं वीर्यं प्रमुखा किम् आगतः ? श्रीम् इति उत्तरम् ।

(घ) अस्या इति । अस्याः मन्त्रणाः विनयने वयम्भारं श्रीकर्तुं किम् उद्यतः, जीवने सत्यस्य साधित्वम् एतुं किं समुत्थितः ?

(ङ) श्रीमिति । सती जिज्ञासावन्तरं दीर्घार्थी श्रीम्, ईश्वरः मे सहायः भवतु इति वदेत् ।

(च) चरितोऽय इति । अयम् ईश्वरः चरितोऽयः, परः, अनन्तः, पूर्वं, सर्वशक्तिमान्, सर्वज्ञः, सर्वकृत्स्नः, पुण्यः, सुखमयः, नित्यः, सर्वमतः, स्रष्टा, पिता, माता, सुहृत्, सखा, चाता, नेता, चात्मा च इति किं विश्वसिद्धिः ? श्रीम् इति ।

(छ) आत्मिति । आत्मा अमरः नित्यकालोन्नतिभाम् इति किं विश्वसिद्धिः ? श्रीम् इति ।

(ज) नैतिकानीति । हे दीर्घार्थिन, इह आत्मनि अङ्गं सर्वशक्तिम्

- आज्ञाप्य कश्च सर्वज्ञानं वाचिककलं हि तेषु किम् ।
 विश्वसिद्धिं तथा नित्यं परमेशस्य सन्निधौ ॥
 गणनादानवाध्यस्तं कर्तव्यानां सयत्नकम् ।
 नानाविधानां निर्व्वाहस्येति धर्मस्य चैनसः ॥
 हेतोर्विचारितः स्यात्कलं दृष्टितो वा पुरस्कृतः ।
 इहामुन्नेति किमहो विश्वसिद्धिं स प्रोमिति ॥
 (भ) सार्वभौमिकमण्डल्यां किमु विश्वसिद्धिं लिख ।
 प्राचीनज्ञानजातस्य विज्ञानानां निधानकम् ॥
 नूतनानां स्वीकरोति वा सर्वेष्वपि साधुषु ।
 समस्तसलमेकत्वं शास्त्रेषु क्रमवोगताम् ॥
 विधानेषु पुनर्भेदसाधनानि जहाति च ।
 महीययते शान्तिज्ञैकत्वं नियतमेव च ॥
 ज्ञानविश्वासयोर्वोगभक्त्योर्वैराग्यकृत्यदोः ।
 सर्वोच्चतमयोः सामञ्जस्यं संविदधाति च ॥
 सर्वाजातीः सर्वसम्प्रदायान् पूर्णं करिष्यति ।
 एकं वाच्यं परीवारमेकं काली स प्रोमिति ॥

धार्मिककलम् आज्ञाप्य यागि नैतिकानि ईश्वरस्य विधिजातानि विवेकस्य
 समादेशैः आविःसन्ति तेषु किं विश्वसिद्धिः ? नित्यं परमेशस्य सन्निधौ
 नानाविधानां कर्तव्यानां सयत्नं निर्व्वाहस्य त्वं ज्ञानवादानवाध्य इति,
 धर्मस्य एनसः च हेतोः त्वम् इह असुखं विचारितः दृष्टितः पुरस्कृतः वा
 स्या इति, किम् अहो विश्वसिद्धिः ? स दीक्षार्थी प्रोम् इति ।

(भ) सार्वभौमिकेति । इह किमु तस्यां सार्वभौमिकमण्डल्यां
 विश्वसिद्धिः, वा मङ्गली प्राचीनज्ञानजातस्य नूतनानां विज्ञानानां च विधा-

- (ज) नैसर्गिक्यां विधेयाणां साधारण्याच्च किं पुनः ।
 प्रेरणायां विधातृत्वे विश्वसिद्धिं च योमिति ॥
- (ट) सम्मानयसि यज्ञासि श्रुतीन् विविधाः किमु ?
 ओ तावता यावतैताः प्रेरणाधीनधीभूतान् ।
 साधुत्वस्य च भक्तेः ज्ञानस्य लिपयः पुनः ॥
 विशेषस्य विधातृत्वस्येश्वरस्य विमुक्तये ।
 जातीनां तत्र भावोऽस्य लिपितु मानवस्य वै ॥
- (ठ) ऋषीन् साधून् मर्त्यान् किं यज्ञासि मानवस्यैव ?
 ओ तावता यावतैतां चाबिष्कुर्वन्ति विभ्रति ।
 देवचरित्रभिन्नांशान् शिष्टार्थं शोधनाय च ॥

नकम्, या सर्वेषु अवसाधेषु समञ्जसत्वम्, सर्वेषु शास्त्रेषु एकत्वम्, सर्वेषु विधानेषु च क्रमयोगतां स्वीकरोति, भेदसाधनानि च पुनः जहाति, नियतम् एव शान्तिम्, एकत्वम् च महीययते, सर्वोत्तमयोः ज्ञान-विज्ञानयोः योगभङ्गीः वैराग्यलब्धीः कामञ्जस्यं भविष्यति, पूर्णे काले सर्वाः जातौः सर्वसम्पदायान् एकं राज्यम्, एकं परीवारं च करिष्यति ? स दीप्तार्थो—ओमिति ।

(ज) नैसर्गिक्यामिति । विधेयायां साधारण्याच्च नैसर्गिक्यां प्रेर-णायां विधातृत्वे साधारणे विश्वे च किं पुनः विश्वसिद्धिः ? स दीप्तार्थो—ओमिति ।

(ट) सम्मानयसीति । किमु त्वं विविधाः श्रुतौः यज्ञासि सम्मान-यसि ? ओम् तावता, यावता एताः प्रेरणाधीनधीभूतां साधुत्वस्य भक्तेः च ज्ञानस्य च, जातीनां विमुक्तये पुनः ईश्वरस्य विशेषस्य विधातृत्वस्य लिपयः । तस्य च परमेश्वरस्य भावः, लिपिः तु मानवस्य एव ।

(ठ) ऋषीनिनि । मर्त्यान् ऋषीन् साधून् च किम् यज्ञो यज्ञासि

लोकानां सर्ववस्तुसत्त्वमादृतुस्तमम् ।

प्रीतिः सम्मानना चेदु कर्त्तव्या मम सर्वदा ॥

अनुवृत्तिश्च तथाहा सर्वं वद्व्यमात्मनि ।

एकत्वापत्तिचेष्टा च यद्यदिष्टा परस्व च ॥

(ङ) किं मतं तव ? विद्याममालोकार्पकमौघितुः ।

शुभवार्त्ता च का ? प्रेमा सर्वत्राणकरोऽस्य च ॥

कः स्वर्गः ? जीवनव्याप्तिन् प्राप्य सर्वत्र यत् पुनः ।

का मच्छली ? परेशस्यादृष्टराज्यं हि यत्र तु ।

सत्यं प्रेमा च पुण्यं निखिलं मिलितं किल ॥

(ढ) स्वीकुरु त्वं सर्ववस्तुतरे विद्यासमात्मनः ।

दीक्षार्थी—अमुके दिवसे मासि वर्षेऽमुकेऽपि सम्मते ।

अहं श्रीरमुकः पूर्णं विश्वासं स्वीकरोमि च ॥

मानयसि ? अमु तावता, यावता एते देवचरित्रभिन्नाग्रान् विभ्रति
आविष्कुर्वन्ति, लोकानां शिक्षार्थं शोधनाय च उच्चतरम् उत्तमम्
आदर्शं दर्शयन्ति । अमु यत् सर्वं देवं तत्र सत्यतः सर्वदा प्रीतिः सम्मा-
नना अनुवृत्तिः च मम कर्त्तव्या, एषा परस्व च यद् यत्, आत्मनि तस्य
एकत्वापत्तिचेष्टा च कर्त्तव्या ।

(ङ) किमिति । किं तव मतम् ? आलोकार्पकम् ईशितुः विद्या-
नम् । का तव शुभवार्त्ता च ? सर्वत्राणकरः अस्ति प्रेमा । कः तव
स्वर्गः ? अस्ति च जीवनं यत् पुनः सर्वत्र प्राप्यम् । का तव मच्छली ?
परेशस्य अदृष्टराज्यं यत्र तु सत्यं प्रेमा च पुण्यं च किल मिलितम् ।

(ढ) स्वीकुरुमिति । सर्ववस्तुतः ईशरस्य अर्थे आत्मनः विश्वासं त्वं
स्वीकुरु । दीक्षार्थी—अहं अमुके दिवसे अमुके मासि अमुके वर्षे अहं

पवित्रपरमेशस्य सन्निधावच सर्वथा ।
 विशुद्धब्राह्मण्यस्य मूलतत्त्वेषु भक्तिः ॥
 नूतनस्य विधानस्य मन्त्राणां प्रविशामि च ।
 सहायः परमेशो मे भवन्नर चिरन्तनः ॥

आचार्यः—नाम्ना परस्य भारं कामर्पणाम्यवृत्तं पुनः ।
 पापं सर्वविधं ज्ञातुं साम्प्रदायिकतामिह ॥
 विश्वासस्य च पावित्र्यास्याह त्वं नव जीवनम् ।
 भक्तेः प्रेम्णश्च मन्त्राणां परस्य गौरवाच्च तु ॥

दीक्षार्थी—द्वयामव परिष्कारप्रदं मन्त्रमनुग्रहम् ।
 वितर त्वं हि यत् सत्यं कर्तुं ते गौरवान्वितम् ।
 प्रभातमुपयुक्तं मां मन्त्राणां स्यां क्षमश्चिरम् ॥

आचार्यः—त्वामाशास्तां प्रभुर्नित्यं त्वया वाचं करोतु सः ।
 (ए) नूतनस्य विधानस्याचार्यस्तुते च कृतम् ।
 दद्याद्गौ मन्त्रालीलां चोत्थाय प्रतिनिधित्वतः ॥

श्रीः असुक्तः पवित्रपरमेशस्य सन्निधौ विशुद्धब्राह्मण्यस्य मूलतत्त्वेषु
 पूर्वं विश्वासं स्वीकरोमि, नूतनस्य विधानस्य मन्त्राणां प्रविशामि च ।
 परमेशः अद्य मे चिरन्तनः सहायः भवतु ।

आचार्यः—परस्य नाम्ना त्वां सर्वविधम् आवृत्तं पापं साम्प्रदायिकतां
 पुनः इह ज्ञातुं भारम् क्षरयामि । मन्त्राणां परस्य तु गौरवाच्च त्वं
 विश्वासस्य पावित्र्याश्च भक्तेः प्रेम्णश्च जीवनं नय ।

दीक्षार्थी—द्वयामव, त्वं मन्त्रं परिष्कारप्रदम् अनुग्रहं वितर यत् त्वं
 तव गौरवान्वितं कर्तुं, मन्त्राणां उपयुक्तं प्रभातं क्षमः स्याम् ।

आचार्यः—प्रभुः त्वां आशास्तां, च त्वया वाचं वाचं करोतु ।

(क) नूतनस्येति । तस्मै आचार्यः, नूतनस्य विधानस्य कृतम् दद्यात् ।

शास्त्रसंग्रहमेकञ्च तथैकां नवसंहिताम् ।
 दैनिकोपासनाद्येतोऽप्येवातां तन्मासम् ॥
 आढ्योद्येन तं तत्र सजेवातां मुदा ततः ।
 भक्त्या प्रभुं नमस्कुर्याद्दीक्षार्थी मण्डली च सा ॥
 शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति वाचयेत् समस्वरैः ॥
 इति दीक्षा ।

विवाहः ।

विवहेन वयोलाभात् प्राक् तारुण्यात् कदाचन ॥ १ ॥
 शरीरमश्विं व्याधिक्षेपकरो न केवलम् ।
 सामाजिकोऽभिशापोऽयं यतोऽवनतिराशु च ॥
 वंशानां जायतेऽकालकृतोदाहेऽत्र नैतिकम् ।
 अकल्याणं महत् पापं प्रभोर्दृष्टावश्यं सयम् ॥ २ ॥

प्रतिनिधित्वतः मन्त्रज्ञाः प्रतिनिधीभूत्वा मन्त्रलीख्यौ द्वौ च उत्थाय एकं
 शास्त्रसंग्रहं तथा एकां नवसंहिताम्, तथा दैनिकोपासनाद्येतोः आश्विनम्
 उपेयाताम्, ततः उपायनानन्तरं मुदा तं तत्र आढ्योद्येन सजेवाताम् ।
 दीक्षार्थी भक्त्या प्रभुं नमस्कुर्यात्, सा मण्डली च समस्वरैः शान्तिः शान्तिः
 शान्तिः इति वाचयेत् ।

१ । सम्पूति विवाहादुदाहृतमाह विवहेति । तारुण्यात् वयोलाभात्
 प्राक् कदाचन न विवहेत् ।

२ । अकालकृतोदाहरोवमाह शरीरमिति । अत्र अकालकृतो-
 दाह अयम् उदाहः न केवलं शरीरम् अश्विनम् अमङ्गलं, आधौनो
 क्षेपानाञ्च आकरः, किन्तुहि, सामाजिकः अभिशापः, यतः अकालकृतो-
 दाहात् आशु वंशानाम् अवनतिः जायते, प्रभोः दृष्टौ अश्वश्वं नैतिकम्
 अकल्याणार्थं महत् पापम् ।

कुमारीत्वं माननीयं बोधमानवतीऽस्मिन् ।
 दृश्यैरिन्द्रियवशैः पापकृतिजगुप्सितैः ॥ ३ ॥
 विवाहान् वयो देशभेदाभिर्हिष्टमस्तु तत् ।
 प्रकृत्या तद्विधिर्यज्जानिबन्धः परमेष्ठितुः ॥ ४ ॥
 कल्पनातोऽभिजाषादाऽसत्वरं वाऽथ सत्वरम् ।
 नोदहेर्द्दिशतु सत्तत् प्रकृतिकोपयुक्तताम् ॥
 जनभेदाच्छरीरस्य मनसो दारकर्मणि ॥ ५ ॥
 न वयः केवलं देशभेदो वा स्वास्त्रागमयुत ।
 धनावस्था चरित्रं सम्मिलेयुः कालनिर्णयि ॥ ६ ॥
 इन्द्रियप्रेरणाश्चाथ सृष्ट्वा सांसारिकीं पुनः ।
 न तु बोधगुहरेत् स्वस्य वेष्टामश्च विचारणाम् ॥
 पित्रोश्च रक्षकाणाञ्च सुपक्षां मन्त्रणां शुभाम् ॥ ७ ॥

३ । कुमारीत्वं सम्मानवमाह कुमारीत्वमिति । कुमारीत्वं मान-
 नीयम् । यः अवमानयते कुमारीत्वमिति श्रेयः स दृश्यैः इन्द्रियवशजैः
 कृतिजगुप्सितैः पापैः च अस्मिन्तः संयुक्तः ।

४ । न ह्यस्ति निर्दिष्टं विवाहं वयः, देशावस्थाभिदात् भिन्नत्वात् कथं
 तन्निर्दिष्टं कर्तव्यम् तदाह विवाहमिति । देशभेदात् तत्र विवाहं वयः
 तु प्रकृत्या निर्दिष्टम् अस्तु यस्मात् तस्याः प्रकृतेः विधिः परमेष्ठितुः नियमः ।

५ । सत्वरत्वमसत्वरत्वं तत्र परिहार्यमित्याह कल्पनात्तदिति । कल्प-
 नात्, अभिजाषात् वा सत्वरम् अथवा असत्वरं न उदहेः । अत्र दार-
 कर्मणि प्रकृतिः जनभेदात् शरीरस्य मनसः उपयुक्ततां दिशतु ।

६ । न केवलं वयसोपयुक्तत्वमित्याह न वयदिति । न केवलं वयः देश-
 भेदः वा, स्वास्त्रा, धनावस्था, चरित्रम् अपि उत कालनिर्णये सम्मिलेयुः ।

७ । मनोनयननियममाहेन्द्रियप्रेरकमिति । इन्द्रियप्रेरकाम् अथ

अविचारणमौचित्यं विवाहे विपदां खलु ।
 हेतुवद्विधाः सन्तु तरुणस्तस्याः सदा ॥ ८ ॥
 कृतार्थतायाः प्रतिभूः सुखस्य च विप्रक्लिमा ।
 तेषां विचारणा ब्रह्म तयोः सम्मिश्रितेच्छया ॥ ९ ॥
 नयेतां मनसा बोधानुमोद्येत तैः पुनः ।
 उभाभ्यामनुमोद्येत नयिषुर्मनसा च ते ॥ १० ॥
 प्राग्निवाहात् परिचयं साक्षात्कारेण चैतयोः ।
 घनिष्ठमथ नैकद्वयवर्जकं कुरुतां भवेत् ॥
 विश्वस्तले च बन्धुस्ये यावत् परिणतो न सः ॥ ११ ॥

सांसारिकीं सृष्ट्यां न स पुनः अनुसरेत्, तु किन्तु अत्र उदाहे स्वस्य श्रेष्ठां
 विचारणां पित्रोः रक्षकाणाञ्च सुपकां भूमां मन्त्रणाम् अनुसरेत् ।

८ । तत्र स्नेह्याचरणे होयमाह अविचारणमिति । विवाहे अवि-
 चारणम् औचित्यं खलु विपदां हेतुः, तरुण्यः तरुणाः सदा अवहितः सन्तु ।

९ । कथं कृतार्थता सुखञ्च तदाह कृतार्थताया इति । यत्र तयोः
 तरुणीतरुणयोः इच्छया तेषां पित्रमादररक्षकाणाञ्च विप्रक्लिमा विचारणा
 सम्मिश्रिता तत्र कृतार्थतायाः सुखस्य च प्रतिभूः ।

१० । मनोनयनमाह नयेतामिति । उभौ तरुणीतरुणौ मनसा नयेतां
 परस्परमिति शेषः, तेऽपि पित्रमादररक्षकैः पुनः अनुमोद्येत तन्मनोनयनमिति
 शेषः, ते पित्रमादररक्षकाः वा मनसा नयेयुः, उभाभ्यां तरुणीतरुणाभ्याम्
 अनुमोद्येत ।

११ । प्राग्निमिति । विवाहात् प्राक् उभौ रतयोः परिचयं साक्षात्का-
 रेण घनिष्ठम् अथ नैकद्वयवर्जकं कुरुताम् यावत् सः परिचयः विश्वस्तले
 बन्धुस्ये च परिणतः न भवेत् ।

बन्धूनां रक्षकाणां वा सन्निधौ स भवेत् पुनः ।
 तं जातु नागुमन्येरन्मयधोषितमत्र तु ॥ १२ ॥
 सन्ति तत्र चरित्रं ये चातयन्तो हि गोपितुम् ।
 जुगुप्सिततमश्चैनो विवहन्ते परस्परम् ॥
 मन्वानास्तेन पापञ्च प्रच्छेदियुस्त्वयामिति ॥ १३ ॥
 अपवित्रः सचोदाहः सामाजिकविपत्कारः ।
 यत्र स्याद्गर्भसञ्चारः प्रागकीर्तिरहो भयम् ॥ १४ ॥
 विनष्टनीतिकाः शोषयितुं क्षिप्स्यन्ति ते ।
 इच्छन्ति चानुतापञ्च सरसं दर्शयन्ति च ॥
 विवहेयुः पतितानामुद्दारेणोदयेन तु ।
 समाजस्योपकारः स्यादसंशयमहो पुनः ॥
 पावित्र्यं परमेष्ठस्य गृहस्य जातुचित्रं तु ।
 अणुमात्रेण हीयतीत्युच्येत क्षपवित्रता ॥
 यत्तद्विधा विशुद्धेषु मा विस्तद्वधानवान् ॥ १५ ॥

१२ । बन्धूनामिति । बन्धूनां रक्षकाणां वा सन्निधौ सः परिचयः
 पुनः भवेत् । अत्र तु जातु कदाचित् अयधोषितं तं परिचयं न
 अगुमन्येरन् रक्षका इति शेषः ।

१३ । सन्तीति । तत्र ते सन्ति ये चरित्रं चातयन्तः जुगुप्सिततमम्
 यत्र, च गोपितुं तेन विवाहेन पापं अपां च प्रच्छेदयुः इति मन्वानाः
 परस्परं विवहन्ति ।

१४ । अपवित्र इति । स च उदाहः अपवित्रः सामाजिकविप-
 त्कारः, यत्र प्राक् विवाहादिति शेषः गर्भसञ्चारः स्यात् अहो अकीर्तिः,
 भयं भयहेतुः ।

१५ । विनष्टेति । विनष्टनीतिकाः ते सन्ति यदि इह जीवन्ति

नरनार्योर्न पत्नी स्यात् पतिवैकाधिकः क्वचित् ॥ १६ ॥

मण्डली बहुभर्तृत्वं वद्वपत्नीत्वमेषु च ।

निषेधति न बन्धत्वं चिररोगित्वमप्युत ॥

व्यभिचारित्वमेकलनियमस्य विलङ्घने ।

विवाहे न्यायमित्यत्र क्लृप्तं मन्येत जातुचित् ॥ १७ ॥

अन्योऽन्यं न त्वजेयुर्न विवहेयुर्विवाहिताः ॥ १८ ॥

क्रौर्यस्य व्यभिचारस्य तथानभिमतस्य च ।

हेतोः स्यागोऽनुमोद्येत नान्योऽन्यस्य तु जातुचित् ॥ १९ ॥

बान्धवैरनुमोद्येत चेद्दिवाराख्यैः पुनः ।

पार्थिवैः स सुयोगाय सुखाय चैहिकाय तु ।

न पुनर्दिव्यमादेशमपद्येन्ते प्रभोर्हि ते ॥ २० ॥

शोधयितुम् इच्छन्ति सरलम् अनुतापं च दर्शयन्ति, विवहेयुः । अश्व-
शयम् ईदृशेन पतितानामुद्धारेण तु समाजस्य उपकारः स्यात् । अहो
पुनः यत् परमेशस्य एहस्य पावित्र्यं जातुचित् न अणुमात्रेण ह्यीयेत,
उत्पद्येत, विशुद्धेषु तदिधा हि अपवित्रता मा विस्तृत् तत्र अवधानवान्
भवेति शेषः ।

१६ । एकपतिकृत्वैकपत्नीकृत्वे आह नरनार्योरिति । नरनार्योः
पत्नी पतिः वा क्वचित् एकाधिकः न स्यात् ।

१७ । मण्डलीति । मण्डली बहुभर्तृत्वम् एषु नरेषु च बहुपत्नीत्व
निषेधति । बन्धत्वं चिररोगित्वं व्यभिचारित्वम् अपुत्रत्वं अथ विवाहे एक-
लनियमस्य विलङ्घने न्यायं क्लृप्तम् इति जातुचित् न मन्येत ।

१८ । नात्र त्रागो विद्यत इत्याह अन्योऽन्यमिति । विवाहिताः
अन्योऽन्यं न त्वजेयुः, न विवहेयुः ।

१९ । व्यभिचारस्येति । क्रौर्यस्य नेष्टुर्यस्य व्यभिचारस्य अनभिमतस्य
च हेतोः अन्योऽन्यस्य त्रागः न तु जातुचित् अनुमोद्येत ।

२० । बान्धवैरिति । स त्रागः चेत् यदि बान्धवैः पार्थिवैः विवा-

ईश्वरस्य विधिः पुण्यं विवाहबन्धनं पुनः ।

उदीरयति न च्छेद्यं जातु केनापि हेतुना ॥ २१ ॥

बहो अग्निर्हि प्रभुणा मा च्छेत्सीत् पार्थिवः करः ॥ २२ ॥

सिद्धस्त्यागो विमुक्ताश्च कर्तव्यशृङ्खलादिह ।

* विवाहस्येति मन्वानाः कल्पनातः पुनर्यदि ॥

विवहन्ति च मोदिन्या भ्रान्त्या तद्विषया प्रभोः ।

सिंहासनाग्रे ते हि सुगर्जद्गदारत्वदीयतः ॥

सापराधा अहो श्रोत्र्या विवहन्ति च ये पुनः ।

तानवैधविवाहेन योजयन्ति परस्परम् ॥ २३ ॥

तेषां धर्ममतेऽनैक्यं भिन्नतापि भवेद्यदि ।

नरनार्योर्न तद्धेतोः कृन्त्युः सुहाहबन्धनम् ॥ २४ ॥

रालये; पुनः अनुभवेत्, सुयोगाय ऐहिकाय सुखाय च । न तु ते पुनः प्रभोः दिवं स्वर्गोयम् आदेशम् अपेक्षन्ति ।

२१ । ईश्वरस्येति । ईश्वरस्य विधिः पुनः विवाहबन्धनं पुण्यं पवित्रम् उदीरयति । जातु कदाचित् केनापि हेतुना न छेद्यम् तदिति शेषः ।

२२ । बह इति । प्रभुणा अग्निः हि बहः, पार्थिवः करः मा च्छेत्सीत् तमिति शेषः ।

२३ । ईश्वरस्येति । त्यागः सिद्धः, इह विवाहस्य कर्तव्यशृङ्खलात् विमुक्ताः च इति कल्पनातः मन्वानाः यदि पुनः तद्विषया मोदिन्या भ्रान्त्या विवहन्ति, तं प्रभोः सिंहासनाग्रे बहुदरत्वदीयतः सापराधाः स्युः अहो ते श्रोत्र्याः, ये विवहन्ति ये च पुनः तान् परस्परम् अवैधविवाहेन योजयन्ति ।

२४ । तेषामिति । तेषां नरनारीणां यदि धर्ममते अनेक्यं भिन्नतापि भवेत्, तद्धेतोः नरनार्योः उदाहबन्धनं न कृन्त्युः ।

एकधर्मावलम्बी चेत् पतिः पत्नी च प्राक् तयोः ।
 एकः स्वीकृतवान् धर्मान्तरमन्यस्ततो यदि ॥
 अस्वीकरोति तेनात्र धीगं वोभौ कियद्दिनम् ।
 तन्मूर्त्यकुसतां पश्चात् सम्यदायान्तरं पुनः ॥
 त्यक्तैकस्तां गृह्णाति न तच्छूलमहो भवेत् ।
 विवाहेऽन्यतरस्या च कुर्वीतात्मापणस्य च ।
 विश्वासस्य च दृष्टान्तं खं दान्तं न हि चेतसा ॥ २५ ॥
 मतभेदः स्वभावो वा नीति दौत्यमेव वा ।
 सामयिकन्तु चेद्देविवादकारणं भवेत् ॥
 सम्मेलनाय यत्र स्याच्छोधनाय च सर्वथा ।
 यावज्जीवं जातु वैवाहिके सम्बन्धवाध्यते ॥
 नास्वीकार्यं भजेयातां श्लथबन्धलमत्र न ॥ २६ ॥

२५ । एकधर्मेति । चेत् यदि प्राक् पतिः एकधर्मावलम्बी पत्नी च एकधर्मावलम्बिनी, तयोः एकः धर्मान्तरं स्वीकृतवान्, ततः अन्यः यदि तेन धर्मान्तरयद्वाचा अथ धर्मान्तरे योगम्, अस्वीकरोति, अथवा उभौ कियद्दिनं तं धर्मेन कुर्यात्कुसतां, पश्चात् एकः तं च तज्ज्ञा सम्यदायान्तरं गृह्णाति अत्र अन्यतरस्य विवाहे अहो न कर्त्तुं भवेत्, दान्तं न चेतसा खम्, आत्मानम्, आत्मापणस्य च विश्वासस्य च दृष्टान्तं कुर्वीत ।

२६ । विवाहबन्धनस्य निश्चलमाह मतभेद इति । मतभेदः, स्वभावः, सामयिकं नीतिदौर्बल्यम्, एव वा चेत् यदि भेदस्य विवादस्य वा कारणं भवेत्, यावज्जीवं सम्मेलनाय शोधनाय च सर्वथा यत्र स्यात्, जातु कदाचित् वैवाहिके सम्बन्धवाध्यते, न अस्वीकार्यं, न अत्र श्लथ-
 बन्धत्वं भजेयाताम् ।

मानव्यो मानवास्तस्मात् अरन्तु यद्विवाहिताः ।

एकदा चेच्चिरायातस्थानी नास्तींश्चिरालये ॥ २७ ॥

अतितादृश्यसमये मृता पत्नी पतिर्मृतः ।

चेज्जीवितो जीविता वा विवहेत्सौ यदीच्छतः ॥

* वयोवृद्धौ तथाभूते साधु चेन्न विचिन्तति ।

उदाहाय जीवनं समर्थं प्राय बलिं चिरम् ॥ २८ ॥

नैकट्याद्विवाह्यत्वं दिशाचारानुसारतः ।

रक्षणीयं न विवहेदिकशोणितमङ्गतम् ॥ २९ ॥

न तु निकटसम्पर्कां नारीं जातूदहेन्नरः ।

मर्माविदनिमर्गत्वाद्नीतेः क्षतिकृत्तया ॥ ३० ॥

मादृतः पिदृतो वाच्य चतुःपुरुषमध्यगो ।

भ्राता वा भगिनी वायैकतरः पूर्वजस्य तु ॥

पूर्वजो वा यदि स्यान्न तयोरुदाहवन्धनम् ॥ ३१ ॥

२७। मानव इति । तस्मात् मानव्यः मानवाः अरन्तु यत् चेत्
यादृ एकदा विवाहिताः, चिराय विवाहिता इति शेषः । अतः ईश्वरा-
लये स्थानं नास्ति ।

२८। अतीति । अतितादृश्यसमये चेत् यदि पत्नी मृता पतिः
मृतः, जीविता जीवितः वा विवहेत् यदि तौ वृद्धौ । वयोवृद्धौ
तथाभूते मृतपत्नीकत्वे मृतपतिकत्वे चेत् ईश्वराय ईश्वराय जीवनं चिरं
बलिम् समर्प्य उदाहाय न विचिन्तति साधु तदिति शेषः ।

२९। अविवाह्यत्वमाह नैकस्यादिति । दिशाचारानुसारतः नैकस्यात्
अविवाह्यत्वम् रक्षणीयम्, एकशोणितमङ्गतं न विवहेत् ।

३०। न लिखति । मर्माविदनिमर्गत्वात् मर्मापीडाकरास्वाभाविक-
त्वात् अनीतेः नीतिविरुद्धत्वात् क्षतिकृत्तया न तु निकटसम्पर्कां नारीं
जातु कदाचित् नरः उदहेत् ।

३१। मादृत इति । मादृतः अथवा पिदृतः चतुःपुरुषमध्यगो

उभयोः सम्मतेरर्वाङ्मनोनीतेश्च रक्षकाः ।

उपायनैर्लिपिवन्धैर्द्रव्यैरुपधापरैः ॥ ३२ ॥

विवाहसमयो दूरवर्त्ती चेत्तन्निबन्धनम् ।

द्रव्यैर्कर्त्तुं युक्ततममभाधारणक्षणात् ॥

विधातुराज्यविस्तारहेतुर्जातिविमेलकम् ।

आश्रीयेत मेलनं चेत् वाग्दानस्य विधिस्ततः ॥

प्राग्विवाहवयःप्राप्ते रपोश्चरस्य सन्निधौ ।

साक्षिणान्तद्यतः कुर्यु रलङ्घ्यं शुद्धिमत्तमम् ॥ ३३ ॥

वाग्दानविधिरेष स्यादुदाहृत्य निबन्धनम् ।

धर्मतोऽत तयोः किन्तु दम्पत्योर्नानुमोदनम् ॥

सहवासस्य यावन्न वयसीदाहपूर्णाता ॥ ३४ ॥

गारी नरः च, अथवा तयोः एकतरः पूर्वजस्य तु भ्राता वा भगिनो वा पूर्वजो वा यदि, तयोः उदाहृत्यनं न स्यात् ।

३२ । सम्बन्धनिबन्धनमाह उभयोरिति । उभयोः तयोः नरनाम्नोः सम्मतैः मनोनीतैः च अर्वाङ्क रक्षकाः उपायनैः उपद्रव्यैः लिपिवन्धैः अपरैः उपायैः द्रव्यैः तन्निबन्धनमिति शेषः ।

३३ । विवाहेति । चेत् यदि विवाहसमयो दूरवर्त्ती, तत् निबन्धनं चेत् द्रव्यैर्कर्त्तुं युक्ततमम्, चेत् मेलनम् असाधारणक्षणां, विधातुः राज्यविस्तारहेतुः, जातिविमेलकं जातिद्वयोर्मेलनसाधकम्, विवाह-वयःप्राप्तेः अपि प्राक् ततः वाग्दानस्य विधिः आश्रीयेत, यतः तत् मेलनम् ईश्वरस्य साक्षिण्यं सन्निधौ अलङ्घ्यं शुद्धिमत्तमं कुर्युः ।

३४ । वाग्दानेति । शेषः वाग्दानविधिः अत्र धर्मतः उदाहृत्य निबन्धनं च, किन्तु यावत् वयसा न उदाहृत्यपूर्णाता, न तावत् तयोः दम्पत्योः सहवासस्य अनुमोदनम् ।

अभ्यञ्जनक्रिया जानित्यवहारानुभ ।

प्राग्विवाहदिवसस्य सप्ताहात् सा भवेद्विह ॥ ३५ ॥

विविधैः सुरभिद्रव्यैस्तैलेन च सुगन्धिना ।

सम्भावयेद्वरं कन्यास्तप्तदासयज्ञे पुनः ॥

अभिषिञ्चेत्तैलेनाथ वस्तुस्नानसमयः ।

पुण्याणि विकिरेत् शङ्खध्वनिं कुर्युर्वरस्त्रियः ॥

सम्भावयन्त्यस्तत्रत्या आशिषा शुभकाङ्क्षितैः ॥ ३६ ॥

ततः प्रभृति चातोद्यधोपश्च भोजनोत्सवः ।

आमीदाज्जादसन्दोहविकाशः स्यात्तथीगृहे ॥ ३७ ॥

विवाहदिवसे पुण्यवक्त्रादिपरिशोभितम् ।

द्वौपाधारैर्ध्वजैः सम्भावितं कन्यायज्ञं भवेत् ॥

विशेषतः प्राङ्गणान्तत् स्थानं वा न्य तदर्थकम् ॥ ३८ ॥

३५ । विवाहानुष्ठानमितः प्रवृत्त्यारभ्यते अभ्यञ्जनेति । जाति-
अवहारानुसारतः विवाहदिवसस्य सप्ताहात् प्राक् सा अभ्यञ्जनक्रिया
इह भवेत् ।

३६ । विविधैरिति । वस्तुस्नानसमयः वस्तुस्नानसमयः वरं कन्यां
तप्तदासयज्ञे विविधैः सुरभिद्रव्यैः सुगन्धिना तैलेन च सम्भावयेत्, अथ
जलेन अभिषिञ्चेत्, पुण्याणि विकिरेत् । तत्रत्याः वरस्त्रियः आशिषा
शुभकाङ्क्षितैः सम्भावयन्त्यः शङ्खध्वनिं कुर्युः ।

३७ । तत इति । तयोः वरकन्ययोः यज्ञे ततः प्रभृति च आतोद्य-
धोपः भोजनोत्सवः आमीदाज्जादसन्दोहविकाशः च स्यात् ।

३८ । विवाहेति । विवाहदिवसे कन्यायज्ञं पुण्यवक्त्रादिपरिशो-
भितं द्वौपाधारैः ध्वजैः सम्भावितं भवेत् । विशेषतः तदर्थकं विवाहा-
र्थनिर्दिष्टं तत् प्राङ्गणम् अथ वा स्थानं तैः सम्भावितं भवेदिति
शेषः ।

बन्धुभिः स्वजनैः सायं कुर्यात् सांयात्रिकं पुनः ।
 विभूष्येवं चोपवेश्य याने समुचिते वरम् ॥
 कन्याग्रहे नयेयुस्ते वादित्रालोकसङ्गताः ॥ ३९ ॥
 पिता वा रक्षको ज्येष्ठा वरपक्षे उपस्थिते ।
 स्वागतं दारि कुर्यात्ते नयेयुस्तं वरं मुदा ॥
 स्थाने चोपवेशयेयुर्विचित्रोच्चासने शुभे ॥ ४० ॥
 उपविष्टेषु सर्वेषु कन्याकर्त्ता समुत्थितः ।
 उपासनान्ते सम्मानेनातिदोग्धेन प्रार्थयेत् ॥
 कर्त्तव्येऽस्मिन् शुभे कन्यादानकर्म्मणि सम्प्रति ।
 भवन्तश्चानुमन्यन्तां स्वस्तीति वाचयन्तु च ॥ ४१ ॥
 ते सर्वे युगपद्भूयः स्वस्तीति ध्वनितो मुदा ॥ ४२ ॥
 सम्मुखीनं वरं कन्याकर्तुराचार्यसन्निधौ ।

३९ । बन्धुभिरिति । सायं पुनः स्वजनैः बन्धुभिः सांयात्रिकं कुर्यात् ।
 इमं वरं विभूष्य समुचिते याने च उपवेश्य वादित्रालोकसङ्गताः तं
 स्वजनाः बन्धवः च कन्याग्रहे नयेयुः ।

४० । पितेति । वरपक्षे हि उपस्थिते पिता रक्षकः ज्येष्ठा वा
 दारि स्वागतं कुर्यात्, मुदा तं वरं स्थाने निदिष्टे नयेयुः शुभे विचित्रोच्चा-
 सने च उपवेशयेयुः ।

४१ । पद्धतिरारभ्यते उपविष्टेष्विति । सर्वेषु उपविष्टेषु उपास-
 नान्ते कन्याकर्त्ता समुत्थितः अतिदोग्धेन सम्मानेन प्रार्थयेत् । किं प्रार्थ-
 येत् ? कर्त्तव्येऽस्मिन् शुभे कन्यादानकर्म्मणि भवन्तोऽनुमन्यन्तां स्वस्तीति
 च वाचयन्तु ।

४२ । त इति । ते सर्वे मुदा ध्वनितः सुस्रष्टवाचा युगपद्भूयः—
 'स्वस्ति'—इति ।

वेदीसम्मुखभागे तु नयेत् तत्राग्ने शुभे ॥
 निर्व्वर्त्तयेत् वक्ष्यमाणविधिना वरणां ततः ॥ ४३ ॥
 कन्याकर्त्तरि पुष्यैश्च मन्वद्रव्यैश्च भाजनम् ।
 गृहीत्वाथ प्रतिगृह्यतामित्युक्ते वरं पुनः ॥
 श्रीमथ्यं प्रतिगृह्णामीत्युक्तीकुर्यात् प्रतिग्रहे ।
 एवं परिच्छदे चाङ्गुरीयके च समर्पिते ॥ ४४ ॥
 ततो वरे प्रस्थिते च वसिते च परिच्छदे ।
 तस्मिन् सज्जागृहे चान्तःपुरे ततो नयेत् पुनः ॥
 तमुक्तविधिना कन्याकर्त्री च महिनाजनैः ।
 दण्डयात्तं वरं सम्मानयेद्देवं समाहिता ॥ ४५ ॥
 परिच्छदैरलङ्कारैः सुष्ठु भूपितया सह ।

४३ । सम्मुखोन्नमिति । कन्याकर्त्तुः सम्मुखीनं वरम् आचार्य-
 मग्निधौ वेदीसम्मुखभागे तु तत्र शुभे आग्ने नयेत् । ततः वक्ष्यमाणविधिना
 वरणां निर्व्वर्त्तयेत् ।

४४ । कन्याकर्त्तरौति । पुष्यैश्च मन्वद्रव्यैश्च भाजनं गृहीत्वा—‘अथ्यं
 प्रतिगृह्यताम्’—इति कन्याकर्त्तरि उक्तं वरः पुनः प्रतिग्रहे—‘श्रीमं अथ्यं
 प्रतिगृह्णामि’—इति उक्तीकुर्यात् । एवं परिच्छदे चाङ्गुरीयके च सम-
 र्पिते, तदया—कन्याकर्त्ता—‘एष परिच्छदः प्रतिगृह्यताम्’ । वरः—
 ‘एषोऽहं परिच्छदं प्रतिगृह्णामि’ । कन्याकर्त्ता—‘इदमङ्गुरीयकं प्रति-
 गृह्यताम्’ । वरः—‘एषोऽहमङ्गुरीयकं प्रतिगृह्णामि’ ।

४५ । तत इति । ततः तदनन्तरं तस्मिन् सज्जागृहे प्रस्थिते च
 ततः सज्जागृहात् अन्तःपुरे च तं पुनः नयेत् । तं वरम् उक्तविधिना
 कन्याकर्त्री च महिनाजनैः सह समाहिता दण्डयात् एवं
 सम्मानयेत् ।

कन्यया स वरो वेदीसम्मुखे तु परस्परम् ।
 सम्मुखीनेन भावेन विधेत् स्नानासनं तदा ॥ ४६ ॥
 स आचार्यस्ततः पृच्छेत् वरं कन्याञ्च सम्मतिम् ।
 श्रीमन्मसुक एतां श्रीमतीं सङ्कल्पवान् किम् ॥
 पत्नीत्वेन ग्रहीतुं भोः, श्रीमत्त्वमुक्तिं किंविदम् ।
 पत्नीत्वेनामुकं श्रीमन्तङ्ग्रहीतुं क्षमिच्छसि ॥
 श्रीमतीञ्च तयोः प्रत्युक्तयोर्भारार्पणं भवेत् ॥ ४७ ॥
 प्राकादिकं पिष्टपितामहनामान्यदीरयन् ।
 वरस्य कन्याकर्त्ता स साक्षात्कारे परस्य च ॥
 भारं समर्पयेत् सोऽपि वरो नामान्यदीरयन् ।
 पिष्टपितामहानाञ्च कन्यायाः परमेष्ठितुः ।
 स्वीकृत्यात् सन्निधौ भारग्रहणं स्वस्ति वाचयेत् ॥
 न धर्मेण न चार्थेन न भोगेन कदाचन ।
 त्वयेयमतिनिरित्येत्युक्ते स वरः पुनः ॥
 न जातुभिचरिष्यामीमामित्युक्तिमुदीरयेत् ।
 दक्षिणान्तेन विधिना मानयेत् स पिता वरम् ॥ ४८ ॥

४६ । परिच्छदैरिति । परिच्छदैः अलङ्कारैः मुहुः भूषितया कन्यया सह स वरः वेदीसम्मुखीनेन भावेन स्नानासनं तदा विधेत् ।

४७ । स इति । ततः स आचार्यः वरं कन्यां च सम्मतिं पृच्छेत् ।—
 'श्रीमन्मसुक, किन्त्वमेतां श्रीमतीमसुको पत्नीत्वेन ग्रहीतुं कृतसङ्कल्पः ? श्रीम-
 त्वमुक्तिं, किन्त्वभिम् श्रीमन्तमसुकं पत्नीत्वेन ग्रहीतुं क्षमसङ्कल्पा ? श्रीमतीञ्च
 तयोः प्रत्युक्तयोः—वरः—'ओम्' कन्या—'ओम्'—भारार्पणं भवेत् ।—

४८ । प्राकादिकमिति । स कन्याकर्त्ता प्राकादिकं वरस्य पिष्टपितामह-
 नामानि च उदीरयन् परस्य परमेष्ठरस्य च साक्षात्कारे भारं समर्पयेत् ।
 तद्यथा—कन्याकर्त्ता—अद्य अमुके प्राके अमुके मासि अमुक्यां तिथौ

कन्याया दक्षिणं हस्तं वरो दक्षकरेण च ।
 आदद्यात् पुष्पमाख्येन कथ्येयातां पुरोधसा ॥
 प्रीतिग्रन्थितया तौ च करौ तत्र वरस्ततः ।
 कन्या चैवं प्रतिजानीयातामीश्वरसन्निधौ ॥
 साक्षिलेन परेशस्य श्रीमतीममुर्ज्ञौ ह्यहम् ।
 त्वां पत्नीलेन वैधेन स्वीकरोम्यद्य सत्कृतम् ॥
 साक्षिलेन परेशस्य श्रीमन्तममुकं ह्यहम् ।
 त्वां पतिलेन वैधेन स्वीकरोम्यद्य सत्कृतम् ॥
 उभे उद्दीरयेतां तौ मन्त्रानेतान् पृथक् पृथक् ।
 सम्पदि विपदि च दुःखे सुखे च सुस्थले विपरीते ।
 कल्याणं तव नित्यं महता यत्नेन वर्धयामि ॥
 यदेतत् हृदयं मम तदस्तु हृदयं तव ।
 यदेतत् हृदयं तव तदस्तु हृदयं मम ॥
 यएते हृदये नौ स्तामुभयोरीश्वरस्य ते ॥

सर्वनाम्निणः परमेश्वरस्य पवित्रसन्निधावसुध्याः सागङ्गारायाः अपरिष्क-
 दायाः प्रियतमायाः कन्याया श्रीमत्या अमुक्या भारम् अमुकस्य प्रपौत्राय
 अमुकस्य पौत्राय अमुकस्य पुत्राय श्रीमते अमुकाय तुभ्यः अर्पयामि ।
 वरः—अमुकस्य प्रपौत्रायः अमुकस्य पौत्रायः अमुकस्य पुत्रायः
 श्रीमत्या अमुक्या भारं स्वीकरोमि । स्वस्ति ।

न धर्म्ममिति । कन्या कर्मा—धर्म्मण्य अयं भोगेन नातिचरितया
 त्वयेयम् । वरः—नातिचरिष्यामि । न पिता कन्याकर्मा दक्षिणार्म्मेन
 विधिना वरं मानयेत् । तद्यथा—अद्य अमुके मासि अमुके पक्षे
 अमुके दिवसे अमुक्या तिथौ एतच्छुभकन्याभारसम्प्रदानकर्मणः
 साङ्गताय दक्षिणस्वरूपसुपस्थितानीयवस्तुजानं श्रीअमुकाय वराय
 ब्रह्मनिष्ठवाक्याय तुभ्यमहं सम्प्रददे । वरः—स्वस्ति ।

वरः—सखी भव त्वं ननु ते भवामि

सखा, प्रभिद्येत न सख्यमावयोः ।

कन्या—सखा भव त्वं ननु ते भवामि

सखी, प्रभिद्येत न सख्यमावयोः ।

प्रार्थना—रक्षणेऽस्याः प्रतिज्ञायाः सहायोभव मे भो ॥४८॥

ततोऽनुग्रिष्यादाचार्य एवं तौ दम्पतौ तदा ।

करुणामयदेवस्य प्रसादादद्य तस्य च ।

पवित्रसन्निधौ बद्धावुदाहृष्टहृत्लेन तु ॥

स्वस्यैवोन्नतिमाधाय स्वाम्ते जीवनवर्त्मनि ।

एकाकिनौ व्यव्रततमद्यावध्यधुना पुनः ॥

वैवाहिको गुरुभारो न्यस्तोऽस्मिन् युवयोः करे ।

सोपाने प्रथमे पादं न्यस्यथोच्चय सङ्कुले ॥

४८ । कन्याया इति । वरः कन्यायाः दक्षिण हस्तं दक्षकरेण च दक्षिणहस्तेन आदद्यात् । पुरोधसा पुरोहितेन प्रीतियन्त्रितया तौ च करौ ततः पुष्पमालेन बध्येयाताम् । ततो वरः कन्या च एवम् ईश्वर सन्निधौ प्रतिजानीयाताम् । वरः—पवित्रपरमेश्वरस्य साक्षित्वेन श्रीमती-मनुकीं त्वामहम् अद्य वैधपत्नीत्वेन स्वीकरोमि । कन्या—पवित्रपरमे-श्वरस्य साक्षित्वेन श्रीमन्ममनुकन्वामहम् अद्य वैधपतित्वेन स्वीकरोमि । उभे तौ एतान् मन्त्रान् पृथक् पृथक् उदीरयेताम् । वरः—सम्पदि विपदि, सुखे दुःखे, सुस्थतायामसुस्थतायाश्च तव मङ्गलसाधने यत्नवानस्मि । कन्या—सम्पदि विपदि, सुखे दुःखे, सुस्थतायामसुस्थतायाश्च तव मङ्गल-साधने यत्नवत्त्वस्मि । वरः—यदेतत् हृदयमिच्छादि । कन्या—यदेतत् हृदयमिच्छादि । वरः—सखी भव त्वमिच्छादि । कन्या—सखा भव त्वमि-च्छादि । प्रार्थना—वरः—हे परमेश्वर अद्य उदाहप्रतिज्ञायाः परिपालने त्वं मम सहायो भव । कन्या च—तथा ।

पार्थिवस्य जीवनस्य क्षिपेयाणां पदानि च ।

अवधानेनावहितौ भवेत् यत् कदाचन ॥

पार्थिवमोहजालेन भाभूतमावृताविह ।

ऐहिकं सुखभोगश्च लब्ध्वा सौभाग्यसम्पदम् ॥

● विस्मार्ष्टु दातारं रक्षन्तौ निर्भरं सदा ।

सत्यस्वरूपे चानेनात्मकल्याणसुखसम्पदाम् ॥

वर्द्धने प्रयतेयाथां सर्वस्मिन् यष्टकर्मणि ।

स्मरतं ब्राह्मधर्मस्य ह्युपदेशमिमं शुभम् ॥

“ब्रह्मनिष्ठो यष्टस्यः स्यात्तत्त्वज्ञानपरायणः ।

यद्यत् कर्म प्रकुर्वीत तद्ब्रह्मणि समर्पयेत् ॥”

सर्वमर्पयतं तस्मै युवयोरौश्वराय हि ।

सर्वस्मान्नियतं रक्षेत् स युवामग्निवात् स्वयम् ॥

कुरुतं तिलयं नित्यं युवयोस्तदृष्टं तथा ।

सुखं नवविधानस्य मन्दिरं पावनं महत् ॥ ५० ॥

५० । ततः आचार्यः एवं तौ दध्यती तदा अनुशिष्याम् ।—अद्य करुणामयदेवस्य प्रसादात् तस्य च पवित्रसन्निधौ युवासुहृदश्चक्षुर्लोक-
वह्नौ । अद्यावधि स्वत्येवोन्नतिं मनस्याधाय एकाकिनः जीवनवत्सनि
अस्मरतम् । अधुना युवयोः करेऽस्मिन् गुरुर्वेवाहितौ भारोग्रस्तः । अद्य
पार्थिवजीवनस्य प्रथमसोपाने पादं गम्यथः । अवधानेन पदानि
क्षिपेयायाम् । अवहितौ भवेत् यत् कदाचन पार्थिवमोहजालेनावृतौ
मा भूतम् । ऐहिकं सुखभोगं सौभाग्यसम्पदं च लब्ध्वा मा दातारं
विस्मार्ष्टुम् । सत्यस्वरूपे निर्भरं रक्षन्तौ सदान्मोहात्मकल्याणसुखसम्पदां
वर्द्धने प्रयतेयायाम् । सर्वस्मिन् यष्टकर्मणि ब्राह्मधर्मस्योभं शुभमुपदेशं
स्मरतम् । “ब्रह्मनिष्ठो यष्टस्यः स्यात्तत्त्वज्ञानपरायणः । यद्यत् कर्म

श्रीमन्त्वं नियतं पत्न्या मङ्गलस्य विवर्द्धने ।
 विनियुक्तो भव नगस्तो नस्ते ते प्रभुणा स्वयम् ॥
 संसारस्य तु भारोऽयमयं गुरुतरः खलु ।
 निर्वर्त्तय वशीकृत्य प्रवृत्तौ रसतीस्तव ॥
 पुण्यां कृत्यकर्मं नित्यं समभावं दद्यात् च ।
 विविधासु च रक्ष त्वं जीवनस्य यथा तव ॥
 स्वस्यात्मनो मङ्गलस्य वर्द्धने यत्नवांस्तथा ।
 पत्नीं वर्त्तन्नि पुण्ये च नेतुं सत्यस्य तां भव ॥
 गृहकृत्येषु तां नित्यं कल्याणकृत्सु संरताम् ।
 संरक्ष शिष्टया दृष्टान्तेन यत् सा चरेच्चिरम् ॥
 सखीव नियतं सत्यसुखवर्त्तनि ते ध्रुवम् ॥ ५१ ॥
 कर्मणा मनसा वाचा श्रीमत्यसुकि नित्यदा ।
 अनुतिष्ठान्न तत् कर्म यत् स्यात् पतिहिताय ते ॥

प्रकृर्वीत तद्गुणानि समर्पयेत् । सर्वं हि युवयोः तस्मा ईश्वराय सम-
 र्पयतम् । स स्वयं युवां सर्वस्मादमङ्गलात् नित्यं रक्षेत् । युवयोर्नित्यं
 तस्यैश्वरस्य गृहं, तथा महत् सुखं नवविधानस्य पावनं मन्दिरं
 कुरुतम् ।

५१ । श्रीमन्निति । श्रीमन्नसुक, त्वं पत्न्या मङ्गलवर्द्धने नियुक्तो भव,
 तव हस्ते यस्य स्वयं प्रभुणा संसारस्य गुरुतरोऽयं भारोऽनगस्तः । तवा-
 सतीः प्रवृत्तौ वशीकृत्य नित्यं पुण्यकृत्यकर्मं निर्वर्त्तय । जीवनस्य विविधासु च
 दद्यात् त्वं समभावं रक्ष । यथा तव स्वस्यात्मनो मङ्गलवर्द्धने, तथा
 पुण्ये सत्यस्य वर्त्तनि पत्नीं नेतुं यत्नवान् भव । शिष्टया दृष्टान्तेन नित्यं
 तां कल्याणकृत्सु गृहकृत्येषु संरतां रक्ष यत् सा सत्यसुखवर्त्तनि चिरं ते
 सखीव चरेत् ।

एकान्तमनसा तस्योपरि स्थापय निर्भरम् ।
 हितार्थं ते यदेवाद्यं दिशत्यनुतिष्ठ तत् ॥
 पत्ये भक्तिमती स्यात्स्वं साधुकर्मणि सोद्यमा ।
 विवादो वाऽमिताचारो माभूत्ततः कदाचन ॥

चिन्तां वाक्यञ्च कार्यञ्च पवित्रं रक्ष सन्ततम् ।
 नित्यं पतिसहाया स्या नियुक्तात्मोन्नताविह ॥ ५२ ॥
 आशीर्वाचनमेवं स आचार्यः समुदीरयेत् ।
 शाश्वतस्य च सत्यस्य शान्तेर्भवतु वर्त्मनि ॥
 चिरं विचरितुं श्रेयः सहायः करुणालयः ।
 दम्पत्योर्भूषयत्नं शिवं सत्यञ्च सुन्दरम् ॥
 यत् किञ्च तेन सर्व्वेण मिलयं सुखिनौ चिरम् ।
 मण्डल्यान्तु करोतस्य नूतनस्य विधेरिह ॥ ५३ ॥

५२ । कर्मणेति । श्रीमन्नमुक्ति, यत् कर्म तव पदबुद्धिंताय स्यात्
 कर्मणा मनसा वाचा तदनुतिष्ठ । एकान्तमनसा तस्योपरि निर्भरं
 स्थापय, यदेवाद्यं तव हितार्थं दिशति तदनुतिष्ठ । पत्ये कं भक्तिमती,
 साधुकर्मणि सोद्यमा स्याः । ततः कदाचन विवादोऽमिताचारो वा
 माभूत् । सन्ततं चिन्तां वाक्यं कार्यञ्च पवित्रं रक्ष, पतिसहाया नित्य-
 मात्मोन्नतौ नियुक्ता स्याः ।

५३ । आशीर्वाचनमिति । स आचार्यः, एवम् आशीर्वाचनम् उदी-
 रयेत् । ईशः करुणालयः शाश्वतस्य सत्यस्य शान्तेः वर्त्मनि नित्यं
 विचरितुं दम्पत्योः सहायो भवतु, यत् किञ्च सत्यं शिवं सुन्दरञ्च सर्व्वेण
 तेन तयोर्मिलयं भूयतु, अस्मिन् नूतनविधेमण्डलानां तौ चिरं सुखिनौ
 करोतु ।

निर्वर्त्तयेद्गुह्यं सङ्गतेनोपयोगिना ।

शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति समुदीर्यत सङ्गते ॥ ५४ ॥

यथास्ति संशयः सन्ततीनां दायाप्रये ततः ।

साक्षिद्वयसमक्षन्तु राजपूरुषसन्निधौ ॥

कुर्थातां स्वाक्षरादीन् तासामधिकृतेरिह ॥ ५५ ॥

इति विवाहकर्म ।

—०—

अन्त्येष्टिक्रिया ।

माभूत्तृणमौदास्यं मृत्युकाले ह्युपस्थिते ॥ १ ॥

अस्मात्लोकाश्चान्तिमं तत् प्रयाणममरात्मनः ।

दृश्यं स्याद्गभीरं प्रास्तुतिकव्यापार एव हि ॥ २ ॥

५४ । निर्वर्त्तयेदिति । उपयोगिना सङ्गतेन अगुह्यं निर्वर्त्तयेत् ।
उपासनार्थं सङ्गतेः शान्तिः शान्तिः शान्तिः इति समुदीर्यत ।

५५ । यचेति । ततः यच्च सन्ततीनां दायाप्रये संशयः अस्ति तच्च
साक्षिद्वयसमक्षं राजपूरुषसन्निधौ तासां सन्ततीनाम् अधिकृतेः अत्रि-
कारार्थम् दायस्थेति शेषः स्वाक्षरादीन् च कुर्थातां दम्पती ।

इति विवाहकर्म ।

—०—

१ । अन्त्येष्टिक्रियां वक्तुमाह माभूदिति । मृत्युकाले हि उप-
स्थिते तृणमौदास्यं वा मा भूत्, तत्कालस्य गाम्भीर्यपूर्णत्वात् ।

२ । अस्मादिति । अस्मात् लोकात् अमरात्मनः अन्तः तत् प्रयाणं
गुह्यं दृश्यं प्रास्तुतिकव्यापारः एव हि स्यात् ।

स व्यवस्थापयेद्वाचं याता पार्थिवमात्मनः ।
 परलोकं विधिपूर्वम् मिलितेभ्यस्ततः स तु ॥
 बन्धुस्वजनदासेभ्यो यज्ञीयाद्यानसम्मतिम् ।
 आशिषं शुभ्वनं मानं दद्यादन्तिमवाचनम् ॥ ३ ॥
 श्रद्धापार्श्वगतास्तेऽपि ब्रह्मर्षिस्तस्मान्तिमाः ।
 यच्छ्रेयुश्च यतात्मानः प्रयाणानुमतिं शुभाम् ॥ ४ ॥
 ऐहलौकिककर्तव्यमेवं सम्पादयन् स तु ।
 वाञ्छेभ्यो विषयेभ्योऽत्र निवृत्यान्तर्विषेत्ततः ॥
 कृत्यं प्रास्तुतिकं निर्व्वर्त्तयितुं पारलौकिकम् ॥ ५ ॥
 प्रिया निकटसम्बन्धा ज्येष्ठा अध्यात्मवर्त्मनि ।
 तत्र गम्भीरनिर्याणे कुर्व्वन्तु स्य सहायताम् ॥ ६ ॥

३ । परलोकगमनोन्मुखस्य कर्त्तव्यमाह स इति । स परलोकं याता
 आत्मनः पार्थिवं वाचं विधिपूर्वम् व्यवस्थापयेत् । ततः तदनन्तरं स तु
 मिलितेभ्यः बन्धुस्वजनदासेभ्यः दानसम्मतिं प्रयाणसम्मतिम् यज्ञीयात् ।
 आशिषं शुभ्वनं मानम् अन्तिमवाचनं दद्यात् तेष्वो यथोपयुक्तमिति
 शेषः ।

४ । मिलितानां कर्त्तव्यमाह श्रद्धेति । श्रद्धापार्श्वगतः तै अपि
 तथा अन्तिमाः वाचः ब्रह्मर्षिः, यतात्मानः शुभां प्रयाणानुमतिं च यच्छ्रेयुः ।

५ । प्रयातुः परलोकगमनसमुचितकृत्यमाह ऐहलौकिकेति । स
 प्रयाता तु एवं ऐहलौकिककर्त्तव्यं सम्पादयन् वाञ्छेभ्यः विषयेभ्यः निवृत्य
 पारलौकिकं परलोकगमनसम्पर्कोनं प्रास्तुतिकं कृत्यं निर्व्वर्त्तयितुं ततः
 अन्तः विषेत् ।

६ । अपरेषां कृत्यमाह प्रियारति । प्रियाः प्रियजनाः निकटसम्बन्धाः
 स्वजनाः अध्यात्मवर्त्मनि ज्येष्ठाः तत्र गम्भीरनिर्याणे अस्मै सहायतां
 कुर्व्वन्तु ।

प्रार्थनाध्ययनं श्रौतं स्तोत्रं सङ्गीतमेव च ।
 अन्यत् तत्सममसौ तैः सम्पाद्य वेन बोधितः ॥
 विश्वासादानुतापायाशायै स्यात् पारलौकिके ।
 वस्तुलोऽसौ पुनर्जायत तत्र पूर्णप्रमाणतः ॥ ७ ॥
 अनन्तजलधेः पारे दण्डायमान इत्यसौ ।
 तदानुभाव्यतां तूर्णं विश्वासपीतमाश्रयन् ॥
 दूरवर्त्तिनि निलये यास्यतीति च सम्प्रति ॥ ८ ॥
 अनुभवतु कलगाणी माता स्नेहमयी त्वमुम् ।
 नेतुं तन्नामुना नित्यं विद्यमाना महर्षिभिः ।
 आहूयमानः सानन्दध्वनिभिरेति तत्त्वतः ॥ ९ ॥
 अतीऽस्याः संसृतेश्चिन्ता वासनासुं कदाचन ।
 मा परिभूदार्त्तनादो मा क्षीणीत् क्रन्दनं पुनः ॥
 साहसञ्च तदा सर्व्वं अवस्था मिलितास्तथा ।
 भवन्तु यत् समावस्था स्यादस्य रक्षिता दृशोः ॥

७ । प्रार्थनेति । प्रार्थना, श्रौतम् अध्ययनं स्तोत्रं सङ्गीतम् एव च तत्-
 समम् अन्यत् अस्ते प्रयाजे तैः खगणादिभिः सम्पाद्यम् । येन सङ्गीता-
 दिना विश्वासाय अनुतापाय आशायै बोधितः तत्र पारलौकिके वस्तुले
 असौ प्रयाता पुनः जायत स्यात् ।

८ । अनन्तेति । अनन्तजलधेः पारे दण्डायमानः इति तूर्णं विश्वास-
 पीतम् आश्रयन् दूरवर्त्तिनि निलये सम्प्रति यास्यति इति च असौ याता
 तदा तैः अनुभाव्यताम् ।

९ । अनुभवत्विति । माता कलगाणी स्नेहमयी तु असुं परलोकप्रस्थितं
 जनं तत्र परलौकिके नेतुम् असुना सह विद्यमाना, महर्षिभिः सानन्द-
 ध्वनिभिः आहूयमानः इति तत्त्वतः असौ अनुभवतु ।

गतिः स्वर्गादिशा पृथ्वीदिशा जातु भवेन्न तु ।
 वचोभिर्मन्त्रणैर्वाप्तं स बन्धुर्बः सहायकः ॥ १० ॥
 स्वजना बान्धवा यूयं न पिञ्जरगतं पुनः ।
 रक्षितुं तं स्वर्गं जातु यत्नमातिष्ठत स्वतः ॥
 उद्यतस्य स्वमुद्गन्तुं सहाया भवतास्य च ।
 उद्यावाद्यदिमुक्तः सन् प्रभोर्नाम प्रकीर्तयन् ॥ ११ ॥
 न किञ्चिन्मृत्युशय्यायामस्तत्र मधुरं पुनः ।
 प्रियान्नाम्नस्ततः सर्वे वै तं सम्मानयन्ति च ॥
 प्रीणयन्ति प्रवाणार्थमुद्यतं कीर्तयन्ति च ।
 नामास्य कर्णवासिन्धोर्हृदयन्तु स्थ तन्नमः ॥ १२ ॥
 एवं स प्रक्षुतो दृष्टिं निःक्षिप्य चरमां ततः ।

१० । अतइति । अतः अतएव अस्याः संवृत्तेः चिन्तावासना कदाचन
 अमुं मा परिभूतं पराभूतम् अधोरं मा कार्षीतु, मा आर्षणादः क्रन्दनं
 पुनः साहसं च क्षेपीतु । तदा सर्वाः अवस्थाः तथा मिलिताः भवन्तु यत्
 अस्य समावस्था रक्षिता स्यात्, दृष्टोः गतिः स्वर्गादिशा भवेत् न तु जातु
 पृथ्वीदिशा । अत्र यः वचोभिः मन्त्रणैः वा हर्षवद्भुक्तेरिति श्रेयः सहायकः
 स बन्धुः ।

११ । स्वजना इति । हे स्वजनाः बान्धवाः यूयं तं स्वर्गम् आत्मरूपिणं
 पुनः पिञ्जरगतं यथा स्यात् तथा रक्षितुं जातु न यत्नम् आतिष्ठत । स्वतः
 स्वम् उद्गन्तुम् उद्यतस्य अस्य सहायाः भवत, यत् विमुक्तः सन् प्रभोः
 नाम प्रकीर्तयन् उद्यायात् ।

१२ । न किञ्चिदिति । अत्र मृत्युशय्यायां प्रियात् नाम्नः दैन्यरस्येति
 श्रेयः न पुनः किञ्चित् मधुरम् अस्ति । ततः वै सर्वे प्रवाणार्थम् उद्यतं
 तं सम्मानयन्ति प्रीणयन्ति च अस्य कर्णवासिन्धोः नाम इह कीर्तयन्तु
 अस्य तत् मनः जादयन्तु मृत्युभयनिरसनेन भगवद्भक्त्युद्देशेति श्रेयः ।

पार्श्ववर्तिषु नयने निमील्य शान्तिमहृदा ॥
 प्रभोर्वाहौ तदात्मानमर्पयेत् सुसमाहितः ॥ १३ ॥
 हृदयं शान्तभावेन प्रार्थयतु ततः पितः ।
 शान्तं सर्व्वं वक्षसि ते प्राप्तं शान्तिं चिरन्तनीम् ॥
 अर्थये चादुमन्यस्व त्वमाया नित्यकालिकी ।
 पिता माता प्रियस्त्वञ्च नव मां मे मृद्वे सुखे ॥ १४ ॥
 गताः प्राणा इति वैद्ये वदत्यस्य कलेवरम् ।
 धीतं सुगन्धिसमितं कुर्यात् केशप्रसाधनम् ॥
 नवीनवस्त्रयुग्मेन सम्भावितमनन्तरम् ।
 शय्यायां नूतनायाञ्च शयानं ह्यादितं पुनः ॥
 शुक्लेन वाससा नूतनेनानावृतमुखं तदा ॥ १५ ॥

१३। एवमिति । एवं सः प्रसूतः ततः पार्श्ववर्तिषु चरमां दृष्टिं निःक्षिप्य शान्तिमहृदा शान्तियुक्तहृदयेन नयने निमील्य सुसमाहितः तदा आत्मानं प्रभोः वाहौ अर्पयेत् ।

१४। हृदयमिति । ततः तदनन्तरं हृदयं शान्तभावेन प्रार्थयतु । हे पितः सर्व्वं शान्तम् (निदलम्) । ते तव वक्षसि चिरन्तनीं शान्तिं प्राप्तुम् हि अर्थये चादुमन्यस्व (तां शान्तिमिति शेषः) । त्वं नित्यकालिकी आशा, त्वञ्च पिता माता प्रियः, मां ते सुखे मृद्वे नय—

शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

१५। गता इति । गताः प्राणाः इति वैद्ये वदति, अस्म्य कलेवरं धीतं सुगन्धिसमितं सुगन्धियुक्तं केशप्रसाधनं कुर्यात् । अनन्तरम् नवीनवस्त्रयुग्मेन सम्भावितं कलेवरमिति शेषः नूतनायां शय्यायां शयानं पुनः नूतनेन शुक्लेन वाससा अनावृतमुखं यथा स्थात् तथा तदाह्यादितं च कुर्यात् ।

पाटलापुष्पसलिलैः सिक्ता पुष्पैर्नवैस्ततः ।

नानावर्णविचित्रैस्तु यथा स्यादाचिता शुभा ॥ १६ ॥

प्रधानाः शोकिनस्तत्र प्रयातं परिवेष्ट्य च ।

जानूपर्युपविष्टास्ते प्रार्थयेरन् समाहिताः ॥

शोकार्त्तानां परमेश विधेहि करुणां प्रभो ।

विमोचयाश्रुसम्पातं शान्तिनिःश्वसितं तव ॥

उद्दिग्नेषु च चित्तेषु प्रेरयात् चिरन्तन ।

परात्मन् तव शान्तिश्चानन्दं त्वमात्मने चिरम् ॥

विश्राणयालये दासं सौभाग्यविपुलं कुरु ॥ १७ ॥

विश्रुतायाञ्च वार्त्तायां कुट्टीरे वितते शुभे ।

मिलिता बान्धवाः स्युस्ते नीतं यत्र कलेवरम् ॥

गतेषु चरमां दृष्टिं निपात्य तेषु शोकिषु ।

प्रधानो वा पुरोधो वा पुष्पमालां शवोपरि ।

वितानयेत् सुखं तस्य च्छादयेत् तदनन्तरम् ॥ १८ ॥

१६। पाटलेति । पाटलापुष्पसलिलैः श्वेतरक्तवर्णयुक्तपुष्पाविश्रयेः
गोलाश्च इति स्यातेः वासितेः बलिलैः सिक्तां ततः नानावर्णविचित्रैः
पुष्पैः तु शुभा प्रयाया आचिता स्यात् ।

१७। प्रधाना इति । तत्र प्रधानाः ते शोकिनः प्रयातं जनं परिवेष्ट्य
च जानूपर्युपविष्टाः समाहिताः प्रार्थयेरन् । प्रार्थनामाह शोकार्त्तानामिति ।
हे शोकार्त्तानाम् प्रभो परमेश, करुणां विधेहि, अश्रुसम्पातं विमोचय,
यत्र तव शान्तिनिःश्वसितं प्रेरय । हे चिरन्तन परात्मन्, आत्मने चिरं
तव शान्तिम् आनन्दं च विश्राणय, तव आलये दासं सौभाग्यविपुलं
कुरु ।

१८। विश्रुतायामिति । बान्धवाः ते वार्त्तायां विश्रुतायां च यत्र
कलेवरं नीतं तत्र वितते शुभे कुट्टीरे यद्वाग्ने मिलिताः सुगः । चरमां

पुरोधाः प्रार्थयेतैवं बन्धुस्वजनमध्यगः ।
 “जनानां ज्ञानिसंघस्य चिरन्तन परेश्वर ॥
 करे नियतयो यस्य तवासक्तोऽथ यस्य ते ॥
 गभीरशोकसन्तप्तैर्हृदयैरशुसन्भूतैः ।
 नेत्रैरयमुपैमन्त्र्यां विनयेन प्रियस्य नः ॥
 भ्रातुर्हि मृत्युरक्षांश्च सन्तप्तान् कृतवान् शुचा ।
 निःक्षिप्तवान् परीवारान् शोके वाक्यातिगं प्रभो ॥
 पश्य करुणनेत्रेण हे पितः करुणानिधे ।
 असहायानिमान् शोकसन्तप्तान् ये निपातिताः ॥
 धूलौ सम्यग्भूमवित्ता ह्लादयोत्थापय क्षिमान् ।
 सहायोभव चास्माकमर्पणायाञ्च ते विभो ॥
 भवेम यत् क्षमा वक्तुं भवलिच्छा यथा तव ।
 मिथ्या सर्व्वं परमेश सत्यं त्वं केवलं प्रभो ॥
 इहामुञ्च ततस्त्वां नः सर्व्वस्वं कर्तुमीश्वर ।
 यिच्छयायं हि नो भ्राता संसारस्य निबन्धनात् ॥
 विमुक्तयिन्तनमद्दुःखाद् भावात् सर्व्वविधात् पुनः ।
 अनुग्रहाण यद्यातुरात्मास्य मङ्गलालय ।
 नृत्वायां वसतौ वृद्धिं गन्ता स्यान्नितरां त्वयि ॥
 विश्वासोऽनुग्रहेणायं तवामेधेन शुद्धिमान् ।
 चिरं चिरन्तनं सौख्यमानन्दं लभतां त्वयि ॥ १८ ॥

इष्टिं निपात्य तेषु गतेषु श्लोकेषु प्रधानः पुरोधाः पुरोहितः वा श्रवोपरि
 पुष्पमालां वितानयेत्, तदनन्तरं तस्य प्रयातस्य मुखं ह्लादयेत् ।

१८ । पुरोधा इति । बन्धुस्वजनमध्यगः पुरोधाः पुरोहितः एवं प्रार्थयेत्

शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति सर्व्वं ब्रूयुः समागताः ॥ २० ॥

श्लोकिभिः स्वजनैर्मित्रैरनुयातं कक्षेवरम् ।

भद्रोचितायां खट्वायामुपरि स्थापितं तदा ।

नयेत् श्मशाने गान्धोर्व्योषोपयुक्तेन सर्व्वथा ॥ २१ ॥

रजन्या घोरयामे च मेघे वर्षति वा यदि ।

विघ्ने चान्यविधे वापि स्यात् कालापेक्षयन्तदा ॥ २२ ॥

—हे चिरन्तन परेश्वर, यस्य तव करे जनानां जातिबंधस्य नियतयः, यस्य ते सन्निधौ वयमसन्तः, तं त्वां वयं गभीरशोकसन्तप्तैः हृदयेः अश्रु-
सम्भृतैः नेत्रैः विनयेन च उपैमः । प्रियस्य हि नः भ्रातुः नृत्युः अस्मान्
पुत्रा सन्तप्तान् क्षतवान्, परीवारांश्च वाक्पातिगे श्लोके निःक्षिप्तवान् ।
हे प्रभो, हे पितः कुरुक्षेत्रे असह्यान् इमान् श्लोकसन्तप्तान् पश्य,
ये सम्यक् भगवन्निष्ठाः धूलौ निपातिताः । इमान् उत्थापय, ज्ञादय,
तुभ्यम् अस्माकम् अपेक्षाय सहायो भव यत्, हे विभो, वक्तुं क्षमा भवेम
यथा तव इच्छा, तथा भवतु । हे प्रभो परमेश, सर्व्वं मिच्छा, केवलं त्वं
सत्यम् । ततः, हे ईश्वर, इहासुखं त्वां सर्व्वस्वं कर्तुं नः शिक्षय । अयं
हि नः भ्राता (भगिनी वा) संसारस्य निबन्धनात् चिन्तनात् दुःखात्
सर्व्वविधात् भारात् पुनः विमुक्तः । अनुग्रहाच्च यत् यातुः अस्य आत्मा,
हे मङ्गलाक्षय, नृणां वसतौ नितरां त्वयि विन्वासे हृदि गता, तव
अमेयेन अनुग्रहेण शुद्धिमान् अयं चिरन्तनं सौख्यम् आनन्दं त्वयि
चिरं लभताम् ।

२० । शान्तिरिति । समागताः सर्व्वे शान्तिः शान्तिः शान्तिः इति
ब्रूयुः ।

२१ । श्लोकिभिरिति । श्लोकिभिः स्वजनैः मित्रैः अनुयातं भद्रो-
चितायां खट्वायाम् उपरि स्थापितं कक्षेवरं तदा सर्व्वथा उपयुक्तेन
गान्धोर्व्येण श्मशाने नयेत् ।

२२ । रजन्या इति । चेत् यदि रजन्याः घोरयामे, मेघे वर्षति वा

परिष्कृतायां चित्तायां भूमौ तत्र उपस्थितिः ।
 देहसन्नातितां खटुं स्थापयेत् ससम्भ्रमम् ॥ २३ ॥
 प्रचुरैरिन्धनैः शुष्कैर्दाहैर्विरचयिष्यताम् ।
 तथानल्पत्वमस्याः स्याद्देह्यस्तप्रमाणतः ।
 अधिका स्यात् तनोरस्य प्रयातस्यान्ततो हि वा ॥ २४ ॥
 यथाच्छादित एवायं तथा कायन्तु यथावा ।
 न्यस्येच्चित्तोपरि स्वस्थं तथा तच्चन्दनेन्धनैः ॥
 कुर्व्यादावृतमस्यांशः कोऽपि न स्यादहिर्गतः ॥ २५ ॥
 न तं देहं निष्ठुरेण हस्तेन धर्षयेत् न तु ।
 भस्माङ्गं वा प्रकुर्वीत यदन्यदन्वरोचितम् ॥
 कृत्वापीडाकरमन्त्राग्निं भाभूयतेऽपि भानभाक् ॥ २६ ॥

यदि, अन्यविधिं च विघ्ने वा अपि स्यात् ऋतुरिति शेषः तदा काला-
 पेक्षया स्यात् ।

२३ । परिष्कृतायामिति । तत्र हस्तशाने उपस्थितिं कर्तुं वरे इति
 शेषः परिष्कृतायां भूमौ देहसन्नातितां खटुं ससम्भ्रमं स्थापयेत् च ।

२४ । प्रचुरैरिति । यथा अस्याः चित्तायाः अनल्पत्वम् आकारेण
 अनूयनत्वं स्यात् तथा प्रचुरैः शुष्कैः दाहैः इन्धनैः चित्तां विरचयेत्
 वा चित्ता प्रयातस्य अस्य तनोः अन्ततः देह्यं हस्तप्रमाणतः अधिका
 स्यात् ।

२५ । यथेति । अयं कायः यथा एव आच्छादितः तथा ग्रथय
 चित्तोपरि स्वस्थं न्यस्येत् । तं कायं चन्दनेन्धनैः तथा आवृतं कुर्व्यात्
 यथा अस्य कायस्य कः अपि अंशः वहिर्गतः न स्यात् ।

२६ । न तमिति । तं देहं निष्ठुरेण हस्तेन न धर्षयेत् भस्माङ्गं न कुर्वीत
 अन्यत् यत् वन्वरोचितं न तत् प्रकुर्वीत । अस्मिन् देहविषये अत्र यत्

चन्दनकाष्ठखण्डाश्च धूपपुष्पागरुकादिकम् ।
 न्यस्येक्षितोपरि गन्धद्रव्याणि तानि यत्नतः ॥ २७ ॥
 प्रधानः शोकिना वाय पुरोधाः स पुरोगतः ।
 चिताया वर्त्तिमुक्ता वा धृत्वा प्रज्वलितां करे ॥
 दक्षिणे योजयेत्तस्यानेवं प्रार्थनमुच्चरन् ।
 नाम्नेश्वरस्य दहनं पावनं योजयाम्यहम् ॥
 प्रयातस्य परित्यक्ते देहे धक्षति नक्षति ।
 नश्वरं खलु यन्नित्यममरं जीवति प्रभो ।
 रक्षास्याशास्रं चात्मानं दिव्यधास्त्रि कृपानिधे ॥ २८ ॥
 दग्धे देहे समये तु प्रोज्ज्वले भाजने ततः ।
 धातुविनिर्भिते भस्म अक्षया निहितं नयेत् ॥ २९ ॥

कृतपीडाकरं तत् मा भूत् । कथम् ? नृते अपि मानभाक् अयं देह इति श्रेष्ठः ।

२७ । चन्दनेति । चन्दनकाष्ठखण्डान् च धूपं पुष्पागरुकादिकं तानि प्रसिद्धानि गन्धद्रव्याणि च यत्नतः चितोपरि न्यस्येत् ।

२८ । प्रधान इति । शोकिना प्रधानः अथवा स पुरोधाः पुरोहितः चितायाः पुरोगतः प्रज्वलितां वर्त्तिम् उक्ता वा दक्षिणे करे धृत्वा एवं प्रार्थनम् उच्चरन् तस्यां चितायां योजयेत्—ईश्वरस्य नाम्ना प्रयातस्य परित्यक्ते देहे अहं पावनं दहनं योजयामि । यन्नश्वरं तत् खलु धक्षति नक्षति, अमरं नित्यं जीवति । प्रभो कृपानिधे, दिव्यधास्त्रि अस्त्रं चात्मानं रक्ष आशास्रं च ।

२९ । दग्ध इति । समये देहे दग्धे तु धातुविनिर्भिते प्रोज्ज्वले भाजने अक्षया निहितं भस्म ततः प्रसन्नानभूमेः नयेत् यद्दमिति श्रेष्ठः ।

तत् पात्रं निलये रक्षेद् योग्ये स्थाने प्रयत्नतः ।

यावच्छ्राद्धदिनं तत्र समाधिप्रोथितं भवेत् ॥ ३० ॥

इत्यन्येष्टिः ।

आह्नकर्म ।

शोकः स्वाभाविकः स्यान्न जातु शोकप्रदर्शनम् ॥ १ ॥

उन्मूलयेन्न शोकं वा शोकित्वच्छलमावहेत् ॥ २ ॥

सहानुभूतिः स्नेहश्च स्वाभाविको अकृत्रिमः ।

प्राप्नोतु वह्निरुच्छ्वासं शोकं हृत्तं व्यनक्तु च ॥ ३ ॥

आमोदः सुखभागाश्चोत्सवः किं पूर्ववत् लया ।

अनुष्ठेया यदा मान्यः सम्पर्की प्रिय एव वा ॥

३० । तदिति । तत् पात्रं भस्मपूर्णं निलये रक्षेद् योग्यस्थाने आह्नदिनं यावत् प्रयत्नतः रक्षेत्, तत्र आह्नदिने समाधिप्रोथितं भवेत् भस्मपूर्ण-पात्रमिति शेषः ।

इत्यन्येष्टिः ।

१ । शोक इति । शोकः स्वाभाविकः स्वभावसमुत्पन्नः स्यात् जातु कदाचित् शोकप्रदर्शनं शोकाशुपस्थितावपि यथैव शोकोऽभूदेवं प्रदर्शनं न स्यात् ।

२ । उन्मूलयेदिति । न शोकम् उन्मूलयेत् उच्छिन्नं कुर्यात् बल-पूर्वकं तदेवं रुन्ध्यादिति भावः, न वा शोकित्वच्छलम् आवहेत् । एकत्र स्वाभाविकक्रियारोघादनिष्टापातः, अन्यत्र कपटाचरणमित्युभयत्र दोष-दुष्टत्वम् ।

३ । सहानुभूतिरिति । सहानुभूतिः स्वाभाविकः अकृत्रिमः स्नेहः च हि वह्निः उच्छ्वासं प्राप्नोतु, हृत् हृदयं तं शोकं च व्यनक्तु ।

प्रयातोऽथ कठोरत्वमनिलिप्तत्वमत्र वा ।
 मन्वानेन प्रदर्शितं पापञ्चाशुविमोचनम् ॥
 मा भूदेवं कदाचित्ते परमेशप्रसादतः ॥ ४ ॥
 परमेशग्रहे जातु न स्याद्दुःखशून्यता ।
 उदासीनजनानान्तु कठोरो धर्म एव वा ॥
 सर्वं तत्र भवेन्नित्यं स्वभावानुगतं पुनः ॥ ५ ॥
 अनतिक्रम्य सीमानं परिमाणं भवत्विह ।
 शोकः शोककृतामस्य नातिरेकः कदाचन ॥ ६ ॥
 शोकातिरेको मस्तिष्कं विकरोति करोति च ।
 रोगञ्चोत्पादयत्येषोऽविश्वासञ्च विधातरि ॥
 चिरविषादभावञ्च पारुष्यं प्रकृतेः पुनः ।
 विकलयति विश्वासमाशां प्रेमागमयन्नेह ।
 नित्यं मानवविदोपपरं तं कुरुते जनम् ॥ ७ ॥

४ । आमीद इति । यदा मानः सम्यक्प्रियः एव वा प्रयातः,
 किं त्वया पूर्ववत् आमीदः सुखभोगः उत्सवः च अनुष्ठेयः ? अथ
 पक्षान्तरे अशुविमोचनं पापं मन्वानेन त्वया अत्र न्युद्यतार्या कठोर-
 त्वम् अनिलिप्तत्वम् वा प्रदर्शितं । परमेशप्रसादतः ते न कदाचित् एवं
 मा भूत् । उभयत्र हृदयशून्यत्वमनो ह्येवम् ।

५ । परमेशीति । जातु कदाचित् परमेशग्रहे हृदयशून्यता उदासीन-
 जनानां तु कठोरः धर्मः एव वा न स्यात् । तत्र पुनः सर्वं नित्यं स्वभावानु-
 गतं स्वाभाविकं भवेत् ।

६ । अनतिक्रम्येति । सीमानं परिमाणम् अनतिक्रम्य इह शोककृतां
 शोकः भवतु । अस्य शोकस्य अतिरेकः कदाचन न भवतु इति शेषः ।

७ । शोकातिरेकस्य फलमाह शोकातिरेक इति । एषः शोकातिरेकः
 मस्तिष्कं विकरोति तस्य विकारं जनयति, रोगं च करोति, विधातरि

विश्वासिंस्तव श्लोकोऽयं भवत्वितथः सदा ।
 परमेशविहीनानामविश्वासवतामिह ॥
 आर्त्तनादाऽथ चित्कारो माभूष्वातु तवैश्वरे ।
 परेऽमरत्वे विश्वाससम्पन्नस्य भवत्ययम् ॥
 प्रशान्तवेगो भावेन निर्भरार्पणधीस्तथा ।
 विश्वासस्य विरागस्य भावस्याध्यात्मिकस्य च ॥
 दीनतायाश्च फलवान् वर्द्धनाय भवत्वसौ ॥ ८ ॥
 नियोजितः परेणोच्चपुण्याभिप्रायसिद्धये ।
 श्लोकोऽतुष्टुश्च निर्दिष्टः संयमाय यतोवयम् ॥
 साराम जीवनस्यास्याधुवत्वं धनसम्पदाम् ।
 मानानां गौरवाणाञ्च पार्थिवानामपार्थिताम् ॥
 अन्विष्याम नित्यकालगतं जीवनसम्पदम् ॥ ९ ॥

अविश्वामं च चिरविषादभावं च प्रकृतेः स्वभावस्य पारुष्यं पुनः
 उत्पादयति, विश्वामम् आशाम् प्रेमाणम् अपि अहो विकलयति तं
 श्लोकपरं जनं नित्यं मानवविद्वेषपरं कुरुते ।

८ । श्लोकप्रकारमाह, विश्वासिन्निति । हे विश्वासिन्, तव अयं
 श्लोकः सदा अवितथः भवतु । इह तव अयं श्लोकः परमेशविहीनानाम्
 अविश्वासवताम् आर्त्तनादः अथवा चित्कारः जातु कदाचित् मा भूत् ।
 अत्र तु तव अयं श्लोकः परे परमेश्वरे अमरत्वे विश्वाससम्पन्नस्य भवतु ।
 किम्भूतः ? निर्भरार्पणयोः भावेन प्रशान्तवेगः, तथा विश्वासस्य
 विरागस्य आध्यात्मिकस्य च भावस्य दीनतायाश्च वर्द्धनाय असौ श्लोकः
 फलवान् तत्तद्भाववर्द्धनेन फलवान् भवतु ।

९ । कथं स्यादयं फलजनकस्तदाह नियोजितइति । परेण परमेश्वरेण
 उच्चपुण्याभिप्रायसिद्धये श्लोकः नियोजितः, नृत्यः च संयमाय विनयनाय

ऊर्द्धं सप्तदिवसेभ्यो दिनाभ्युद्योरिहान्ततः ।
 शोकार्थं विस्मृजेदेकविधत्वेन दिनाभ्युद्यतः ॥
 ऊर्द्धकालोऽपि निर्दोषो भवेच्छोकानिरेकतः ।
 सम्बन्धस्य च नैकट्यात् कुत्र कुत्रापि सम्भवात् ॥ १० ॥
 ध्रियेरन् शोकचिह्नानि देशजात्यनुसारतः ।
 अतिकृच्छ्राणि देहस्य कर्षणानि परित्यजेत् ॥
 वार्वराणि च हेयानि स्वास्थ्यभङ्गकराणि च ॥ ११ ॥
 अन्येषु शोकचिह्नेषु चैकत्वरक्षणाय तु ।
 चीवरखण्डमेकञ्च गैरिकं विभ्रयादतः ॥
 तदेवात्रार्थभूमौ हि वैराग्यचिह्नमुत्तमम् ॥ १२ ॥

निवृत्तः, यतः वयम् अस्य जीवनस्य अधुवत्त्वम्, पार्थिवानां धनसम्पदां
 मानानां गौरवाणां च अपार्थतां स्मराम, नित्यकालगतां जीवनसम्पदम्
 अन्विष्याम ।

१० । शोककालं निर्दोषमाह ऊर्द्धमिति । न्यदोः दिनात् इह
 अन्ततः सप्तदिवसेभ्यः ऊर्द्धं शोकार्थम् एकविधत्वेन एकसम्बन्धत्वेऽपि कस्य-
 चित् पञ्च कस्यचित् सप्तेत्यादिकमनियमं परिह्राय दिनात् उत्सृजेत् ।
 शोकातिरेकतः सम्बन्धस्य च नैकट्यात् कुत्र कुत्र अपि सम्भवात् अतः
 समाह्रात् ऊर्द्धं कालः अपि निर्दोषः ।

११ । ध्रियेरन्मिति । देशजात्यनुसारतः शोकचिह्नानि ध्रियेरन् शोकि-
 नेति शेषः । अतिकृच्छ्राणि वार्वराणि वस्त्रोचितानि हेयानि स्वास्थ्यभङ्ग-
 कराणि च यानि देहस्य कर्षणानि तानि परित्यजेत् ।

१२ । अन्येष्विति । अन्येषु शोकचिह्नेषु एकत्वरक्षणाय तु एकं
 गैरिकं चीवरखण्डं च विभ्रयात्, यतः अत्र आर्थभूमौ तत् एव हि उत्तमं
 वैराग्यचिह्नम् ।

परिच्छेदे भोजने तु सहजत्वमतीव च ।
 आमीदे परिहासे च भोगे स्याद्वीतरागिता ॥ १३ ॥
 ज्ञापनायावधानाय परेषां गैरिकं पुनः ।
 सुदीर्घं वसनञ्चैकं भूमिस्थं गृहस्य च ॥
 स्थापयेत्लम्बमानं तज्जनगीचरप्राप्तौ ॥ १४ ॥
 शोककालावसाने चाष्टमेऽङ्गि शोककारिणः ।
 अभिषेकोक्तविधिना स्नायुः परिष्कृतिञ्च ते ॥
 विदध्युः श्रेणीबन्धञ्च कुर्युः प्रापयितुं पुनः ।
 समाधिभूमिं तत् पात्रं स्थापितं भस्म यत्र वै ॥ १५ ॥
 शोककृतां प्रधानो हि नयेत्तद्भाजनं स्वयम् ।
 बन्धुषु च वहेत् प्रोक्तं धुनानो गैरिकञ्च तत् ॥
 पताकासदृशं वासः सर्व्वं गाम्भीर्य्यभावतः ।
 अथे सरेयुर्गायन्तो गीतं शोकप्रकाशकम् ॥ १६ ॥

१३ । परिच्छेद इति । परिच्छेदे भोजने तु अतीव सहजत्वं स्वाभाविकत्वम्, आमीदे परिहासे भोगे च वीतरागिता स्यात् ।

१४ । ज्ञापनायेति । परेषां ज्ञापनाय अवधानाय पुनः सुदीर्घम् एकं तत् गैरिकं वसनं च गृहस्य च भूमिस्थं लम्बमानं जनगीचरप्राप्तौ स्थापयेत् ।

१५ । प्रोकेति । शोककालावसाने च अष्टमे अङ्गि शोककारिणः अभिषेकोक्तविधिना स्नायुः, ते परिष्कृतिं च विदध्युः, यत्र भस्म स्थापितं तत् पात्रं पुनः समाधिभूमिं प्रापयितुं श्रेणीबन्धं च कुर्युः ।

१६ । शोककृतमिति । शोककृतां प्रधानः हि तत् भाजनं पात्रं स्वयं नयेत् बन्धुषु च प्रधानः प्रोक्तं तत् गैरिकं च वासः पताकासदृशं धुनानः वहेत् ; सर्व्वं गाम्भीर्य्यभावतः शोकप्रकाशकं गीतं गायन्तः अथ सरेयुः ।

उपस्थितेषु तत्रैवं प्रार्थयेत् पुरोहितः ।
 तवाज्ञया प्रयातस्य स्वर्गोऽयं पितरश्च तत् ॥
 निदधामो वयं भस्म पुण्यस्मारकलक्ष्मवत् ।
 आशिषा योजयेद् त्वं यस्यात्मा तव सन्निधौ ॥
 प्रयातः शान्तिमस्मै च जीवितेभ्यश्चिरन्तनीम् ।
 तां त्वं वितर वन्धुभ्यो दीयं नयेन्न जातुचित् ॥ १७ ॥

शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

आवृणीत पुरोधास्तत् स्वयं कर्णिकमावहन् ।
 इष्टकैरिष्टकाक्षोदचूर्णजैः कर्हमैरिह ॥ १८ ॥
 स्तम्भं संस्थापयेत्तत्र काले यत्र मृतस्य च ।
 नामाङ्कितो निखायेत खण्डः श्वेतोपलस्य च ॥ १९ ॥
 सर्व्वं पूजाग्रहे वाद्य आङ्गस्थाने समागताः ।
 विशेष्युरासनेष्वत्राचार्य्यः कुर्यादुपासनम् ॥ २० ॥

१७। उपस्थितेषु इति । तत्र उपस्थितेषु पुरोहितः श्वं प्रार्थयेत्—हे स्वर्गोऽयं पितः, तव आज्ञया पुण्यस्मारकलक्ष्मवत् प्रयातस्य भस्म वयम् अत्र निदधामः, यस्य आत्मा तव सन्निधौ प्रयातः तस्य इदं त्वम् आशिषा-योजय, अस्मै जीवितेभ्यः च वन्धुभ्यः चिरन्तनीं तां शान्तिं त्वं वितर, या, इयं जातुचित् न नश्येत् ।

शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

१८। पुरोधा इति । पुरोधाः, स्वयं कर्णिकम् आवहन् इष्टकाक्षोद-चूर्णजैः कर्हमेः इष्टकैः इह तत् पात्रम् आवृणीत ।

१९। स्तम्भमिति । काले यथासमर्थं तत्र स्तम्भं स्थापयेत् यत्र स्तम्भं मृतस्य च नामाङ्कितः श्वेतोपलस्य च खण्डः निखायेत ।

२०। सर्व्व इति । सर्व्वं पूजाग्रहे अथवा आङ्गस्थाने—यदि पूजाग्रहे

अधीयेरन् प्रवचनानुपयुक्तानि यानि च ।
 अध्यापकाभ्यां ज्येष्ठाभ्यां वा तेन विवृणीत सः ॥ २१ ॥
 शोककृतां प्रधानो वा ज्येष्ठपुत्रोऽथवा पुनः ।
 आहुकर्ता प्रार्थयेत् मृते पितरि पाण्डितः ।
 उपविष्टो भवेत्तस्य भ्राता तत्समये समम् ॥
 अद्दास्त्वं प्रभो त्वं तमहरोऽस्य पितुस्तु नः ।
 मान्यस्य च प्रियस्यातो ऽसहायाः प्रस्थितेरिह ॥
 पितृहीना वयं कुत्र गतो जानीमहे न सः ।
 देशेनाविष्कृतेऽज्ञाते यत्र गच्छन्ति वै मृताः ॥
 प्रयागच्छन्ति न पुनर्जानीत तं न मानवः ।
 इदं जानीमहे यन्नः पिताधेः शोकतोऽस्य च ॥
 संसारस्य परीक्षाया मुक्तोऽन्यलोकमाविशत् ।
 पितुः पितृस्त्वचरणे स्थानं दिक्ष्वात्मनेऽस्य च ॥
 विधेहि दिव्यं पुण्यं स भ्रान्तिं यच्चिनुवाच्चिरम् ।
 सन्निधौ तव प्रेमास्यं प्रोज्ज्वलं त्वं विकाशय ॥
 तत्समीपे सहायोऽस्य भव पानाय सन्ततम् ।
 प्रेमासृतस्य ते हर्षसागरे मञ्जनाय च ॥
 अहो जानासि नितरामीश्वर त्वं हि किंविधाः ।
 असहाया वयं तस्य विरहे यः प्रपालकः ॥

आहुं स्यात् तत्र, अगत्या यत्र आहुकर्म स्यात् तत्र—समागताः अत्र
 आसनेषु विधीयुः, आचार्यः, उपासनं कुर्यात् ।

२१ । अधीयेरन्निति । तेन आचार्येण अध्यापकाभ्यां ज्येष्ठाभ्यां वा
 यानि च उपयुक्तानि तत्कालीनतानि तानि प्रवचनानि अधीयेरन्, स
 आचार्यः विवृणीत आख्यायात् ।

रक्षको निर्भरस्नानं बलव्यासीत् विपत्सु च ।
 दुःखेषु संसृतौ चासौ पितस्ते शरणं वयम् ॥
 अस्मिन् शोके वियोगस्य द्वायां दीनवत्सल ।
 गच्छामस्त्वं पिता पितृहीनानां यत् प्रभो स्वयम् ॥
 महायोद्धमहायानं विधेहि हृदये विभो ।
 दुःखार्त्तं विपदापन्ने शान्तिञ्च मधुरं वचः ॥
 सान्तूनाहीनहृदयं ब्रूहि नो दुःखितस्य तु ।
 त्वं सान्तूना महानन्दः शोकानां त्वं निवृत्तये ॥
 अस्माकं हृदयं नाथ भोगाभ्यानाञ्च संसृतेः ।
 अधुवादधुवस्यति दिव्यधाम्नी नय प्रभो ॥
 त्वमस्मान् सान्तूयाम्मिन् ये हृता अस्मदृग्हे तव ।
 मिलिताः खलु ते सर्व्व इति निश्चयवाक्यतः ॥
 सुखे तन्निलये काले चास्माकमागमिष्यति ।
 कृतकृत्या वयं स्यामो मिलनेश्चामरात्मभिः ॥
 पुनश्च जीवनान्यस्मान् दिव्यधामोपयोगिनः ।
 कुरु त्वं गौरवं सर्व्वं तुभ्यं नित्येश्वर प्रभो ॥ २२ ॥

२२ । शोककृतमिति । शोककृता प्रधानः अथवा पुनः व्यष्टिपुनः
 आह्वकर्त्ता सन् प्रार्थयेत्, पितरि नृते तत्समये ममम् तस्य पाञ्चतः
 आता उपविष्टः भवेत्,—प्रभो, त्वम् अददाः, त्वं तमहरः । अस्य तु
 मानस्य प्रियस्य च नः पितुः अतः प्रस्थितेः वयम् असहायाः पितृहीनाः ।
 कुत्र सगतः न जानोमहे । देशे अनाविष्कृतं अज्ञाते यत्र नृताः
 गच्छन्ति, न पुनः प्रत्यागच्छन्ति, मानवः न तं जानीत । इदं जानिमहे
 यत् नः पिता अस्य संसारस्य आधेः शोकतः परीक्षायाः च सुक्तः अना-
 लोकम् आविष्टः । पितुः पितः, त्वत्वरणे अस्य आत्मने स्थानं देहि,

आचार्यः प्रार्थयेतैवमाशीर्वाकमुदीरयेत् ।
 कर्मण्यस्मिन् सुगन्धीरे शक्तिगन्धीप्रवर प्रभो ॥
 वयं धूलिममाह्वान्तु सद्यमित्युपलब्धये ।
 शक्तावयं भवेमास्मिन् क्षणेऽयं न परक्षणे ॥
 बान्धवाः परिवाराय विभवा बहवः पुनः ।
 मोदयन्तेऽधनास्मात् हा लीयन्ते तेष्वनैव हि ॥
 एकाकी सम्बलैर्हीनो ह्यनन्ते कालमागरे ।
 आत्मा तरोँ प्रावयति तस्मात्त्वां प्रार्थयामहे ॥
 हृन्नो नित्येऽत्र नित्याध्यात्मिके स्थापयितुं चिरम् ।
 विप्रवासं द्रष्टव्यास्माकं परचाक्षान् प्रयोजय ॥

विधेहि यन्मच्चिरं तव मन्त्रिणो दिव्यं पुण्यं शान्तिं च चिनुयात् ।
 तत्सम्भोपे तव प्रोत्सुर्त्वं प्रेमास्यं विकाशय । सन्ततं तव प्रेमाश्रितस्य पानाय
 हृद्यमागरे मञ्जनाय च अस्म्य सहायः भव । अहो ईदृशं त्वं जानासि,
 संख्यतौ दुःखेषु विपत्सु च यः अमौ प्रपालकः रक्षकः निर्भेऽस्थानं, धूलं
 च आसीत् तस्य विरहे वयं किंविधा असहायाः । त्वं प्रभो,
 स्वयं पिहहीनानां पिता असहायानां सहायः अस्मिन् शोके
 वियोगस्य दृश्या, दीनवत्सल पितः, वयं ते शरणं गच्छामः ।
 विभो, दुःखार्ते विपदाग्रे हृदये शान्तिं विधेहि, मयुरं वचः नः
 सान्त्वनाहीनहृदयं ब्रूहि । दुःखितस्य तु त्वं सान्त्वना, शोकानां
 निवृत्तये त्वं महानन्दः । नाथ, संख्यतेः अध्रुवात् मानात् भोगात् च
 अस्माकं हृदयं दिवधान्नः ध्रुवसम्पत्तिं नय । अस्मिन् अस्मत् वे हृताः
 ते खलु सर्वे तव गृहे मिलिता इति निश्चयवाक्यतः त्वम् प्रभो अस्मान्
 सान्त्वय । अस्माकम् आगमिष्यति च काले सुखे तन्निलये अमरात्मभिः
 मिलनैः च वयं हन्यज्जयाः स्यामः । जीवनानि त्वं पुनीष्व, अस्मान्
 दिव्यधामोपयोगिनः कुरु । हे प्रभो नित्येश्वर, तुभ्यं सर्वं गौरवम् ।

नित्यजीवनलाभाय प्रयातायात्मने विभो ।
 आलोकं गौरवं दिव्यमर्पयात्मादहृष्यहो ॥
 वाञ्छदृष्ट्या वयं हिन्ना आत्मन्येकत्र संस्थिताः ।
 तवानन्तकरुणया धरा स्वर्गी भवत्सौ ॥
 पूर्वाभासं यदा लप्स्यामहेऽस्यानन्दं तेः ।
 शिष्टां प्राप्स्यामएवात्र निवस्तुं त्वयि सन्ततम् ।
 अमराणां श्रवीणां च परीवारैस्तवानघ ॥
 करुणानिधिरस्मिंस्तु परीवारे दिवौकसाम् ।
 शान्तिं ददातु नित्ययत्नेन स्वर्गं करोतु त्वः ॥ २३ ॥
 एवं देवाशिषं श्राद्धकर्त्ता याचेत भक्तितः ।
 पिता पितामहः पूर्वपुरुषाः प्रपितामहः ॥

२३ । आचार्य इति । आचार्यः प्राथयेत्, एवम् आशीर्वाकम्
 आशीर्वाचनम् उदोरयेत् ।—हे प्रभो शक्तिमन् ईश्वर, वयं धूलिसमाः, त्वं तु
 सत्यम् इति उपलब्धये अस्मिन् सुगम्भीरे कर्मणि वयं शक्ताः भवेम । (जनः)
 वयम् अस्मिन् त्वयि न परस्तुमी । बान्धवाः परिवाराः च, बहवः पुनः विभवाः
 अस्मान् अधना मोदयन्ते, हा ते अधुना एव हि लीयन्ते । आत्मा
 एकाकी सम्मलेः हीनः अनन्ते कालसागरे तरोः प्रावयति । तस्मात्, हे
 नित्य, अत्र नित्ये आध्यात्मिके नः कृतचिदं स्थापयितुम् त्वां प्रार्थयामहे ।
 परत्र अस्माकं विनाशं दृष्ट्य, नित्यजीवनलाभाय प्रयोजय । विभो, प्रयाताय
 आत्मने दिव्यम् आलोकं गौरवम् अर्पय । यद्यपि अहो अस्मात् वाञ्छदृष्ट्या
 वयं हिन्नाः, आत्मनि एकत्र संस्थिताः । तद अनन्तकरुणया त्वसौ धरा स्वर्गः
 भवतु । अस्य आनन्दसन्ततिः यदा पूर्वाभासं लप्स्यामहे, हे अनघ,
 अमराणां श्रवीणां च तव परीवारैः त्वयि सन्ततं निवस्तुं शिष्टां
 प्राप्स्यामः एवं ।

करुणानिधिः अस्मिन् परीवारे दिवौकसां शान्तिं ददातु, इमं नित्यं
 च त्वः स्वर्गं करोतु ।

धन्या भवन्तु ते सर्व्वे बान्धवाः स्वजनाहि धी ।
 ऋषयो मुनयो धन्या भवन्तुार्याः पुरातनाः ॥
 देशीयाश्च विदेशीया धी च धर्मप्रवर्त्तकाः ।
 भवन्तु ते भविष्यन्ना धन्या वैदेहितां गताः ॥
 आत्मानो नः परिचिता धी वापरिचिता इह ।
 बन्धूनां वाच यच्चूयामध्यात्मजीकमखलै ॥
 भिन्नभिन्नविभागस्था धन्याः सर्व्वे भवन्तु ते ॥ २४ ॥
 दानान्येवं ततः आह्वकर्त्ता संघोषयेद्दिह ।
 योमसुके दिने पक्षे मासेऽसुक्थां तिथावहम् ॥
 पितृभक्त्यनुरोधादीश्वरकामोद्धिताश्च च ।
 अस्य जनसमाजस्योत्पन्नान्येतानि भक्तितः ॥ २५ ॥

शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

२४ । श्वमिति । आह्वकर्त्ता भक्तितः एवं देवाग्निर्धं याचेत ।—
 पिता पितामहः प्रपितामहः पूर्व्वपुरुषाः धन्याः भवन्तु । बान्धवाः
 स्वजनाः ये, सर्व्वे ते धन्याः भवन्तु । आर्याः पुरातनाः ऋषयः मुनयः धन्याः
 भवन्तु । देशीयाः विदेशीयाः च ये भविष्यन्नाः धर्मप्रवर्त्तकाः ते धन्याः
 भवन्तु । वैदेहितां गताः ये वा नः इह परिचिताः अपरिचिताः आध्यात्म-
 जीकमखले भिन्नभिन्नविभागस्थाः सचूयाम् अथवा बन्धूनाम् आत्मावः,
 सर्व्वे ते धन्याः भवन्तु ।

२५ । दानमिति । ततः आह्वकर्त्ता इह एवं दानानि संघोषयेत्
 जनानां विहितानि कुर्यात् ।—यो अथ असुके दिने असुके पक्षे असुके
 मासे असुक्थां तिथौ अहम् ईश्वरकामः पितृभक्त्यनुरोधात् अस्य जनसमा-
 जस्य हिताय च एतानि भक्तितः उत्पन्नानि ।

शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

इति आह्वकर्म ।

व्रतम् ।

गृह्यानुष्ठानजातातिरिक्तानि विविधानि च ।

व्रतानि जनभेदेन नवविधानमण्डली ॥

उच्चाध्यात्मोभिप्रायाणां साधनानि दिश्यन्तौ ॥ १ ॥

गुणोत्कर्षो न तेष्वस्ति स्मर्तव्यं त्वस्ति सत्फलम् ।

व्यवहारोपयोगित्वं निर्विवादमिदं पुनः ॥ २ ॥

गौरवाय न मानाय चरेदुपकृतेर्ग्रतम् ॥ ३ ॥

१ । प्रधानानि गृह्यानुष्ठानान्युक्ताणि व्रतानि वक्तुमागमने गच्छेति ।
असौ नवविधानमण्डली गृह्यानुष्ठानजातातिरिक्तानि यानि प्रधानानि
गृह्यानुष्ठानान्युक्तानि तदतिरिक्तानि विविधानि उच्चाध्यात्मोभिप्रायाणां
साधनानि यैश्चा अध्यात्मोभिप्रायाः साध्यन्ते तादृशानि जनभेदेन यस्य
यस्य जनस्य यदुपयोगि तेन तेन च पृथग्भूतस्य जनविशेषस्य पार्थक्येण
व्रतानि दिशन्ति उपदिशन्ति ।

२ । न हि बाह्यव्रतानां केचिदपि विशेषगुणोऽस्ति धैः फलान्, तृपदान्ते
अद्यापि तेषां फलवत्तास्ति मनस उपरि क्रियाकारित्वाद् न हि गुणोत्-
कर्ष इति । तेषु व्रतेषु न गुणोत्कर्षः, अस्ति स्मर्तव्यम् च इति शेषः ।
तदनुष्ठानेन गुणोत्कर्षः सत्पुण्यते येन चानुष्ठानात् फलवान् भवतीति
नैवं मन्तव्यम् फलप्राप्तेरित्येव कर्माधीनत्वात् । तु अद्यापि सत् फलम् व्यव-
हारोपयोगित्वम् अवस्थाभिर्दे तेषामनुष्ठानेन क्रियाकारित्वम् अस्ति इदम्
पुनः निर्विवादम् । यद्यपि धैर्यं करुणाधीनं तथापि यत् तेषां व्रताना-
मनुष्ठानमीश्वरादेशेनोपपद्यते, ततः फलवत्ता व्यवहारयोग्यता स्वीकर्तव्या ।
ननु कथमुक्तं न तेषु गुणोत्कर्षोऽस्तीति ? मया वृत्तमनुष्ठितमतोऽवश्यं
फलमिदं प्राप्नोमीति वृत्ते गुणोत्कर्षारोपणोपनिष्ठते गर्वस्तत्परिहाराय ।

३ । तदेव स्फुटीकर्तुमाह गौरवायैति । न गौरवाय मानाय व्रता-

एकस्य फलदान्यन्यहेतोर्न तु कदाचन ।
 व्यवस्थेयान्यृतौ यानि सर्व्वसुषु न जातुचित् ॥ ४ ॥
 सत्यं तानीह योज्यानि जनावस्थाविभेदतः ।
 भेषजानीव संहर्तुमभावांश्च विशेषकान् ॥ ५ ॥
 ऋते प्रयोजनं यत्तु व्यर्थमाङ्गस्वरोहि तत् ॥ ६ ॥
 अभावा विविधाः सन्ति तथा प्रयोजनानि च ।
 तादृशानि व्रतान्यत्र शोधनायात्मनस्ततः ॥ ७ ॥
 व्रतान्यव्यभिचारस्य मादकासेवनस्य च ।
 वैराग्यस्य तु धीगस्य भक्तेरात्मार्पणस्य च ॥

चरणेन जनसमाजे गौरवं स्यात् सम्भ्रमः स्यादिति मत्वा न वृत्तं चरेत्,
 किन्तुहि उपलानेः उपकारनिमित्तम् । आध्यात्मिकलाभस्तत उपतिष्ठते-
 तस्तदनुष्ठानम् ।

४। पात्रभेदात् कालभेदात् तेषां पार्थक्यं वक्तुमाह एकस्येति ।
 यानि व्रतानि एकस्य जनस्य फलदानि न तु तानि कदाचन अन्यहेतोः फल-
 दत्वेन व्यवस्थेयानि, यानि ऋतौ एकस्मिन्निति शेषः फलदानि न जातुचित्
 सर्व्वेषु ऋतुषु फलदानि ।

५। सत्यमिति । सत्यम् इह तानि व्रतानि भेषजानि इव विशेष-
 कान् अभावान् च संहर्तुं जनावस्थाविभेदतः योज्यानि । न ह्येकं
 भेषजं सर्वास्ववस्थासु सर्व्वेषु जनेषु युज्यते, तथैव व्रतमिति ज्ञेयम् ।

६। ऋते इति । प्रयोजनम् ऋते यत् वृत्तं तत् हि यद्यम् आधिक्य-
 मात्रम्, आङ्गस्वरः वाह्यप्रदणम् ।

७। अभावा इति । अभावाः विविधाः तथा प्रयोजनानि च
 विविधानि सन्ति आत्मनः शोधनाय ततः नवविधानमख्यतीतः अत्र तादृ-
 शानि व्रतानि योज्यानीति शेषः ।

दानस्य च क्षमायाश्च विद्यार्थं विनयस्य च ।
 वाध्यत्वस्यात्मवित्तस्य दयायाः सर्वप्राणिषु ॥ ८ ॥
 एवमन्यानि चाध्यात्मोदाहस्यात् व्रतानि च ।
 पितृभक्तेस्तथा भ्रातृस्नेहवात्सल्यधीः पुनः ॥
 परिष्कृतैर्यहस्त्राणां मिताचारस्य सर्वथा ॥ ९ ॥
 नारीणाञ्च नराणाञ्च यूनाञ्च त्रिषुसंहतेः ।
 पतिपद्मोविहीनानां राज्ञाञ्चाथ प्रजावसेः ॥
 कुमारानां कुमारीणां विवोदृणां सुसम्पदाम् ।
 दरिद्राणां प्रेरिताणां यहस्त्राणाञ्च दोगिणाम् ।
 सुस्थानां दाससंघानां प्रभूणाञ्च व्रतानि च ॥ १० ॥
 सामाजिकानि गार्ह्यग्राणि चाध्यात्मिकानि तानि च ।
 नैतिकानि मानसानि राजसम्पर्कवन्ति च ॥
 मनुष्यमात्ररक्तानां तथा देशहितैषिणाम् ॥ ११ ॥

८। विविधानि व्रतान्वाह व्रतानीति । अयमभिचारस्य, मादकासेवनस्य च, वैराग्यस्य, योगस्य, भक्तेः, आत्मार्पणस्य च, दानस्य च क्षमायाः च, विद्यार्थम्, विनयस्य च, वाध्यत्वस्य, आत्मवित्तस्य, सर्वप्राणिषु दयायाः व्रतानि ।

९। एवमिति । एषम् अत्र व्यग्रान्यानि च व्रतानि यथा—आध्यात्मो-
दाहस्य, पितृभक्तेः, तथा भ्रातृस्नेहवात्सल्ययोः भ्रातृस्नेहस्य वात्सल्यस्य
च, सर्वथा परिष्कृतेः, यहस्त्राणां, मिताचारस्य च ।

१०। नारीणामिति । नारीणामित्यनारीणां पृथक् पृथक् व्रतानि ।

११। सामाजिकानीति । समाजसहस्रकनीतिमानसराज्यसम्पर्कयोगि-
न व्रतानि तथा मनुष्यमात्रं प्रति राजभक्तानां देशहितैषिण्यां व्रतानि ।

अत्र मन्त्रकीसमाचरितानि कतिचित् व्रतानि आन्यत्र संहिताया-
मनुक्तसमुच्चये निःश्रितानि संयोज्यन्ते ।

भक्तेः संयमव्रतम् ।

प्रातः संस्मरणं स्नानं नामश्रवणकीर्तने ।
उपासना च ग्रन्थेभ्यो विविधेभ्यो धृतस्य च ॥
भक्तिसम्बन्धिनः श्लोकाख्यानादेः पाठ एव च ।
रन्ध्रं चान्नदानं च दरिद्रभरणार्थकम् ॥
भक्तानां प्राणिनां सेवा तरुगुल्मादिकस्य च ।
आहारोऽन्यद्विहितार्थं च श्लोकादेः पठितस्य च ॥
आवृत्तिः सत्प्रसङ्गश्च रहसि स्तवकीर्तनम् ।
प्राथेना कीर्तनं देशे सज्जने भक्तसन्निधौ ।
आशीर्वाचनमेतानि संयमो भक्तिसिद्धये ॥

योगस्य संयमव्रतम् ।

प्रातः संस्मरणं स्नानं नामश्रवणमेव च ।
उपासना च श्लोकादेर्योगसम्बन्धिनस्तथा ॥
पाठश्च विविधग्रन्थात् रन्ध्रं दानमेव च ।
अन्नानां सुदरिद्राय सेवा च पशुपक्षिणाम् ॥
तरुगुल्मादिकानां च भोजनं पठितस्य च ।
श्लोकादेर्हितसुहितस्य परेषां पठनं पुनः ॥
सत्प्रसङ्गस्तपस्या च ध्यानं देशे च निर्जने ।
सङ्गीतं च स्तवश्चैव भक्ताशीर्वाद्याचनम् ॥
योगाभ्यासो निशीथेऽत्र संयमो योगसिद्धये ॥

नित्यस्तवम् ।

प्रातः संस्मरणं नाम साधनोपासने तथा ।
पाठः कार्यं सत्प्रसङ्गो भक्तवन्द्ये च कीर्तनम् ॥
निदिध्यासनसंयुक्तचित्तस्य संयमस्तथा ।
एतानि नित्यस्तव्यानि साधने भक्तियोगयोः ॥

सात्मिककृत्यम् ।

पितरौ भक्तः पत्नी च विरोधिभावतरौ तथा ।
सन्ततिर्दामदीनाश्च तथा च पशुपक्षिणः ॥
एते संसेवनीयाः स्युर्मांसदौ तु यथाक्रमम् ॥
तयोर्विज्ञेयवृत्तम् ।

ऋते कुटुम्बनीयं ह्येवात्मिकाश्च न्ययोपिताम् ।
पश्येत् पादयोर्निव्यं विनीतौ शयनान्वितौ ॥
एवं वृत्तधरौ स्थानं मासमेकं यथाविधि ।
जनक्षेमविधानार्थं पवित्रप्रेमसिद्धये ॥

भक्तानुगमनसंयमवृत्तम् ।

प्रातः संस्मरणं स्नानं नामश्च व्रतकीर्तने ।
उपासनं रत्ननक्ष दक्षिणादानप्रेमम् ॥
भक्तानां प्राणिनां सेवा तत्तुल्यमिदं च ।
आहारः सत्प्रसङ्गश्च सज्जने कीर्तनार्थनम् ॥
स्त्वपि कीर्तनश्चैव विविक्ते भक्तसन्निधौ ।
आशीर्वाचनमेतानि भक्तानुगमसंयमे ॥

परिचारिका वृत्तम् ।

नित्यकृत्यम् ।

नामसंश्रवणश्चोपासना च रत्ननक्षिया ।
भयोसेवा भोजनश्च कार्यं सांसारिकस्तथा ॥
पाठोऽथवा तच्छ्रवणं प्रार्थना विज्ञेयं स्थले ।
परिचारिकया नित्यं कार्याः शयनेतानि यत्नतः ॥

सात्मिककृत्यम् ।

भक्तदहितवामाह भयोदीनजनान्तथा ।
दासौ पशुपक्षिणौ च तथा वृत्तलतादिकम् ।
मासाद्यसप्तदिवसे ऋते सेवा यथाक्रमम् ॥

स्त्रीणां मासिकव्रतम् ।

निखल्लव्यम् ।

नाम्नासुखारण्यसोपासने पाठोऽथवा श्रुतिः ।
 दधितस्य च दद्यायाः शान्तिराहार एव च ॥
 अध्ययनं पुस्तकादर्जीवानां सेवनस्तथा ।
 हस्तसेवा मात्रशुद्धिः सन्तानार्थं च प्रार्थनम् ॥
 विविक्ती चम्पनेनेव जलाटे शयनार्थं नाम् ।
 व्याशीरुखारण्यस्त्रापत्न्यानां निखल्लव्यं स्मृतम् ॥
 साम्राष्टिकल्लव्यम् ।

प्रातःस्नानं रन्धनं च सेवा दीनजनस्य च ।
 दासदासीजनानाञ्च स्वामिसन्तानयोस्तथा ॥
 सत्प्रसङ्गोऽवलाजतेर्हेतोर्मगलप्रार्थनम् ।
 साम्राष्टिकव्रतश्चैतच्चर्यं स्याद्विवासरे ॥

पाक्षिकव्रतम् ।

बालानाम् ।

स्नानं नमस्कृतिर्मातृसेवा च पशुपक्षिणाम् ।
 दृष्टाणां सेवनं प्रातरपराह्णे च यत्नतः ॥
 अर्थदानं हरिद्रव्यं पानीयदानमेव च ।
 पाठश्च पाक्षिकं चैवं व्रतं शैशवकालिकम् ॥
 पितृभ्रातृभगिन्योश्च सेवा बुधे रवौ तथा ॥

वैराग्यव्रतम् ।

भिक्षाग्रहणं संवरणं हासस्थानवरक्षणम् ।
 अश्रितस्यावशेषस्य ह्यपत्यास्थापनस्तथा ॥
 उत्सर्गं चेदनाक्रान्तमसाध्यबाधिना ततः ।
 ब्रह्मनामजपः कार्यो दारासुखेऽवलोकिते ॥

चतुर्हस्तमिहं स्थानं हातयं परबोधितः ।
 ध्यासनं प्रति यत्नोक्तं तथाप्यञ्जनस्य च ॥
 एकविधं रक्षणीयं मास्मापि वृत्तमिदम् ।
 वैराग्यस्य बहुनाय रक्षितयं सुवर्तनः ॥

शुक्लपक्षान्तवृत्तम् ।

नामसङ्कीर्णनं बालबालिकाध्यापनस्तथा ।
 जीवसेवोपासनञ्च रन्ध्रं पाठसंस्तुतिः ॥
 विश्रामञ्च तथालापः कार्यं दृष्ट्वादिसेवनम् ।
 निदिध्यासनमन्त्रे विश्रान्तेनगरकीर्णनम् ॥
 सत्प्रसंगञ्च विज्ञेयं शुक्लपक्षान्तकवृत्तम् ॥

मासान्तवृत्तम् ।

नामगानोपासने च तथा रन्ध्रमेव च ।
 ब्रह्मगीताध्ययनञ्च सप्तमालोचनस्तथा ॥
 प्रतिज्ञाकरणं मुद्राङ्गनाथञ्च निबन्धनम् ।
 प्रवृत्तानां तथा कार्यं दृष्टवत्तादिसेवनम् ॥
 साधनं निष्कले गीतिः सप्तमासान्तकवृत्तम् ॥

काननवृत्तम् ।

निषेधः ।

प्रयोजकविमर्षश्च भुमनिश्च विना न हि ।
 कामनं सत्त्वमेदानस्योपवामौ च निन्दनम् ॥
 जनानां द्विवसे निद्रा राज्ञी जागरणं तथा ।
 कुनकञ्च व्यजेत् पुष्पफलोपचयनं तथा ॥
 विनाभुमनिमेते स्युर्निषेधविषया इह ॥

विधिः ।

समागमेतिथीवानु गात्रोत्थानञ्च सेवनम् ।
फलपुष्पदक्षकाणां सेवा सुदु परिष्कृत्या ॥
चट्टोपासनभूम्योश्च फलपुष्पोपटौकनम् ।
ओक्तानां स्वाभ्यासव्यापानां कण्ठस्थोक्तरणं पुनः ॥
प्रतिज्ञापालनाद्यञ्च यत्नः साध्यानुसारतः ।

- (१) नाभिमन्योऽहं कस्मिंश्चिच्छ्रेष्ठोऽहमिति कर्हिचित् ।
- (२) न योषां प्रति कामार्तः कुचिन्तां श्रावकाशये ॥
- (३) नाहं कदाप्यभ्यस्ये संपश्यन् सुखिनो जनान् ।
- (४) रसनयं न मे मिथ्यावाक्यमामोदविभ्रमात् ।
अनवधानतो वापि कदापि समुदीरयेत् ॥
- (५) वाचा परुषया चित्तवर्था मोतुपादयाम्यहम् ।
- (६) कर्मणा मनसा वाचा वसाम्यनुगदासवत् ।
- (७) प्रसादायाश्रये निर्व्वं भ्रातृशामसि चोत्सुकः ।
- (८) सत्सेवार्थं मङ्गलाय जनानामात्मनोऽप्यहम् ।
उपयुक्तं श्रमं नित्यमकुर्व्वाणोऽत्र वृत्तये ॥
न गृह्णामि जातु धानां विधातुः शस्यसञ्चयात् ।
खदेशस्यविदेशस्यशून्यां हितकामतः ।
निःशून्यं नपत्राणां लिखनं विषया विधेः ॥

नित्यकृत्यानि ।

प्रातःसंस्मरणीयञ्च नामसाधनमेव च ।
पाठश्चोपासना पाठरन्धनादि विनोदनम् ॥
आन्तेः कार्यं सत्प्रसङ्गः संगीतं वनसेवनम् ।
गात्रशुद्धीरहस्याच्च निदिध्यासनमेव च ।
संगीतं सत्प्रसङ्गञ्च कृत्यानि दैनिकानि च ॥

पुनःपश्चिक्वृतम् ।

वाकानाम् ।

ज्ञानं चोपासनं दातुं प्राणीयस्य च सेवनम् ।
मातुः पक्षिपशूनाश्च वृक्षाणां दानमेव च ॥
हरिहोभ्यः साधकानां सेवा पाठश्च निरुद्धा ।
पितृभ्रातृभगिणोश्च बुधे सेवा रवौ तथा ॥

वयस्त्रयानाम् ।

ज्ञानचोपासना सेवा साधूनां पशुपक्षिणाम् ।
साधुजीवनपाठश्च वृक्षाणां सेवनस्तथा ॥
सन्तानानां गात्रशुद्धौ रक्षसि प्रार्थना पुनः ।
आश्रीरुक्षारक्षीं नित्यं ललाटे श्रयणार्थिनाम् ॥
सन्तानानां चाम्बनेन बुधे रवौ च रत्ननम् ।
स्त्रीजातीनां मङ्गलार्थं प्रार्थनं भृत्यसेवनम् ॥

मैत्रेयीवृतम् ।

प्रातःसूर्ययमखिलदेशजातिभुवां पुनः ।
साधूनां वन्दना शास्त्रोद्धृतानां संग्रहोन्मेषम् ॥
श्लोकानां वरणीयोद्भूतं विविधानां विशेषतः ।
सोमे बुधे च शुके च रवौ च तद्वीरुधाम् ॥
सेवा कुजे गुरौ सन्ध्यां शनौ च पशुपक्षिणम् ।
अह्नया स्थामिना बाह्वं ब्रह्मस्तोत्राशुकीर्तनम् ॥
कथोपकथनं धर्मविषयं पठनस्तथा ।
मैत्रेयीब्राह्मणादुक्तिमैत्रेयाः प्रत्यहं मुदा ॥

सप्ताहान्तदिनकृतम् ।

सप्ताहान्तदिने स्वर्गदानसुहिषस्य मन्दिरम् ।
आंगसंमार्जनीदानं प्रचारकेभ्यः श्रोतुम् ॥
देवो दीनजनेभ्योऽपि पत्ये वस्त्रादिकं तथा ॥

जीलावतीव्रतम् ।

ज्ञानदयायज्ञकानि विज्ञानघटितानि च ।
सप्त सत्यानि नारीणां कर्त्तव्यतोतकास्तथा ॥
श्लोकाः समेतिहासोक्तास्तद्गुता घटनाः शुभाः ।
सप्ताचार्यकौर्त्तयश्च पृथिव्यामर्थयोषिताम् ॥
जीलावतीप्रमुखानां धन्यवादश्च निवृत्ता ।
जीलावतीव्रते चेतु विषया विधिसंगताः ॥

वृक्षसाधकव्रतम् ।

- (१) निर्जर्मेयेद्गतीं निवृत्तं ब्रह्मोपास्तिं यथाविधि ।
- (२) धने प्राप्ते समुत्सृज्य नमेद्ब्रह्माग्निपङ्कजम् ।
- (३) अर्थानां सहाये यत्नोऽनृणित्वे च निरन्तरम् ।
- (४) मासि मासि दीनसेवा हेतोरर्थविसर्जनम् ।
- (५) विफलं समवक्षेपे स्थान्निवृत्तमनुतापवान् ॥
- (६) निवृत्तं स्वाध्यायविधिं रक्षेत् यद्दमश्चेत् क्षतन्दिनः ।
- (७) उपासनाश्च धर्मेण संस्थापयितुमुद्यमम् ।
परिवारजनेष्वेव कुर्वीतातिप्रयत्नतः ॥
- (८) पूर्वेण दैनिकाहारात् पयःपाने दृष्टार्हिते ।
सांसारिके शुभे कर्मण्यापदां भङ्गनेऽपि वा ।
रोगप्रान्तौ धन्यवादं ब्रह्मोद्दिश्य प्रयोजयेत् ॥
- (९) संसृज्य ब्रह्म भुञ्जीत प्रथमं वार्षिकं फलम् ।
- (१०) सङ्गन्याध्यायनं कुर्यात् साधुसङ्गश्च साधकः ।
- (११) इन्द्रियाणां नियन्त्राय यत्नश्च चित्तशुद्धये ।
समे कनिष्ठे ज्येष्ठे च सौधार्ज्यं सेहसम्मतौ ॥
- (१२) यथावकाशं क्षमतां समेतिहासोद्दिश्य रम् ।
ब्राह्मधर्मप्रचारार्थं प्रयतेत यद्यामति ॥

पुनःस्त्रीणां मासिकव्रतम् ।

नामपाठो नमस्कारः साधुभ्योऽध्ययनं तथा ।
 ऋचां प्रातर्भागवतस्याङ्गं मध्ये अतस्य च ॥
 शेषाह्निकस्य च सायाह्ने दानञ्च पानीयस्य तु ।
 भक्तेभ्यो रत्ननं केशावरणं गमनस्य च ॥
 कालेऽत्र मन्दिरे चैकतन्त्रा रक्षसि साधनम् ।
 संगीतञ्च नवविधैः सङ्गानिः प्रार्थनं पुनः ।
 श्रीचैतन्यस्य वृत्तान्तश्रवणं जीवनस्य च ॥

तथा च ।

प्रातःसंस्मरणाय च ज्ञानकालेऽत्र भक्तिनः ।
 नामपाठस्तथोपासिः पठनं व्रजनस्य च ॥
 दानं सेवा च दामीनां संगीतं चिन्तनं तथा ।
 नवविधानमङ्गीतं रक्षस्यध्ययनं पुनः ॥
 श्रीमदीशजीवनस्य सत्प्रसंग इह व्रते ॥

पुनर्बाजानां मासिकव्रतम् ।

ज्ञानकाले नामपाठश्चोपासिः पानीयस्य च ।
 दानं पात्रैः पिष्टमाहदीनसेवा च भक्तिनः ॥
 बुद्धजीवनपाठञ्च श्लोकश्लोकस्य चाम्बहम् ।
 कण्ठस्थीकरणं प्राक् च भोजनादाचनमथा ॥
 प्रार्थनायाञ्च संगीतं विधानस्य नवस्य च ॥

७ प्रार्थनामन्त्रः ।

इदमेवमिदं देहद्वयार्थं ते नमोनमः ।
 नार्थं मं ज्ञपया देहं तत्कर्माणि निबोधय ॥

दिवाहात् प्राक् वरकनयोश्चतुर्दिग्वापि
व्रतम् ।

प्रातस्तुत्याय चोच्चार्य द्वाभय हरे इति ।
वारान् दिंश्रतिमन्ते तं नमेतां भक्तिपूर्वकम् ॥
प्राचीनार्थ्यं ऋषीणाञ्च वरः कन्या च सादरम् ।
पूर्वाभामार्थ्यं नारीणां नामानुच्चार्य ताञ्च तान् ॥
नमस्येतां स्नानकाले सच्चिदानन्दमानसम् ।
देहञ्च संपुनीहि त्वम् इति वाराञ्च पञ्च च ।
उच्चार्य ह्यपराङ्मोक्षधीयातां वार्त्तां पुनर्गुरौ ।
चेतनस्य च सद्भासस्याश्च बुद्धस्य तां कवौ ॥
श्रुतावीक्षाः परीक्षायाः पतिपद्मगोः रवौ तथा ।
कर्त्तव्यविषयज्ञोकान् सेवेयातां पशून् खगान् ॥
वृक्षान् लताञ्चोपहारिर्मानयेतां गुरून् पुनः ।
सम्भावयेतां दानेञ्च दरिद्राञ्च रहस्य च ॥
गायेतां ब्रह्मसंगीतं चिन्तयेतां परं मुदा ।
प्राग्विवाहाद्भुतश्चेदं चतुर्दिवसरुन्ततम् ॥
युगलसाधनव्रतम् ।

पाठो वा श्रवणं सेवा दानञ्च क्रमशः स्मृतम् ।
सोमादारम्य भास्वन्तं यावत् सच्चरितं महत् ॥
इष्टासौ गीतमस्याथ गौरांगस्य महात्मनः ।
मोहभ्रमद्वानकयोस्तता च शिवदुर्गयोः ॥
याज्ञवल्करस्य भेजेऽथ दम्पत्योः सुप्रसिद्धयोः ।
पठितव्यं वा श्रोतव्यं पतिञ्च पितरौ तथा ॥
मन्त्रतिर्भार्तरौ दासोदासी दुःखिजनः पुनः ।
प्रचारकञ्च सेव्योऽत्र काश्चनं रजतं तथा ॥
ताम्ब्रं वस्त्रं धान्यमथो भेषजं ज्ञानमपुत्र ।
देवं प्रातःस्मरणीये सच्चिदानन्दसन्नतिः ॥

न शक्तो रक्षितुं कोपि तानि प्रमोर्बलं विना ॥ १२ ॥

नाभिप्रैति च यज्ज्ञाति सिद्धिस्तूयानुकम्पया ॥ १३ ॥

शक्तिस्ते नास्ति विज्ञानानुपरि अर साधकः ।

न त्वत्क्रिया फलवती पापस्यैकस्य शोधने ॥ १४ ॥

साध्वीजननमस्कारो नतिर्नवविधेस्तथा ।

ज्ञानकाले च वारांस्त्रीन् जले हरिरितीह तु ॥

उच्चार्य भुक्तिकालेऽग्रे हरिरित्यन्वहं पुनः ।

पथ्या योगसाधनश्च देवमन्दिरमार्जनम् ॥

कुटीरे साधनं गूढं वृत्ते युगलसाधने ॥

नित्यप्रातःस्मरणीयम् ।

गामशुद्धिः सुस्थतायाः साधनं ब्रह्मपूजनम् ।

सच्चिन्ता सत्यश्रित्या च सत्यभाषणपालने ॥

सत्प्रसंगो दौनसे वा तथेन्द्रियविनियहः ।

संसारशुद्धिरर्थानां व्यवहारो यथायथम् ॥

नरनाय्योर्निखिलयोः प्रीतिनित्यं सुनिर्भेदा ।

अहिंसा च क्षमा श्रद्धा यथाकर्तव्यसाधनम् ॥

वृत्तं ब्रह्मसाधकानामिदं प्रातः स्मराम्यहम् ।

विवेको ब्रह्मभक्तोऽथ पुण्यं श्रान्तं चिरञ्जीवम् ।

यथा सच्चिनुयां ब्रह्मपादपद्मान्तरे सुखम् ॥

१२ । न शक्त इति । तानि वृत्तानि प्रभोः बलं विना न कोऽपि रक्षितुं शक्तः ।

१३ । नेति । ना मनुष्यः अभिप्रैति यज्ज्ञाति च वृत्तमिति श्रेयः सिद्धिः तु ईशानुकम्पया ईश्वरानुग्रहेण ।

१४ । शक्तिरिति । साधक, विज्ञानाम्, उपरि ते तव शक्तिः न अस्ति, अर, एकस्य पापस्य शोधने त्वत्क्रिया न फलवती ।

व्रतानां जीवनं श्रेयं प्रार्थनं तच्च तत्फलम् ॥ १५ ॥
 गुणवत्ता ततो नास्ति पङ्क्तिषु क्रियासु च ।
 कालव्याप्तिषु सारव्यादिनवात् प्रार्थनेषु तु ॥ १६ ॥
 अतस्त्वं व्रतकालेषु गर्व्यञ्चाहङ्कृतिं त्यजन् ।
 सर्व्वथात्मारूपेणात्र देवानुग्रहमाश्रय ।
 अन्विष्यैकाग्रहृदयेनालोकं परमात् पितुः ॥ १७ ॥
 इति व्रतोपक्रमणिका ।

रिपुसंहारव्रतम् ।

सर्व्वेभ्यः प्रथमं श्रेयं रिपुसंहारकं व्रतम् ॥ १ ॥
 यतः पुण्यं सुखतमं सर्व्वज्ञात् संसृताविद्ध ।
 आत्मजयः योधनं च व्रतेषु सुखतमं ततः ॥ २ ॥

१५ । व्रतानामिति । व्रतानां जीवनं प्रार्थनं श्रेयम् तच्च प्रार्थने
 तत्फलं तस्य व्रतस्य फलं निहितमिति शेषः ।

१६ । गुणवत्तेति । ततः पङ्क्तिषु क्रियासु कालव्याप्तिषु च गुणवत्ता
 न नास्ति, तु किन्तु सारव्यात् विनयात् प्रार्थनेषु फलवत्तास्तीति शेषः ।

१७ । अत्रइति । अत्रः त्वं व्रतकालेषु गर्व्यम् अहङ्कृतिं च त्यजन्
 अथ सर्व्वथा आत्मारूपेण देवानुग्रहम् आश्रय, एकग्रहृदयेन परमात्
 पितुः आलोकम् अन्विष्य ।

इति व्रतोपक्रमणिका ।

१ । व्रतेषु सर्व्वप्रधानत्वात्परेषां सिद्धौ भूतत्वात् सर्व्वदायै रिपु-
 संहारव्रतमाह सर्व्वेभ्य इति । सर्व्वेभ्यः व्रतेभ्यः रिपुसंहारकं व्रतं प्रथमं
 श्रेयम् ।

२ । यतः तस्य प्राधान्यं तदाह यत इति । यतः इह संसृते

प्रवृत्तानां हि पापानामधीनत्वं किञ्चाद्य च ।
 पुण्यलानोऽपि जीवानां प्रवृत्तविषयोऽपि न ॥ ३ ॥
 केचित् क्रोधपरः केचित् कामाधीनः हि लोभिनः ।
 केचित् गर्वधराः केचित् स्वार्थान्धतमाः पुनः ॥
 सर्वथा हृदयान्धेषामसंविन्नार्हतामि च ।
 दुर्वृत्तभावशान्तिः प्रार्थनाचैनकाशनम् ॥ ४ ॥
 तेषां रिपूणां संहारपराभवप्रसिद्धये ।
 अनुष्ठेयोऽपरिच्छेदी यमो दृढतरस्ततः ॥ ५ ॥
 तज्जनितापराधानो गुरुत्वमनुभूय च ।
 अनुष्ठेयं सारस्थविनवावन्तसिद्धम् ॥

सर्वस्मात् पुण्यं हि उच्चतमम्, ततः आत्मजयः शोधनं च वृत्तेषु
 उच्चतमम् ।

३ । प्रवृत्तानामिति । हि यस्मात् प्रवृत्तानां पापानाम् अधीनत्वं
 च विहरयः पुण्यनामः जीवानाम् अधिमः प्रयत्नविषयः ।

४ । जनभेदान् रिपुवशत्वं प्रदर्शयति केचिदिति । केचित् क्रोधपराः,
 केचित् कामाधीनाः, केचित् लोभिनः, केचित् गर्वधराः, केचित् पुनः
 स्वार्थेन अन्धतमाः अहम्भाव्याः, एषां हृदयानि सर्वथा असंविन्नार्हि-
 तानि दुर्वृत्तभावशानि, आतः अतोहेतोः प्रार्थनाचैनकाशनं प्रार्थनाचैनयोः
 प्रतिरोधो भवति । भवति प्रार्थना तैर्लक्षण्येना अचैना च प्रतिबद्ध-
 प्रसरा ।

५ । तेषामिति । तेषां रिपूणां संहारपराभवप्रसिद्धये संहार-
 पराभवश्च तयोः प्रतिबद्धे मन्त्रश्च सिद्धये ततः अपरिच्छेदी निदमनः
 दृढतरः यमः अनुष्ठेयः ।

निरन्तरमार्गनात्मसन्धानेषु नियोजयेत् ।
 हृदयं परिहासादिवापारादिनिर्वर्तयेत् ॥ ३ ॥
 प्रसुते हृदये तेन प्रभुणा प्रेरिते पुनः ।
 वृत्तप्रवृत्तहेतोः स हृदयस्य व्यवहारयेत् ॥ ४ ॥
 प्रातः पापानुत्तरोऽयं जनश्रुतिवहिः स्थितः ।
 प्रभोः समीपे संक्रोशेत् प्रपापानि सर्वथा ॥ ५ ॥
 निवेदयेत् स्थितिनाहेतोः स्निग्धं वदन् भयम् ॥ ६ ॥
 सत्यं सरलमस्याशु भवेद्यस्य जनस्य हि ।
 भयान्यस्योनि पापैश्च सन्दग्धं नरकाम्बिना ॥
 हृदयं सदृशं तेन विनती धृष्टितां गतः ।
 मुखप्रदर्शनाद्योन्मज्जनप्रायो नरेभ्योः ॥ ७ ॥

३। तज्जनितेति । तज्जनितापराधानां क्रोधादिभिर्मित्रापराधानां
 मुख्यं च अनुभूय सारलाविनयावनतः सन् चिरं दीर्घकालं वाप्य
 अनुत्प्रेत, हृदयं निरवच्छिन्नप्रार्थनात्मसन्धानेषु नियोजयेत् परि-
 हासादिवापारात् विनिवर्तयेत् ।

४। प्रसुतवति । हृदये प्रसुते तेन प्रभुणा पुनः प्रेरिते सति
 वृत्तप्रवृत्तहेतोः स वृत्तार्थो दिवसं तु व्यवहारयेत् ।

५। प्रातरिति । पापानुत्तरः अथ वृत्तार्थो जनश्रुतिवहिः स्थितः
 जनप्रवृत्तानां च प्रभोः समीपे संक्रोशेत् कृतेन स्थितिनाहेतोः स्निग्धं स्नेहं,
 वदन् गुणपापानि सर्वथा निवेदयेत् ।

६। सत्यमिति । यस्य हि जनस्य पापिः अस्योनि भयानि नरका-
 म्बिना हृदयं सन्दग्धं तेन सदृशम् अस्य आशु सत्यं सरलं भवेत् ; नरेभ्योः
 समीपे मुखप्रदर्शनाद्योन्मज्जनप्रायः विनतः धृष्टितां गतः अथ भवेदिति
 शेषः ।

प्रागुक्तेनैव विधिना अभिषेकं समापयन् ।
 उपासनालये यच्छे प्रातर्योगं विधाय च ॥
 तदुपासनयैको वा सोऽयं ना मण्डलीगतः ।
 उपक्रमेत प्रणतो ग्रहीतुं तद्वृतं शुभम् ॥ १० ॥
 सोऽयं ब्रूवीत करुणा प्रभोर्या निखिलं महत् ।
 पराभवति पार्थ सा सहायो मे भवति ॥
 सर्वेषाञ्च महर्षीणां पूतत्वं नित्यजीवनम् ।
 मम प्राप्तवतां पादरजांसि मूर्द्धि सन्ति ॥ ११ ॥
 क्रोधं क्रोममहङ्कारं कामं वा स्वार्थरागिताम् ।
 यमिच्छति पराजितुं तन्नामोच्चार्य भर्तृसदीप्तम् ॥
 निराकुर्यात्तदा श्वेवं वीरसमनुवर्त्तयन् ।
 क्रोधं तमविशुद्धं मे हृदयं कृतवानहो ॥
 मां निरदोषमश्वास्त्रिसङ्घः कालिमाङ्कितः ।
 शोणितश्चापरिशुद्धा पूर्णं निःश्वसितं मम ॥
 दुर्गन्धोद्गारि पादेषु त्वं शङ्करसि चात्मनः ।
 पदेभ्यश्च च रे पाप पिपास प्रभुतां गतः ॥

१० । प्रागुक्तेनेति । प्रागुक्तेन पूर्वकथितेन एव विधिना हि अभि-
 शेकं समापयन्, प्रातः यच्छे उपासनालये तदुपासनाय योगं विधाय
 च सोऽयं ना मण्डलः, एकः असहायः, एकाकोट्यर्थः, मण्डलीगतः वा
 प्रकृतः सन् शुभं तद्वृतं ग्रहीतुम् उपक्रमेत ।

११ । सोऽयमिति । प्रभोः या करुणा निखिलं महत् पार्थ पराभवति
 सा मे रक्ष सहायः भवतु । पूतत्वं नित्यजीवनं प्राप्तवतां सर्वेषां च
 महर्षीणां पादरजांसि मम मूर्द्धि सन्ति इति चः अर्थः प्रतीयते ।

विभ्रष्टं त्वं विवेकं मे सदात्माचारसंरतः ।
 उत्पौड्यसि मां नित्यमसन्निताभिरागतः ॥
 प्रार्थयामि यदप्यत्र न भ्रान्तिर्न पवित्रता ।
 केवलं विषद्विन्धानां वाणानां निरयात्मनाम् ॥
 कृते तव ततस्त्वां भोः पवित्रपरमप्रभोः ।
 यत्तया विनाशवान्यद्य पातयामि ब्रवीत्ययम् ॥
 भवि परेषस्रगुच्छं गच्छ रे मम प्रभुतः ।
 दृढप्रतिज्ञया त्वाच्च दूरे निष्काशयाम्यहम् ॥
 गच्छ त्वं क्रोध निरवानल मां स परः प्रभुः ।
 प्रतिधातुं सम्मुक्षिन् समरेण समादिशत् ॥
 त्वामद्य शासनं शेषं प्रापयामि जुगुप्सितम् ।
 सम्बन्धञ्च तवासिन्ते पवित्रवृत्तरूपिणम् ॥
 वक्षस्यहं निःक्षिपामि स्वर्गीयबलजीवितः ।
 नीतः परस्य भावेन त्वां साक्षात्कृत्य सम्प्रति ॥
 विध्वस्तोभव विध्वस्तो यतो जीवेयमृद्धिमान् ।
 यदाप्रभति पुण्ये स्यां दिव्यधाम धरापि च ॥
 साक्षाद्दानं प्रकुर्वीत विजयस्य ममानिधम् ।
 दिव्याग्निषोऽवतरन्तु निष्कृतस्य ममोपरि ॥ १२ ॥

१२। क्रोधमिति । क्रोधं लोभम् अहङ्कारं स्वार्थरामितां कामं
 वा यं पराजितुम् इच्छति, तन्नाम उच्चार्य भर्तृसयेत् वीरत्वम् अनुवर्तयन्
 तदा हि एवं निराकुर्व्यात्—अहो क्रोध, त्वं मे हृदयम् अविशुद्धं मां च
 निरयोपभं कृतवान्, प्रापेन त्वया अस्थिरचक्षुः कालिमाद्वितः, शोणितं
 च अपरिशुद्धा पूर्वम्, निःश्वसितं मम दुर्गन्धोद्गारि । त्वम् आत्मनः
 परेषस्रं च शत्रुः अहि । रे प्राप पिशाच त्वं विवेकं विभ्रष्टं मे प्रभुतां

घनेन प्रार्थनयां कुर्वीत स्व समापनम् ।
 उद्धर्तः पापिनां त्वं मे सहायी भव सात्मनः ॥
 तमाशास्त्रं च वच्छ्रुत् पराजितुं स्वयः प्रभो ।
 भवेत् चिरकाळाय न विघेवोऽस्य जातुचित् ॥
 तत्कृपाकाशितत्वेन विजयं यय सत्तमि ॥
 कुरु निजसंघस्याप्यतमसोयदि सर्वथा ॥
 पालोकस्व यथैव वीरवं सर्व्वमस्य ते ।
 जयो जयो जयो नित्यं पुष्पनाम्नस्तव प्रभो ॥ १३ ॥
 इति रिचुसंहारधृतम् ।

मतः, सदायाचारसंरतः मम निजम् असञ्चिन्ताभिः उीतुपमं यि, दयकृपात्र
 आनतः प्रार्थयामि, केवलं तव विषदिग्धानां निरयात्मनां वायानां कृते न
 श्रान्तिः न पवित्रता । भोः, त्वी ततः पवित्रपरमप्रभोः श्रान्ता अद्य विनाश-
 यामि पातयामि । ममि अयं परेशकृत्तुः कथीति—‘रे त्वम् मम पृष्ठतः
 गच्छ,’ अहं त्वां दङ्गप्रतिष्ठायां च दूरे निष्काशयामि । रे त्वं क्रोध निरया-
 नन, गच्छ, मम च परः प्रभुः सत्त्वज्ञेन समरेण त्वां प्रतिबोद्धं समादिशतु
 जुगुप्सितं तव शासनं सम्बन्धं च श्रेष्ठं प्रापयामि । स्वर्गादयनजीवितः
 परस्व भावेन नीतः त्वां साक्षात्कृत्य वक्षसि ते सम्पत्तिं पवित्रवृत्तरूपिणम्,
 अस्मिं निक्षिपामि । विज्वलः विज्वलः भव, यतः अद्यप्रभृति जीवेयम्,
 पुण्यं अद्विमान् स्वामः । दिव्यमम धरा अस्मि च अनिशं मम विजयस्व
 सारस्वदायं प्रकृष्यैव, निष्कृतस्य मम उपरि दिवाश्रयः अवतरन्तु ॥

१३ । अनेनेति । अनेन प्रार्थनेन अयम् अस्मा समापनं कुर्वीत—
 पापीनाम् उद्धर्तः, त्वं मे आत्मनः सहायः भव, तम् आश्रायस्व च, मत्
 प्रभो, शत्रुं चिरकाळाय पराजितुं स्वयः भवेस्व । जातुचित् अस्मा विघेवः
 न [भवेयम्], तत्कृपाकाशितं च इमं विजयं यय सत्तमि च अस्मा-

चित्रसम्पन्नकृतम् ॥

चित्रैर्बन्धनं बालिभ्यो बालिकाभ्यश्च चित्रसम्पन्नम् ॥ १ ॥

तैः खलु कृद्दे तेषां बन्धनानि नैतिकानि च ।

सत्यानि मुद्रितानि च भवन्ति चित्रसम्पन्नः पुनः ॥

आगरितास्तथाभ्यस्ता भावाः सङ्गजभावतः ॥ २ ॥

दृश्ये द्वाद्दशे वर्षे चित्रसम्पन्नकृतम् ॥

गच्छन्तु बालका बाला सभन्तां चित्रसम्पन्नः पुनः ।

चित्रयोगेन सप्तमं विशेषप्रतिपत्तये ॥ ३ ॥

चित्राणि सङ्गजानि स्मृत्यालेपनकृतानि च ।

सिद्धानि साधनैरन्यैः शुद्धैर्वा गृह्यन्ते ॥ ४ ॥

तमसोपरि सर्वथा आलोक्य निम्नजयं च कुरु, अतः सर्वं गौरवम्
अस्य ते भवतु । प्रभो, तव पुण्यनाम्नः निम्नः जयः जयः जयः ।

इति रिपुसंहारवृत्तम् ।

— — —

१ । संप्रति प्रथमं बालनं बालिकानाञ्च वृत्तं वक्तुमुपक्रमते
चित्रैरेति । चित्रैः बालिभ्यः बालिकाभ्यः च चित्रसम्पन्नं महाधर्मं
महामूल्यम्, अतीवमूल्यवत् ।

२ । कथं कृद्दे तेषां तैरेति । तैः चित्रैः तेषां कृद्दे खलु
धर्मेणाणि नैतिकानि च सत्यानि आशु मुद्रितानि अङ्कितानि ; सङ्गजभावतः
पुनः उत्तमाः भावाः आगरिताः तथा अभ्यस्ताः भवन्ति ।

३ । दृश्ये इति । दृश्ये द्वाद्दशे वर्षे तदयसि बालकाः बालाः
चित्रसम्पन्नकृतं वृत्तं गच्छन्तु, विशेषप्रतिपत्तये चित्रयोगेन पुनः सप्तमं
चित्रसम्पन्नम् ।

४ । चित्राणीति । आलेपनकृतानि अन्यैः वा शुद्धैः साधनैः
कठिनादिभिः शुद्धचतरे सिद्धानि चित्राणि सङ्गजानि स्मृः ।

मात्रा वा ज्येष्ठया वाच्यपुरस्त्रगाः साधितानि च ।

पराङ्मे तानि नित्यं स्युस्तज्जातशिक्षया सह ॥ ५ ॥

शिक्षाग्रहणमेकत्र स्यादा तत्र पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥

नवीनं वसनं मास्यं धारयिष्युर्दिनेऽग्निमे ॥ ७ ॥

उपासनाग्रहे मात्रा नीताः स्युस्ते परं प्रभुम् ।

भूमिसंलग्नशीर्षिणं प्रणमेयुः ससम्भ्रमम् ॥ ८ ॥

नीताः साधनभूमौ चारभेरन्नेवमेव हि ॥ ९ ॥

सर्व्वं सम्मिलिता ब्रूयुरस्तु भो गौरवं महत् ।

बालानामीश्वरायाञ्चै बालप्रियाय शाश्वतम् ।

दिव्याय पित्रे मात्रे च यच्छ्रामो गौरवं वयम् ॥ १० ॥

सत्याय मङ्गलायैतद्भवेन्ने व्रतमुत्तमम् ।

मामाशास्तां परस्तस्थापत्यमिति वदिदृती ॥ ११ ॥

५ । मात्रेति । नित्यं पराङ्मे तज्जातशिक्षया चित्रमतशिक्षया सह तानि चित्राणि मात्रा वा ज्येष्ठया भगिन्या वा वाच्यपुरस्त्रगा पुरस्त्रिया वा साधितानि च स्युरिति शेषः ।

६ । शिक्षेति । तत्र शिक्षाग्रहणम् एकत्र पृथक् पृथक् वा स्यात् ।

७ । नवीनमिति । अग्नये दिने नवीनं वसनं मास्यं धारयेयुः, बाला बालिकाश्चेति शेषः ।

८ । उपासनेति । ते बाला बालिकाश्च मात्रा उपासनाग्रहे नीताः स्युः, ससम्भ्रमं परं प्रभुं परमेश्वरं भूमिसंलग्नशीर्षिणं प्रणमेयुः ।

९ । नीताइति । मात्रा साधनभूमौ नीताः एवम् एव हि चारभेरन् च साधनमिति शेषः ।

१० । सर्व्वइति । सर्व्वः सम्मिलिताः ब्रूयुः बालप्रियाय अस्मै बालानाम् ईश्वराय भोः शाश्वतं महत् गौरवम् अस्तु । दिव्याय स्वर्गोयाय पित्रे मात्रे च वयं गौरवं यच्छ्रामः ।

११ । सत्यायेति । मे मम सत्याय मङ्गलाय उत्तमम् एतम् व्रतं

एकाङ्गं चित्रयेन्नाता प्रथमं स व्रती ततः ।
 पुष्पाणि स्थापयेत्तस्योपरि ब्रूयात् परेश्वरः ॥
 एको विश्वास एकश्च परिवारस्तथा पुनः ।
 शास्त्रमेकं परिचायमेकमित्यतिमोदतः ॥ १२ ॥
 ध्वजं नवविधानस्य द्वितीयं चित्रमालिखेत् ।
 पुष्पाणि विकिरेदुक्ता नवीनस्य विधेर्जयम् ॥ १३ ॥
 चतुरोऽस्या महाहोपान् पृथ्वाश्चित्रं तृतीयकम् ।
 दर्शयद्विलिखेच्छान्तिः शुभेच्छा धरणीतले ।
 ऐक्यश्चासु चतुर्थेव ह्रीपेष्विति वदेन्मुदा ॥ १४ ॥
 ततश्चान्यानि चित्राणि व्रतार्थी ह्यनुवर्त्तयन् ।
 पुष्पाण्यवाकिरन्नेवं ब्रूयात्तच्च यथाक्रमम् ॥ १५ ॥
 धनाधारं प्रति ब्रूयात् धनास्त्यं हि मूल्यवत् ॥ १६ ॥

अवेत् । परः परमेश्वरः सा तस्य अपत्यम् आश्राक्य इति व्रती वदेत् ।

१२ । एकाङ्गमिति । प्रथमं नाता एकाङ्गं चित्रयेत् ; ततः स व्रती तस्योपरि पुष्पाणि स्थापयेत् । परेश्वरः एकः, विश्वासः च एकः, तथा परिवारः एकः, एकं पुनः शास्त्रम्, एकं परिचायम् इति अतिमोदितः सन् ब्रूयात् ।

१३ । ध्वजमिति । ध्वजं नवविधानस्य द्वितीयं चित्रम् आलिखेत् सा चेति शेषः । नवीनस्य विधिः नयम् उक्ता पुष्पाणि विकिरेत् स व्रतीति शेषः, एवं सर्व्वम् ।

१४ । चतुर इति । चतुरो महाहोपान् दर्शयत् अस्याः पृथ्वाः तृतीयकं चित्रं लिखेत् । धरणीतले शान्तिः शुभेच्छा, चतुर्षु ह्रीपेषु च ऐक्यम् असु इति मुदा वदेत् ।

१५ । तत इति । ततः व्रतार्थी अन्यानि चित्राणि च अनुवर्त्तयन्, पुष्पाणि अवाकिरन् तच्च चित्रेषु यथाक्रमम् एवं ब्रूयात् ।

१६ । अनेति । धनाधारं प्रति ब्रूयात्—धनात् सत्यं हि मूल्यवत् ।

सूर्यं चन्द्रं प्रति ब्रूयात् साधुत्वं मम वीज्जलम् ।
 अस्तु सूर्यसमं प्रेमा शशीवार्द्धतरौ मम ॥ १७ ॥
 सरितं वीक्ष्य स ब्रूयात् वहत्वेतत्तु जीवनम् ।
 दत्त्वा जनसहस्राय नित्यं जीवनजीवनम् ।
 सौभाग्यश्चाथ प्राप्स्ये सर्वतो विकिरणहत् ॥ १८ ॥
 वीक्ष्य चन्दनवृक्षं गन्धसारमयं पुनः ।
 ददानि हृदयं शत्रुं प्रति सद्गन्धमेकलम् ॥ १९ ॥
 पर्वतं वीक्ष्य विश्वासः शिलोच्चयसमो मम ।
 दृढो भवतु वृत्तं मे निखलत्वे हिमालयः ॥ २० ॥
 सा चेद्दालाधिकान्यत्र चित्राण्येतानि सन्तु च ॥ २१ ॥
 ब्रूयाद्द्वारं समीप्यैषा कण्ठं भूषयते यथा ।
 द्वारः सतीत्वं भूयान्मे सुक्ताहारः समृद्धिमान् ॥ २२ ॥
 कङ्कणं वीक्ष्य भूयान्मे दानं हीरककङ्कणम् ॥ २३ ॥

१७ । सूर्यमिति । सूर्यं चन्द्रं प्रति ब्रूयात्—मम साधुत्वं सूर्यसमम् उज्ज्वलम् अस्तु, मम प्रेमा शशी इव वार्द्धतरः ।

१८ । सरितमिति । स प्रतापी सरितं वीक्ष्य ब्रूयात्—मम एतत् जीवनम् जनसहस्राय नित्यं जीवनजीवनं जीवनवारि दत्त्वा सौभाग्यं च प्राप्तुं प्राप्स्ये सर्वतो विकिरणहत् ।

१९ । वीक्ष्येति । चन्दनवृक्षं वीक्ष्य—गन्धसारमयं चन्दनवृक्षं पुनः हृदयं शत्रुं प्रति एकलं सद्गन्धं ददानि ।

२० । पर्वतमिति । पर्वतं वीक्ष्य—शिलोच्चयसमः मम विश्वासः दृढः भवतु, मे मम वृत्तं निखलत्वे हिमालयः भवत्विति शेषः ।

२१ । सति । सा प्रतापिनी बाला येन च एतानि चित्राणि चित्राणि सन्तु च ।

२२ । द्वार इति । एषा बाला द्वारं समीप्यैषा ब्रूयात्—यथा द्वारः कण्ठं भूषयते, तथा सतीत्वं मे समृद्धिमान् सुक्ताहारः भूयात् ।

२३ । कङ्कणमिति । कङ्कणं वीक्ष्य—दानं मे मम हीरककङ्कणं भूयात् ।

अवगुण्डनमालीक्य भूयाद्दीरवगुण्डनम् ॥ २४ ॥
 नमस्कृत्य ततो ब्रूयात् व्रतं ह्येतन्महत्तमम् ।
 इदं करोतु फलवत् प्रभुरस्माकमीश्वरः ॥ २५ ॥
 ततश्चित्राणि धीतानि कुर्वीतैव पुनः पुनः ।
 सप्ताहं विलिखेद्भूमौ ब्रूयन्मैव व्रतार्थिनः ॥ २६ ॥
 शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति ब्रूयादन्तेऽन्तिमे दिने ॥ २७ ॥
 भोजयेत् स तु बन्धून् तथा तत्सहयोगिनः ।
 पतञ्जिपशुकीटेभ्यो दद्याद्भोजनवस्तु च ॥ २८ ॥

इति चित्रसाधनव्रतम् ।

२४ । अवगुण्डनमिति । अवगुण्डनमालीक्य—श्रीः मे अवगुण्डनं भूयात् ।

२५ । नमस्कृत्येति । व्रतार्थी ततः नमस्कृत्य ब्रूयात्—एतत् हि व्रतं महत्तमम् ।
 अस्माकं प्रभुः ईश्वरः इदं व्रतं फलवत् करोतु ।

२६ । तत इति । ततः अनुष्ठानानन्तरं चित्राणि धीतानि कुर्वीत । एवं पुनः
 पुनः सप्ताहं चित्राणि भूमौ विलिखेत्, व्रतार्थिनः च एवं ब्रूयुः ।

२७ । शान्तिरिति । अन्तिमे दिने अन्ते व्रतान्ते शान्तिः शान्तिः शान्तिः इति
 व्रतार्थी ब्रूयात् ।

२८ । भोजयेदिति । बन्धून् च तथा सहयोगिनः स व्रतार्थी भोजयेत्,
 पतञ्जिपशुकीटेभ्यो भोजनवस्तु च दद्यात् ।

इति चित्रसाधनव्रतम् ।

आध्यात्मिकोद्वाहः ।

परात्मना पतिः पत्नी सख्ये पुष्पतमे यदा ।
 आहूतौ प्रेरितौ दिव्ये राज्ये परिचयं पुनः ॥
 साधयितुं निदेशानुगामिनावविलम्बितौ ।
 आयोजनानि तौ कुर्वीयातां सङ्घटमानसौ ॥ १ ॥
 यदोदवहतां पूर्वमसम्पूर्णेन चाग्रतः ।
 आसीत्तद्वन्धनं तस्मात् पूर्णं भवतु सम्प्रति ॥ २ ॥
 सखित्वमेतयोरासीन्नोकेऽस्मिन्नुभया पुनः ।
 भविता तच्चिरस्थायि दिव्यधास्त्रि सुखालये ॥ ३ ॥
 किमर्थोऽयं विवाहो वा भोगासक्तोऽस्य चोत्तरे ।
 ब्रूते सन्तानजननहेतोः संवर्धनाय च ।
 पार्थिवस्य सुख्यस्यात्र लाभाय च तयोः पुनः ॥ ४ ॥
 न तथा संहिता दिव्या ब्रूते पत्नीं पतिं पुनः ।
 स्वर्गराज्यार्थमेवात्र विनेतुं स विधिः स्मृतः ॥ ५ ॥

१ । सम्प्रत्याध्यात्मिकोद्वाहं प्रवक्तुमुपक्रमते परात्मनेति । पतिः पत्नी च सदा पुष्पतमे सख्यं परात्मना आहूतौ प्रेरितौ, अविलम्बितौ निदेशानुगामिनौ तौ दिव्ये राज्ये पुनः परिचयं साधयितुं सङ्घटनसौ सती आयोजनानि कुर्वीयाताम् ।

२ । वदेति । पूर्वं यदा तौ उदवहतां, तद्वन्धनम् असम्पूर्णं अग्रतश्च आसीत् । तस्मात् सम्प्रति पूर्णं भवतु ।

३ । सखित्वमिति । अस्मिन् लोके एतयोः सखित्वम् आसीत्, अथवा पुनः तत् सुखालये दिव्यधास्त्रि चिरस्थायि भविता ।

४ । किमर्थ इति । किमर्थं वा अयं विवाहः ? अस्य चोत्तरे भोगासक्ताः ब्रूते— सन्तानजननहेतोः, पार्थिवस्य सुख्यस्य च वर्धनाय, अथ पुनः तयोः लाभाय च ।

५ । नेति । न तथा दिव्या संहिता ब्रूते । स विधिः विवाहविधिः पतिं पत्नीं पुनः अत्र स्मरैराज्यार्थम् एव विनेतुं स्मृतः ।

विवाहितौ पुनस्तस्माद्विवहेतां परस्परम् ।
 सख्यं पार्थिवमेवं यद्विष्यमाध्यात्मिकं भवेत् ॥ ६ ॥
 आध्यात्मिकविवाहस्य योग्यः कालोऽत्र सम्प्रतः ।
 चत्वारिंशं समारभ्य यावत्पञ्चाशदक्षरम् ॥ ७ ॥
 भौक्षन्त भारा जीवनस्यापाद्यन्त च तानि च ।
 प्रधानानि च कर्त्तव्यान्धावासः शृङ्खलायितः ॥
 अन्वभूयत संसारस्यानन्दः शोक एव च ।
 दाम्पत्यं पार्थिवस्योपाभुञ्ज्यतातिप्रमाणतः ॥ ८ ॥
 अधिकारं चिन्तयेतामात्मनोरौपयामिकम् ।
 कर्त्तव्यानि च हर्षाश्च शाश्वतानिह सम्प्रति ॥ ९ ॥
 ध्यानेऽध्ययने चात्मानुसन्धाने संयमे समम् ।
 युज्येत प्रार्थने ताभ्यां प्राप्नुतं दिवसत्रयम् ॥ १० ॥

६ । विवाहिताविति । तस्मान् विवाहितौ पुनः परस्परं विवहेताम्, यत् एवं पार्थिवं सख्यं दिव्यम् आध्यात्मिकं भवेत् ।

७ । चत्वारिंशति । चत्वारिंशं समारभ्य पञ्चाशदक्षरं यावत् अत्र आध्यात्मिक-विवाहस्य योग्यः कालः सम्प्रतः ।

८ । भौक्षन्तेति । जीवनस्य भाराः भौक्षन्, तानि प्रधानानि च कर्त्तव्यानि आपाद्यन्, आवासः शृङ्खलायितः, संसारस्य आनन्दः शोकः एव च अन्वभूयत, पार्थिवं दाम्पत्यञ्च अतिप्रमाणातः उपभुञ्ज्यत ।

९ । अधिकारनि । सम्प्रति इह आत्मनोः औपयामिकम् अधिकारं कर्त्तव्यानि शाश्वतान् हर्षान् च चिन्तयेताम् ।

१० । ध्यान इति । ध्याने अध्ययने चात्मानुसन्धाने संयमे समम् एकत्र प्रार्थने च तत् प्राप्नुतिकदिनत्रयं ताभ्यां युज्येत ।

चतुर्थे दिवसे चाभिषेकान्ते वसनन्तु तौ ।
 बिम्बाक्षौ गेरिकं नूनं कुर्वीयातां उपासनाम् ॥ ११ ॥
 उपासनाग्रहे निखीपासनायाः समापने ।
 सशुखीनावुपविष्टौ नूतनासनयोस्तादा ॥ १२ ॥
 पतिर्नूयात् स पत्नीचाद्यावां सन्धिलिताविह ।
 समाधातुं प्रभोरग्रे दिव्यधानि पुरोधसः ॥
 अमराणाञ्च साक्षित्वेनोदाहं दिव्यभावयोः ।
 प्रभुर्धन्य इति सा च ॐ तथास्त्विति सान्तिमम् ॥ १३।१४॥
 संसारस्यास्य बहुलाः परीक्षा विपदः पुनः ।
 शोकश्चानन्दमाभीष्यं भुक्तवन्तौ परित्यजम् ॥
 कृतवन्तावुभे दुःखं सुखं जीवनवर्जनि ।
 सदानुभूतवन्तौ च हृदयेन करेण च ॥
 प्रभुं सेवितवन्तौ च दासदासीसमौ पुनः ।
 अधुना प्रभुरावां स सेवानन्दोच्चसंछतौ ॥
 समाह्वयति चोदाहं प्रापयितुन्तु पूर्णताम् ।
 दिशत्यसौ विदेहात्मनित्यसम्प्लनेन च ॥
 पुण्यव्रतग्रहेणाद्य दम्पत्योरात्मरूपिणोः ।
 भवितारौ पुण्यराज्ये तस्य दासौ चिरन्तनौ ॥

११ । चतुर्थे इति । चतुर्थे दिवसे च अभिषेकान्ते तौ दम्पती गेरिकं नूनं वसनन्तु बिम्बाक्षौ उपासनां हि कुर्वीयाताम् ।

१२ । उपासनेति । उपासनाग्रहे निखीपासनायाः समापने तदा नूतनासनयोः सशुखीनौ उपविष्टौ भवेतामिति शेषः ।

१३।१४ । पतिरिति । अद्य आवां पुरोधसः प्रभोः अथ अमराणां साक्षित्वेन दिदि आभयोः दिव्यम् उत्तमम् उदाहं समापयितुं सन्धिलितौ ; प्रभुः अन्धः इति पतिः पत्नीश्च तुभेति । सा च पत्नी—अं तथा अहम् इति सान्तिमं प्रभुर्धन्य इति ।

एकस्मिन् चितयं यत्र योगेनोद्यतमेव हि ।

किमस्मिन् प्रसुतासि त्वं व्रते शुद्धतरे प्रिये ॥ १५ ॥

प्रसुतास्मि प्रभोराज्ञां शीघ्रं धारयितुं पुनः ।

दुर्बलाहं शुद्धतरं व्रतं सोऽसु सहायकः ॥ १६ ॥

शक्तिमान् स प्रभुर्नित्यभावयोराम्नोऽरिह ।

सहायोऽसु बलं तेज आलोकं विदधातु सोम् ॥ १७।१८ ॥

सप्ताहन्तु विनिर्दिष्टं व्रतं शुद्धतमस्त्विदम् ।

नूढं द्रढयितुं ययिं सप्ताहमिदमुत्तमम् ॥

प्रार्थिभावेन विश्वस्तत्वेनातोऽतिविनयेन च ।

सम्पादयावार्पणेन, सा तथास्त्विति भाषते ॥ १८।२० ॥

१५ । संसारस्थिति । संसारस्य परीक्षाः विपदः भयम् अनुभूताः, आभीष्टाः लोभम् आनन्दश्च भुक्तवन्ती, परिश्रमं कृतवन्ती, समे जीवनवर्कान् सुखं दुःखं सदा अनुभूतवन्ती च, हृदयेन करेण च दासदासीसमी पुनः प्रभुं सेवितवन्ती, अथवा स प्रभुः सेवानन्दोन्नतसुखी समाह्वयति, उदाहं पूर्णतां प्रापयितुं विदेहात्मनित्यसंश्लेषेण आत्म-रूपिणोः दम्पत्योः पुण्यव्रतवद्वाप्य च असौ दिशति । तस्य पुण्यराज्ये धिरन्तर्ना दासी भवितारी, यत्र उद्यतमेव हि योगेन एकस्मिन् चितयम् । प्रिये, शुद्धतरे अस्मिन् व्रते किं त्वं प्रसुता असि ।

१६ । प्रभुतेति । प्रभोः आज्ञा पुनः शीघ्रं धारयितुं प्रसुता अस्मि, अहं दुर्बला, व्रतं शुद्धतरम्, सः सहायकः अहम् ।

१७।१८ । शक्तिमानिति । शक्तिमान् सः प्रभुः नित्यम् इह आवयोः आत्मनोः सहायः अहम्, बलं तेजः आलोकं विदधातु । सा पत्नी—आम् ।

१८।२० । सप्ताहन्ति । इदं शुद्धतमं शक्तीन् व्रतम् सम्पादयितुम्, नूढं वैवाहिकं ययिं पुनः द्रढयितुं सप्ताहन्तु विनिर्दिष्टम् । अतः सप्ताहम् इदम् उत्तमं व्रतं प्रार्थिभावेन विश्वस्तत्वेन अतिविनयेन अर्पणेन च सम्पादयाम् । सा पत्नी भाषते—तथा अहम् इति ।

देहि दक्षकरं मन्त्रं कन्ये दासि परेशितुः ।
 पुण्यमाख्येन वभ्रामि प्रेमप्रयित्तु शाश्वतम् ।
 आत्मयोगस्य लक्ष्मेव करयोः सा तथास्त्विति ॥ २१।२२ ॥
 प्रेमप्रयित्तरयं चेत् स्यात् सत्त्वात्मबन्धनस्तदा ।
 अस्येह नित्ययोगस्य भित्तिभूमिः समर्पिता ॥
 कालेऽद्यावां विवह्रावो नित्यकालाय तु प्रिये ।
 भूमौ मन्मल्लितावद्य दृशारी तत्पुनर्दिवि ॥ २३ ॥
 आशां विभर्षि विश्वासं कुर्मां वं तत्तथास्त्विति ॥ २४ ॥
 गृहाण गैरिकं वस्त्रमेकतन्त्रीं तथासनम् ।
 श्लोकानां महद्वैद्यममहो त्वं महगामिनि ॥
 ध्वजं नवविधानस्य विश्वस्ता राजभक्तितः ।
 प्रणतान्मै चिरं भूयाः, गृह्णामि अद्ययेति सा ॥ २५।२६ ॥
 विज्ञेय एष आदेशः प्रभोर्यदुदयं करम् ।
 आवां विशुद्धं रक्षावः क्रोधं गर्वञ्च भोगिताम् ॥

२१।२२ । देहोति । हे परेशितुः कन्ये दासि, दक्षकरं मन्त्रं देहि, आत्मयोगस्य लक्ष्मे इव करयोः आश्रितं प्रेमप्रयित्तु पुण्यमाख्येन वभ्रामि । सा पत्नी—तथा अलु इति ।

२३ । प्रेमप्रयित्तरित । चेत् अयं प्रेमप्रयित्तिः सत्त्वात्मबन्धनं स्यात्, तदा इह चक्रे नित्ययोगस्य भित्तिभूमिः समर्पिता । अय, प्रिये, आवां नित्यकालाय तु विवह्रावः । अय भूमौ मन्मल्लिता । तत् पुनः दिवि दृशारी ।

२४ । पत्नी प्रत्युत्तरयति आशामिति । आशां विभर्षि एवं विश्वासं कुर्मां करोमि तथा अलु इति पत्नी भावते इति शेषः ।

२५।२६ । गृह्णावेति । अहो महगामिनि, त्वं गैरिकं वस्त्रम्, एकतन्त्रीम्, आसनम्, तथा इमं श्लोकानां संयुक्तं नवविधानस्य ध्वजस्य गृह्णाव । विश्वस्ता अख्ये राजभक्तितः चिरं प्रणता भूयाः । सा पत्नी—अद्यया गृह्णामि इति भावते इति शेषः ।

संसारासक्तिं जहिवो भवावो वर्द्धितौ पुनः ।
 विद्यासे साधुतायाश्च प्रेम्णि भक्तावकिञ्चनौ ॥
 दीनाय दानं यच्छावः शमयावोऽस्य यन्त्रणाम् ।
 प्रार्थनाध्ययनध्यानालापसहिनयैरिह ॥
 सहसाधकवत्तस्मिन् प्रविशावः क्रमादहो ।
 आवाभ्यामोश्चरेणाथ योगे यः पूर्णता पुनः ॥
 भक्तेः सर्वविधायाश्च निखिलस्य सुखस्य च ।
 आशास्तां मेलनं पुण्यं करोतु सुखितं परः ॥ २७ ॥
 भोमित्युक्ता ततः साध्वी चानुमन्येत तद्वचः ॥ २८ ॥
 पतिरेवं प्रार्थयेत्—योगेश योगबन्धनैः ।
 आत्मानो नौ बधानाश्च परन्ध्यामसानि सा तथा ॥
 मयि चोमे त्वयि प्राप्ती शान्तिमैकं चिरन्तनम् ।
 पवित्री कुरु नौ रक्ष चाविशुद्धेरमङ्गलात् ॥
 संसारादुद्धर त्वं नौ लोके ज्योतिर्मये प्रभो ।
 मधुरेण च योगेन पूर्णानन्देन सङ्गती ॥ २९ ॥

२७ । विशेष इति । प्रभोः एव आदेशः विशेषः वत् आवां हृदयं करं विशुद्धं
 रक्षावः, कीर्णं तन्मै भोगितां संसारासक्तिश्च जहिवः, विद्यासे साधुतायां प्रेम्णि भक्तौ च
 पुनः वर्द्धितौ भवावः, अकिञ्चनौ दीनाय दानं यच्छावः, अथ यन्त्रणां शमयावः । अहो
 आवाभ्याम् ईश्वरेण च तस्मिन् योगे सहसाधकवत् क्रमात् प्रविशावः, यः पुनः सर्वविधायाः
 भक्तेः निखिलस्य सुखस्य च पूर्णता । परः पुण्यं मेलनम् आशास्ताम्, सुखितं करोतु ।

२८ । भोमिति । ततः साध्वी च भोम् इति उक्ता तत् वचः अनुमन्येत ।

२९ । पतिरिति । एवं पतिः प्रार्थयेत्—हे योगेश, योगबन्धनैः नौ आत्मानौ
 बधानाश्च परन्ध्याम् असानि, सा तथा मयि (असु), चिरन्तनम् ऐक्यं शान्तिं प्राप्ती उमे
 च त्वयि (स्वामिन्) । कुरु नौ पवित्री, रक्ष च अविशुद्धेः अमङ्गलात्, मधुरेण योगेन पूर्ण-
 नन्देन च सङ्गती नौ, प्रभो, संसारात् ज्योतिर्मये लोके उद्धर ।

ततः पतिस पत्नी च प्रथमैः शक्तिभावतः ।

प्रोच्य धन्यश्चिरानन्द आत्मनोर्नै परोऽस्त्विति ॥ ३० ॥

शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

सप्ताहन्तु पतिः पत्नी चैकतन्त्र्या परप्रभोः ।

गायेतां पुष्पनामानि योगाभ्यासरतौ पुनः ॥

प्रार्थयेतां प्रतिदिनं पठेतां पावनीः श्रुतीः ।

आलपेतां सुगन्धोराध्यात्मसद्विषयेषु च ॥

यच्छेतां दानभाणारसत्त्वांस्तान् ह्यग्र्यं पुनः ।

आशयेतां शकुन्तां च सिञ्चेतां पादपांस्तथा ॥

नूतनानि च पुष्पाणि चिनुयातां परा ॥ च ।

एकैकत्रः खादयेतां सेवेयातां दिनं दिनम् ।

दद्यातां मन्त्रलोच्येष्ठानुपहारान् श्रीमन्नाम् ॥ ३१ ॥

इत्यध्यात्मोदाहः ।

३० । तत इति । ततः पतिः च पत्नी च आत्मनीः नै किं ऽन्दः परः चण्यः
चतु इति प्रोच्य भक्तिभावतः प्रथमेन ।

शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

३१ । सप्ताहन्ति । पतिः पत्नी च सप्ताहन्तु योगाभ्यासरतौ परप्रभोः पुष्प-
नामानि एकतन्त्र्या गायेतां, प्रार्थयेतां पुनः । प्रतिदिनं पावनीः श्रुतीः पठेतां, सुगन्धोरा-
ध्यात्मसद्विषयेषु च आलपेताम् । दानं यच्छेताम्, तान् हि पुनः चण्यारकत्वात् शकुन्ताम्
च चण्यम् आशयेताम्, तथा पादपांश्च सिञ्चेताम्, पराश्च परमेश्वरान् च नूतनानि पुष्पाणि
चिनुयाताम् । दिनं दिनं मन्त्रलोच्येष्ठान् च एकैकत्रः खादयेतां सेवेयाताम् । श्रीमन्नाम्
उपहारान् च यच्छेतां तेन इति ईदः ।

इत्यध्यात्मोदाहः ।

कौमारव्रतम् ।

व्रतार्थी प्रार्थयन्नेवं प्रतिजानीत सन्धमात् ॥ १ ॥

शक्तिमयीश्वरेहास्मि त्वदाङ्गानेन चागतः ।

त्वत्सन्निधौ गृहीतुं तद्व्रतं कौमारकं प्रभो ॥

तवेच्छानुग्रहसेव दीक्षितो दारकर्मणि ।

भवेयं खलु रक्षेयं दूरे मां नित्यमेव हि ॥

उद्देष्टः परीक्षातो भोगादस्य प्रसीभनात् ।

संसारस्य जीवनं मे समग्रं तव कर्मणि ॥

अर्पयामीति सर्व्वा मे दैहिकीर्वासनास्तथा ।

सांसारिकीः प्रवृत्तीश्च बलिं कृत्वा तवान्तिके ॥

तवाङ्गामनुगच्छामि समयेषु हृदा विभो ।

अमुके दिवसे मासि वर्षेऽस्य तव सन्निधौ ॥

पवित्रे परिगृह्णामि साक्षित्वेन व्रतम्विदम् ।

सत्यस्य ननु कौमारं प्रतिजानीय रक्षितुम् ॥

भावेनातिगभीरेण नियमानस्य नित्यदा ।

यावज्जीवं हि सहस्राव्यभिचारानले पुनः ॥

पुण्येऽस्य दैहिकान् सांसारिकानैन्द्रियकानिह ।

सर्व्वान् दहामि भावांश्चात्मानं शुद्धं समर्पये ॥

हितैषणायै देशस्य दानायोपासनाय च ।

अनुग्रहो मुक्तिदस्तो मां रक्षतु सदा प्रभो ॥

वर्त्मन्यव्यभिचारस्य ऋजौ जायस्व मां सदा ।

हावकुहकजालेभ्यः स्त्रीसंसृत्योच्चिरं यतः ॥

सहस्र मम पुच्छस्य पताकां प्रति चान्वहम् ।

राजभक्तिं वहेयं ते विवहन्तु विवाहिताः ॥

भवन्त्यन्येऽथ रक्षाणि विशेषतो निदेशनम् ।

शाश्वतं गौरवञ्चास्तु तव नाम्नी महत्तमम् ॥ २ ॥

इति कौमारव्रतम् ।

२ । प्रार्थनामाह भक्तिमति । ये भक्तिमन् ईश्वर, तदाज्ञानेन त्वयिप्रिये कौमारकं तन् व्रतं यच्छेत्तुम् इह च आगतः अस्मि । हारकर्षेण न दीक्षितः भवेयम्, नियम् एव हि मां स्नानु चक्ष संसारस्य उद्वेगतः, परीचातः भीतात् प्रसीभमान् दूरे रक्षेयम्, तत् मे समयं जीवनं तव कर्षेण परंपर्यामि इति चेत् तव इच्छा अनुग्रहः च, सर्व्याः मे देहिनीः वासनाः तथा सांसारिकीः प्रवृत्तयः च तव चत्किन्ने वलिं कृत्वा, हे विभी, समयेषु तदा तव आज्ञाम् अनुगच्छामि । असुके हिवसे, असुके मासि, असुके वर्षे अथ तव पवित्रे सन्निधौ सत्यस्य साचित्त्वेन इदं कौमारं व्रतम् पश्यिष्यामि, अतिगभीरेषु भावेन यावज्जीवं हि अस्मै सहस्रं निशमाम् निशदा सुरचितं प्रतिजानीय । पुच्छे अव्यभिचारान्ते पुनः अथ इह देहिकान् सांसारिकान् ऐन्द्रियकान् सर्वान् भावान् दहामि ; यत्तुम् आत्मानम् देशस्य हितेयत्वायै दम्नाय उपपासनाय च समर्पये । प्रभो, सुतिदः ते अनुग्रहः सदा माम् अव्यभिचारस्य ऋणीं वर्त्मनि रचतु । मां विभो कर्मवृत्तयोः द्वाव-कुहकजालिभ्यः चावस्य, यतः पुच्छस्य मम सहस्रं पताकां प्रति च चान्वहम् राजभक्तिं वहेयम् । अन्ये ते विवहन्तु विवाहिताः भवन्तु, विशेषं ते निदेशनम् अथ अहं रक्षाणि । तव नाम्नी महत्तमं शाश्वतम् गौरवम् अस्तु ।

इति कौमारव्रतम् ।

वैधव्यव्रतम् ।

असहाया परित्यक्ता सात्त्वनासुखवर्जिता ।
विधवा दुःखिनीयं ते चरणे पतिता पितः ॥
करुणामय शान्तिश्च शुद्धिमन्विष्यतीह ते ।
अनुग्रहात् पतिर्यातो लोके श्रेष्ठतमे मम ॥
तस्मिन् विभो विनष्टानि सर्वानि चैहिकानि मे ।
सम्यक्साहायहीनाहं शरणं यामि ते प्रभो ।
आशानिवहद्दया त्वयि दीनदशां गता ॥
विधवायाः सुहृत्तस्याः पते त्वत्सन्निधावहम् ।
अहीतुं व्रतमायामि निर्दिष्टं मे त्वया हि यत् ॥
पतिर्मम गतो नाथ लोकादन्मात् सुखं स तु ।
लोके श्रेष्ठतमे भूतिं प्राप्नोत्वानन्दसञ्चयम् ।
त्वयि नित्यञ्च पत्नी च तस्याहं वाञ्छतो यदि ।
विच्छिन्नात्मनि संयुक्ता वसानि शाश्वतोः समाः ॥
कृपां कुरु प्रभो यस्त्वां पतिं सत्यं विजानती ।
विश्वस्तताश्च प्रेमाणं तुभ्यं सर्वं समर्पये ॥
कुरु मां तव नित्याय कालाय परमप्रभो ।
अमुके दिवसे मासि वर्षेऽथ तव सन्निधौ ॥
पवित्रे परिश्रुत्वामि व्रतं वैधव्यसम्मतम् ।
नाहं पुनर्विबहामि द्वितीयं जातु नो पतिम् ॥
स्वीकरोमि मङ्गलेदं जीवनं मम सम्प्रति ।
विधवाया भवत्वेव चिरं भोगादिवर्जितम् ॥

आत्मत्यागि दैहिकाभिलाषहीनं जमान्वितम् ।
 प्रणतं ध्यानशीलञ्च विनीतं नितरां पुनः ॥
 उपासनाप्रधानञ्च प्रभो त्वत्सेवने रतम् ।
 एवं मे जीवनं भूयात्तवानुकम्पया श्वसम् ॥
 आश्रये मम आम्बेया नीरर्यं महदसु भोः ।
 अस्मा मन्त्राणां गूढाणां परैश्चाय प्रियाय ते ॥ १ ॥

इति वैषम्यव्रतम् ।

१ । वैषम्यव्रतमाह असङ्घर्षितः । असङ्घर्षा परित्यक्ता आत्मनासुखपरिता इत्यं
 दुःखिनी विषया, पितः कष्टबानध, चरथे ते पतिता ; इह ते अनुपपन्नां दुर्हिं शान्तिञ्च
 आन्विष्यति । मम पतिः श्रेष्ठतमे लोके वातः, तस्मिन् मे, मित्रो, ऐहिकानि सुखांश्च
 विनष्टानि । अन्धं सङ्घातहीना, प्रभो, हीनदमो गता अहं त्वमि आत्मानिबद्धदया
 शरथं ते यानि । हे विषयायाः सुखं तस्याः पते, यत् व्रतं हि जया निर्दिष्टं तत् एहीतुं
 त्वत्प्रियौ अहम् आयासि । नाहं, मम पतिः अस्मात् लोकात् वतः, स तु श्रेष्ठतमे लोके
 भूते नित्यं सुखम् आनन्दसहस्रस्य त्वमि प्राप्नोतु । तस्य अहं पत्नी यदिच बाधतः विच्छिन्ना,
 जायतेः सभाः आत्मनि संयुक्ता वसानि । प्रभो, ऊपां कुक्, यत् त्वां सुखं पतिं विजानती
 विषयतां सुखे प्रमादस्य तुल्यं समर्पये । परमप्रभो, नित्याय आत्मना सा तव कुक् ।
 असुखे दिवसे असुखे रात्रि असुखे वर्षे, अथ पवित्रे तव सन्निधौ वैषम्यसम्पत्तं व्रतं परि-
 यद्धानि । न अहं पुनः विषयानि, विनीतं पतिं ज्ञातुं नो लीकरीणि । हे महत्तम, चिरं
 जीतादिर्वर्जितम् आत्मत्यागि दैहिकाभिलाषहीनं जमान्वितं प्रणतं ध्यानशीलं विनीतं
 नितरां पुनः उपासनाप्रधानं त्वत्सेवने रतञ्च विषयायाः एवं जीवनं भवतु । एवं मे
 जीवनं भवं तव अनुकम्पया मम आम्बेयाञ्च आश्रये भूयात् । भोः अस्माः गूढाणां
 मन्त्राणां प्रियाय परैश्चाय ते महत् नीरर्यम् अहम् ।

इति वैषम्यव्रतम् ।

साधकव्रतम् ।

सांसारिकत्वरोधाय प्रति त्वां हृदयस्थ च ।
 आभिमुख्याय मेऽनल्पकृपावशतः प्रभो ॥
 आनीतवान् पापिनं मां पवित्रवेदिसन्निधौ ।
 यतोऽहं परिगृह्णीयां व्रतन्निदमुपस्थितम् ॥
 एषा तवेच्छा यन्नाहं संसारिजनवत्पितः ।
 यापयामि दिनान्यत्र सेविष्ये त्वान् कुर्वन् केवलम् ॥
 प्रीक्षयामि च तेषु स्त्रां जना ये तव नित्यदा ।
 असुके दिवसे मासि वर्षेऽस्य तव सन्निधौ ।
 पवित्रं प्रतिगृह्णामि साधकानां व्रतन्निदम् ।
 अनेन मां निबध्नामि भक्त्यभ्यासे च संयमे ॥
 सेवायै पुण्यमण्डल्या नवीनस्य विधेः पुनः ।
 यथाशक्ति सहायो मे भव चाता पिता मम ॥ १ ॥

इति साधकव्रतम् ।

१ । अशुभा साधकव्रतमाह सांसारिकत्वेति । सांसारिकत्वरोधाय त्वां प्रति मे
 हृदयस्थ च आभिमुख्याय, प्रभो, अनल्पकृपावशतः पापिनं मां पवित्रवेदिसन्निधौ
 आनीतवान्, यतः अहम् इदम् उपस्थितं व्रतं परिगृह्णीयाम् । पितः, एषा तव इच्छा,
 यत् न अहम् अत्र संसारिजनवत्, दिनानि यापयामि ; ये तव जनाः नित्यदा केवलं त्वां
 तु सेवन्ते प्रीक्षयन्ति च, तेषु स्त्रां । अथ असुके दिवसे असुके मासि असुके वर्षे पवित्रं
 साधकानाम् इदं व्रतं प्रतिगृह्णामि । भक्त्यभ्यासे संयमे, यथाशक्ति नवीनस्य विधेः
 पुण्यमण्डल्याः सेवायै च पुनः माम् अनेन निबध्नामि, मम चाता पिता मे सहायः भव ।

इति साधकव्रतम् ।

गृहस्थविरागिणां व्रतम् ।

उपासनान्ते कुर्वीत प्रतिज्ञानञ्च प्रार्थनम् ॥ १ ॥
 यत्र सङ्गे समाहृतो गुरुष्णायासवन्ति च ।
 तत् कृत्यानि प्रभो दृष्ट्वा तवैतत् व्रतमुत्तमम् ॥
 अतो गृह्णामि तन्मूर्ध्ना त्वन्निर्देशं वहामि च ।
 परात्मनस्ते शक्तौ च निर्भरं स्थापयाम्यहम् ॥
 वैराग्यस्य गृहस्थस्य कृत्यस्यैक्यसमापनम् ।
 नाहं जाने दुर्बलं मे चित्तं भीतं हि चिन्तया ॥
 आत्मत्यागं बलं दैव्यं विनयञ्च प्रभो स्वयम् ।
 वितर त्वं यथाहं स्वां संसार्यपि विरागिवत् ॥
 यापयितुं दिनान्यञ्च त्वत्कृपालेशतः क्षमः ।
 अमुकं दिवसे मासि वर्षे पुण्यतमं व्रतम् ॥
 विरागिणां गृहस्थानां गृह्णामि तव सन्निधौ ।
 प्रतिजानामि नियमानादेशानस्य रक्षितुम् ॥
 उपार्जितानि सर्वाणि धनान्यञ्च विधेरितः ।
 मङ्गल्यं हि नवीनस्य सर्वथा निक्षिपाम्यहम् ॥
 तन्निर्देशात् समाजस्य परिवारस्य च प्रभो ।
 व्येमि तानि मङ्गलाय मदीयां हि रुचिन्तया ॥
 अभिलाषं परित्यज्य नर्थं जातु करोम्यहम् ।
 क्षमतां समतिक्रम्य निष्कृतेरस्य जातुचित् ॥

१ । सम्प्रति गृहस्थविरागिणां व्रतं वक्तुमुपक्रमते उपासनान्ते इति । उपासनान्ते प्रार्थनं प्रतिज्ञानञ्च कुर्वीत ।

त्वद्दानानि समस्तानि गृह्णाम्यत्र कृतश्रद्धत् ।

सन्धमेष्वस्य मोक्षेषु संसारस्य बलेन ते ॥

सम्पादयामि दैन्यस्य व्रतं नित्यं समाहितः ।

अतस्त्वं मे सहायः स्या आश्रिषा योजय प्रभो ॥ २ ॥

इति गृहस्थविरागिणां व्रतम् ।

१ । प्रार्थनं पतिज्ञानाद्यैः यथेति । यत्र सहै, प्रभो, समाहितः तत्कृत्यानि शुद्धिं प्राप्नुयानि च । तत्र हृष्टो एतत् व्रतम् उत्तमम् । अतः अहं तत् गृह्णामि, भूमीं च तत्रिदेशं वृद्धामि, पराक्रमः ते शक्नोति च निर्भरं स्थापयामि । वैराग्यस्य गृहस्थस्य कृत्यस्य च ऐक्यसमापनं न अहं जाने, चित्तं मे दुर्बलं, चित्तया हि भूतम् । वितर, प्रभो, स्वयम् आत्मस्थानं बलं दैन्यं विनश्यच्च, यथा अहं तत्कृत्यानिभूतः संसारी अपि विरागितत् दिनानि अत्र यापयितुं, नाथ, अमः स्नाम् । असुके दिवसे असुके मासि असुके वर्षे विरागिणां गृहस्थानां पुण्यतमं व्रतं तत्र सन्निधौ गृह्णामि, अस्य नियमान् आदेशान् रक्षितुं प्रतिजानामि । इतः सर्वेषां उपायानि व्रतानि नवीनस्य विधिः मन्त्राणां सर्वेषां गृहम् अत्र निश्चिपामि । मदीयां क्वचिं तथा अभिलाषं परित्यज्य तत्रिदेशात् समाजस्य परिवारस्य च मङ्गलाय, प्रभो, तानि व्येमि । न अहम् कृत्यम्, अत्र निष्कृतेः अमतां समतिकृत्य, जातुचित् करोमि । समस्तानि त्वद्दानानि अत्र कृतश्रद्धत् गृह्णामि । अस्य संसारस्य सन्धमेषु मोक्षेषु बलेन ते नित्यं समाहितः दैन्यस्य व्रतं सम्पादयामि । अतः त्वं, प्रभो, सहायः स्या, आश्रिषा योजय ।

इति गृहस्थविरागिणां व्रतम् ।

प्रचारकव्रतम् ।

वर्धेऽतीते परीक्षार्थं शिक्षार्थं विनिबोधिते ।
 आचार्यसन्निधौ तावदानयेत्तं व्रतार्थिनम् ।
 एकस्तत्सङ्गसम्पर्की ब्रुवन्नेवं ससम्भ्रमम् ॥ १ ॥
 अयं ब्रवीति सङ्केऽस्मिन् प्रचारकगणस्य तु ।
 प्रवेष्टुं प्रेरितः पुण्यमयेन परमात्मना ॥
 उपनयामि मण्डल्यास्तस्मात्तव च सन्निधौ ।
 आर्यं त्वं व्रतमस्मै च पुण्यं यच्छेति प्रार्थये ॥ २ ॥
 पृच्छत्वाचार्यं एवं तमुत्तरं स प्रयच्छति ।
 मनोनीतः स्वयं सङ्गः किमयं वाङ्मती भवान् ॥ ३ ॥
 आहृतः ; केन ? पुण्येन हृत्स्थेन परमात्मना ॥ ४—६ ॥
 कथं जानासि ? चित्तस्य प्रेरणा मम चोत्तमा ।
 उच्छ्वाससद्गतिं धत्ते तद्दिशा भागमप्युत ॥

१ । प्रचारकव्रते बहुमुपक्रमते अर्थ इति । परीक्षार्थं शिक्षार्थं विनिबोधिते वर्धे
 वर्धते तत्सङ्गसम्पर्की एकः व्रतार्थिनं तं तावत् आचार्यसन्निधौ आनयितुं । ससम्भ्रमम् एवं
 ब्रूयात् ।

२ । अयमिति । अयम् अस्मिन् प्रचारकगणस्य तु सङ्के प्रवेष्टुं पुण्यमयेन परमा-
 त्मना प्रेरितः । तस्मात् सङ्कल्याः तव च सन्निधौ उपनयामि । आर्यं, त्वम् अस्मै पुण्यं
 व्रतं यच्छे, इति प्रार्थये ।

३ । आचार्यस्य प्रश्नः, व्रतार्थिनः समुत्तरमिति क्रमश्च बहुमात्रं दृश्यते ।
 आचार्यः एवं पृच्छति, स व्रतार्थी तम् आचार्यम् उत्तरं प्रयच्छति । आचार्यः—किम्
 अयं सङ्गः स्वयं मनोनीतः ; भवान् आहृती वा ?

४—६ । समुत्तरमिति व्रतार्थी—आहृतः । आचार्यः—केन ? व्रतार्थी—हृत्स्थेन
 पुण्येन परमात्मना ।

वचिः सामर्थ्यमेतानि तत्रै योम्यानि जीवनम् ।
 निखिलं वर्द्धितं तस्मिन् प्रकृत्येति समुत्तरम् ॥ ७८ ॥
 मातृगर्भे नियुक्तोऽसि ह्यस्मिंस्त्वं प्रभुषा स्वयम् ।
 विश्वसिषि किमेवं त्वमागतः प्रकृतेः पुनः ।
 नियोगं तं द्रढयितुं, विश्वसिभ्यार्थं श्रीमहम् ॥ ८१० ॥
 निदेशानस्य सङ्गस्य किमु विश्वासवत्तया ।
 निष्पादयिष्यसे त्वन्तु यावज्जीवमुपैष्यसि ॥
 प्रमाणाश्चास्य वाक्यस्य विश्वस्तत्वेन सर्वथा ।
 प्रचारको हि नित्यं स यः प्रचारक एकदा ॥ ११ ॥
 ॐ स सहायी भगवान् भवतु प्रभुरत्र मे ॥ १२ ॥
 प्रभोर्मण्डलीतल्लोकैः सम्बन्धस्तव को भवेत् ॥ १३ ॥

७८ । आचार्यः—कथं जानासि ? व्रतार्थी—मम चित्तस्य उत्तमा प्रेरणा उच्छ्वासः
 च तद्दिशा गतिं धत्ते । मानम् अपि उक्त वचिः सामर्थ्यम् एतानि तत्रै योग्यानि, निखिलं
 मम जीवनं खलु प्रकृत्या तस्मिन् वर्द्धितम् । किमिदं मानम् ? निरुक्तमन्वय—

“वहिरन्तःस्वभावाणां चिति यत्प्रतिमोदयः ।

मानमित्युच्यते वहिर्भातिज्ञानं तच्च हि ज्ञत् ॥”

८१० । आचार्यः—तस्मै चस्मिन् स्वं प्रभुषा हि मातृगर्भे नियुक्तः असि किम्
 एवं विश्वसि ? त्वं पुनः प्रकृतेः तं नियोगं द्रढयितुम् आगतः ? व्रतार्थी—श्रीम्,
 अहम्, आर्यं, विश्वसि ।

११ । आचार्यः—अस्य सङ्गस्य निदेशान् किमु त्वं यावज्जीवं विश्वासवत्तया निष्पा-
 दयिष्यसे ? ‘यः एकदा प्रचारकः स हि नित्यं प्रचारकः’ अस्य वाक्यस्य सर्वथा
 यावज्जीवं विश्वस्तत्वेन किमु प्रमाणं च उपैष्यसि ?

१२ । व्रतार्थी—श्रीम् । स प्रभुः भगवान् अत्र मे सहायः भवतु ।

१३ । आचार्यः—प्रभोः मण्डलीतल्लोकैः कः तव सम्बन्धः भवेत् ?

न प्रभोर्न नियन्तुर्वा सेवकस्य तु शक्तिः ।
 अनुरक्तस्य विश्वस्तस्य च सेवां प्रकुर्वतः ॥ १४ ॥
 केनोपायेन आत्मानमाप्नीयाच्च भरिष्यसि ॥ १५ ॥
 आत्मानं सर्वथा चाहं परिवारेण चार्पये ।
 मण्डल्ये श्वसनाहारपरिच्छदकृते पुनः ॥
 चिन्तां जहामि विश्वासेनाहं हि करुणानिधेः ।
 विधातृत्वे पितुस्तस्य मां निक्षिपामि सर्वथा ॥ १६ ॥
 प्रतिज्ञामस्य सङ्गस्य प्रकाशेन गृह्णाण तत् ॥ १७ ॥
 अमुके दिवसे मामि वधेऽद्य विनयेन च ।
 गान्धीर्येण च गृह्णामि प्रचारकव्रतम्विदम् ॥
 कार्यं सर्वविधं सांसारिकं त्यक्त्वा समर्पये ।
 आत्मानं मम सर्वञ्च जीवनं नवीनस्य च ॥
 विधानस्य प्रचाराय सेवायै जनसंहतेः ।
 राज्यमंस्थापनार्थाय पृथिव्यां परमेशितुः ॥
 पवित्रमतविश्वासं पूर्णवयवमेव हि ।
 प्रचारयामि नास्याङ्गच्छेदं जातु करोमि च ॥
 लोकानुरक्षणायाहं सत्यं प्रेम पवित्रताम् ।
 उपासनाञ्च भक्तिञ्च सर्वेक्यं परमात्मनि ॥

१४ । प्रतीतिः—न प्रभोः, न नियन्तुः, किन्तु अनुरक्तस्य विश्वस्तस्य शक्तिः सेवां प्रकुर्वतः सेवकस्य ।

१५ । आचार्यः—केन उपायेन च आत्मानम् आप्नीयात् च भरिष्यसि ?

१६ । प्रतीतिः—अहं सर्वथा आत्मानञ्च परिवारेण मण्डल्ये चर्पये, पुनः च श्वसनाहारपरिच्छदकृते चिन्तां जहामि । विश्वासेन हि अहं करुणानिधेः पितुः तस्य विधातृत्वे मां सर्वथा निक्षिपामि ।

१७ । आचार्यः—तत् अस्य सङ्गस्य प्रतिज्ञां प्रकाशेन गृह्णाण ।

घोषयामि प्रचारेषु वर्धयामि च गौरवम् ।
 विधानस्य नवीनस्य नाहं स्वर्णादिकं पुनः ॥
 अन्विष्यामि न चिन्ताञ्च श्वसनीं कलयाभ्यहम् ।
 नानुयाम्यन्वयाच्छिष्यं विनात्मानयनं विभोः ॥
 व्यवसायानभावांश्च मदीयान् परिरक्षितुम् ।
 पूरयितुं सृजाम्येतान् सर्वथा मण्डलीकरे ॥
 तथा परिश्रमं कुर्विं शक्तितः कर्म सन्ततम् ।
 यथा मङ्गरणे तस्या न क्षतिस्वार्थिकी भवेत् ॥
 विरागिणो दरिद्रस्य जीवनं निर्व्वहाम्यहम् ।
 विनयावनतस्या च सर्वथा चार्पितात्मनः ॥
 ईश्वरो मे सहायोऽस्मिन् नियतं भवतु प्रभुः ।
 राजन् महत्प्रपय त्वं यतो भारमहं लभे ॥
 पुण्यं प्रतिष्ठाबद्धस्य प्रचारकस्य मे प्रभो ।
 विश्वासञ्च बलं पुण्यं विशुद्धिं यत्तत्त्वमो ह्यहम् ॥
 प्रमाणयितुमस्य स्यां योग्यस्त्वन्नाम्न एव च ।
 पृथिव्यां गौरवं नित्यमेधयामि जगत्प्रभो ॥ १८ ॥

१८ । प्रतार्थी—अथ असुके दिवसे असुके मासि असुके वर्षे विनयेन च मात्मीयेन
 च हृदं प्रचारकव्रतं गृह्णामि । सर्वविधं सासारिकं कार्यं त्यक्त्वा आत्मानं सम सर्वत्र
 जीवनं नवीनस्य च विधानस्य प्रचाराय, जनसंहतेः सेवायै, पृथिव्यां परमेशितुः राज्य-
 संस्थापनायाय समर्पये । पवित्रमतविश्वासं पूर्णवयवम् एव हि प्रचारयामि, लोक-
 रक्षणाय न अहम् अस्मै जातु अङ्गच्छेदं करोमि । अथ सत्यं प्रेम पवित्रताम् उपपासनां
 भक्तिञ्च परमात्मानि सर्व्वेभ्यं च घोषयामि । प्रचारेषु नवीनस्य च विधानस्य गौरवं वर्ध-
 यामि । न अहं पुनः स्वर्णादिकम् अन्विष्यामि, न चक्षुर्न चिन्ताञ्च अहं कलयामि । विभोः
 समीपे आत्मानयनं विना अन्वयाच्छिष्यं न अनुयामि । मदीयान् व्यवसायान् परिरक्षितुम्
 अभावात् च पूरयितुं सर्व्वथा एतान् मण्डलीकरे सृजामि । शक्तितः अथ तथा सन्ततं

प्रभुर्नवविधेस्वामाशास्वसु ते सहायकः ॥ १८ ॥
 सर्व्वे प्रचारकास्तन्तु खजिरन् ये ह्युपस्थिताः ।
 कमण्डलुचैकतन्त्रीमुपायेरन् सुदा पुनः ॥ २० ॥
 सङ्गीतानन्तरं शान्तिः शान्तिः शान्तिरितिह ते ।
 सर्व्वे ह्युवाचा विदधुरनुष्ठानसमापनम् ॥ २१ ॥

इति प्रचारकव्रतम् ।

श्रमं कर्त्तुं करोमि यथा शक्यते तस्याः आर्षिणी इति न भवेत् । विरानिचः दरिद्रस्य
 विनयावगतस्य सर्व्वथा अपि तावन्तः च जीवन्तम् अथ अहं निर्मलमिह । प्रभुः ईश्वरः
 अस्मिन् मे नियतं सहायः भवतु ।

राजन् मङ्गलं, यतः अहम् अथ प्रतिज्ञावद्वा प्रचारकस्य कृपां तं भारं कर्त्तुं, त्वं मे,
 प्रभो, विद्यासं बलं प्रयत्नं विद्वद्भिः अपरं, यत् अहम् अथ बोध्य इति समाचयितुं यतः
 स्नातुं ; जनप्रभो, प्रयत्नं निम्नं त्वद्वाचः नीरवम् एवमस्मि च ।

१८ । आचार्यः—नवविधेः प्रभुः स्वाम् आशासु, तव सहायः अस्मि ।

२० । सर्व्वे इति । ये सर्व्वे प्रचारकाः उपस्थिताः तं तु खजिरन्, सुदा पुनः
 कमण्डलुम् एकतन्त्रीम् उपायेरन् ।

२१ । सङ्गीतेति । सङ्गीतानन्तरं शान्तिः शान्तिः शान्तिः । अ इह उवाचाः ते
 सर्व्वे अनुष्ठानसमापनं विदधुः ।

इति प्रचारकव्रतम् ।

हत् ।

वर्णानुसारि-सूचीपत्रम् ।

विषयाः			४४५
अध्ययनम्	५१
अनुष्ठानानि	१००
अश्वेष्टिक्रिया	१४३
आध्यात्मिकोद्वाहः	१८८
आमोदः	४१
आहारः	२५
उपासना	१८
कर्णम्	३३
कौमारव्रतम्	१८५
गृहम्	४
गृहस्थः	११
गृहस्थविरागिणां व्रतम्	२००
चित्रसाधनव्रतम्	१८३
जातकर्णम्	१०४
दानम्	६०
दासः	८१
दीक्षा	११६
नामकरणम्	११०
पतिः पत्नी च	८२

विषयः			पृष्ठ
प्रचारकव्रतम्	२०२
प्रार्थनावतारः	१
आता भगिनी च	७८
रिपुसंहारव्रतम्	१७७
विवाहः	१२५
वैधव्यव्रतम्	१८७
व्रतम्	१६४
आहकर्म	१५३
सम्बन्धः	६८
साधकव्रतम्	१८८

आदर्शचरितम् ।

- १ । नागोमात्रं ब्रह्मकल्याणनाहं ॥ प्रीतिं वहामि सम्मानय, न जानु तामुद्दिश्यामतीं
चिन्तां प्रवृत्तिचाभिनन्दामि ।
- २ । शत्रुत्वहं प्रीतिं वहामि सर्वथापि च तान्, न जानु तैकदिग्गोऽपि ब्रह्मोऽस्मि ।
- ३ । परेषां भूतिवत्सं हृष्यामि, न जानु तस्य ईष्यामि, न वा तान् द्वेषि ।
- ४ । विनयो विनोतोऽस्मि । सर्वो वा ऽहमिक्ता वा स्वयो वा धनजनजन्यकर्म
विद्वान्नामार्थादिषु नाधकाशं लभते मम हृदये ।
- ५ । विरागो ; नाहं स्वमनार्थोनिप्रोक्तम् । नान्विष्यामि न च स्पृश्यामि पार्थिव-
धनम् । यदेव विधातुरागच्छति तदेव केवलं स्वीकरोमि ।
- ६ । सट्त्वन्मन्त्रानहं यथाशक्ति परिचरामि, पर्यो प्रजाप प्रदत्तं विनोतुपासी
धर्मं च ।
- ७ । न्यायानुगतोऽस्मि, यच्छामि च प्राप्यमन्त्रम् । सत्यं च द्रव्याणां धृतिव सत्यानां
समयमनतिक्रम्य ददामि ।
- ८ । सत्यं वदामि, नात्यन्तं सत्यं शिना । सत्यविधिसृष्टं मे जुगुप्सितम् ।
- ९ । दरिद्रान् प्रति दयावानहम् । व्याकुलोऽहं दुःखमोचनाय । यथाशक्ति यथा-
नियमं यच्छामि धनं दानसङ्गतौ ।
- १० । नाहमात्मपरः ; परेषु प्रीतिं दहामि, समयमानवजातिमङ्गलवर्द्धनाय च
श्रमं स्वीकरोमि ।
- ११ । लघं मे हृदयमीश्वरे तदीयविषये च । नाहं संसारमयमना श्रमि ।
- १२ । एककिञ्चिद्वरे विद्यसिन्मि, सर्वतोभावेनास्त्राङ्गनां नाभिनन्दामि ।
- १३ । विश्वसिन्महं मानवसाचस्य भालत्वेऽतो नाभिनन्दामि वर्षभेदम् ।
- १४ । सर्वमभ्युदाय-मन्त्रश्रमगतानि सत्यान्वहमाद्रिये परिस्पृक्षामि च । अतोतोऽहं

० नारो चेत् साधनरता सा पुनः—नरसात्रे ब्रह्मतनयत्वेन तमुद्दिश्येति च
पाठपरिवर्तनं कथ्यात् ।

साध्यदायिकत्वपापस्य । न पुनर्विद्वत्सिद्धिं यत् सत्यस्य पुण्यस्य मङ्गलवीक्षण-
स्यानन्वयानि ।

- १३ । याश्च यांश्च विद्योन्नाशित्य यांश्च याश्च साधुमहाजनानाविर्भूय कालं कालं
सर्वान्तरात्मा स्वाभिप्रायानभिप्रायान्क्तेषु तेषु नाहं विद्वत्सिद्धिम् ।
- १४ । विज्ञानमोक्षरस्याभिप्रायानभिप्रायान्क्तेषु विद्वत्सिद्धिं हि यत् किञ्च तद्विद्वद्
लुप्तं तन्मे ।
- १५ । ज्ञानस्य कर्म च भक्तिश्च योगश्च वेदाध्ययश्च यस्मिन् नवे विधावेकतामाप्य साम-
ञ्जस्यं भजन्ते नियतं तद्वर्त्मसाधनरतोऽहम् । नाहमेकं तेषु परिग्रहामि
शिष्टं परिहृत्य ।
- १८ । दृढविद्वत्तोऽहमौशाः प्रमुखेषु महाजनेषु । तेन च विद्यामेव स्वहृदयोक्त्य-
मनुरागं सम्भ्रमश्च तेषु विभर्त्ति ।
- १९ । धर्मविज्ञानस्य—निखिलमतसामञ्जस्यस्य साक्षात् स्यात्सिद्धिर्निखिलेषु च स्थाप-
यितुं नियतं प्रयत्नवानस्मि ।
- २० । अष्टाक्षरमहं समेश्वरमशौचस्य तस्य तापो तस्मिन् ब्रह्ममतिमात्रमार्गोऽस्ति ।

नवविधानलक्ष्यम् ।

- १ । समञ्जसं चान्समत् विधातुं सर्वं विवादास्पदमत्र संसृतौ ।
- २ । प्राच्यं प्रतीत्यन्वविभक्तमेकं समाजमौशस्य च सार्वभौमिकम् ॥ १ ॥
- ३ । एकत्वमुद्दिष्टमनेकधस्य विधानजातस्य च प्राक्तनस्य ।
- ४ । नवीनप्राचीनमहविषयान्वयस्य सन्वायनिबद्ध्योगम् ॥ २ ॥
- ५ । सन्वायवर्षे विविधयुक्तानां नित्ये युते पर्यवसातुमत्र ।
- ६ । समुल्लभ्युत्पाद्य च जातिभेदे आहृत्यमावन्मुपेतसौमम् ॥ ३ ॥
- ७ । महात्मचित्तप्रभवातुभावाः प्रीतस्त्रियतां सम्प्रति लब्धवन्तः ।
क्रियासु लिङ्गेषु च यासु येषु यथायथस्त्वापयितुं तदर्थम् ॥ ४ ॥
- ८ । निष्ठातुमालम्ब्य तुलानयस्य सङ्गर्भविज्ञानमर्थैकमत्र ।
- ९ । इहोशसा स्थापयितुं दृष्टं यत् स्वर्गराज्यं हि पुरीपतेतुम् ॥ ५ ॥
- १० । अर्थासनं ध्वंसयितुं प्रकामं सजीवनं भावसतीऽवक्यम् ।
- ११ । व्याख्याततोऽन्वेतुमर्थैकवादमहैतवादं बहुवादमत्र ॥ ६ ॥
- १२ । रहस्यमुद्घाटयितुं त्रिमूर्तेस्तथैकतां दर्शयितुं तत्र ।
- १३ । प्राचीनविज्ञानसमवीनविज्ञानयोर्विधातुं मिलनं समर्थम् ॥ ७ ॥
- १४ । दिवेरणाया अपि दर्शनस्य
- १५ । वैराग्यभावस्य च सभ्यतायाः ।
- १६ । ऐशासधर्मस्य च भारताय्यधर्मस्य शुद्धस्य समञ्जसत्वम् ॥ ८ ॥
- १७ । प्राज्ञस्य प्रत्यक्षमिरीपमास्रियां चित्ते समुन्वेतुमनूबन्धे ।
- १८ । प्रीतिहाटितं हारमथावरचितुं तत् प्रेरणायाः परदेवतायाः ॥ ९ ॥
- १९ । सुहृत्परि स्थापयितुं हि नूतनमूलस्य योगैरण्यायोगानि ।
प्रेथान्वयार्थान्वयनावतारशास्त्रप्रजाभानिसुनिष्कृष्याणाम् ॥ १० ॥
- २० । वाद्याहुतेभ्यो हृदयं नराणामाकर्तुं मन्त्रः करणोऽवेध्यः ।
- २१ । निष्ठां ज्ञाप्य कर्तुमर्थं प्रकामं विज्ञानजाह्नौ निमग्नैवात्म ॥ ११ ॥

- २२ । ईशासमन्त्रेषु महाजनेषु पूर्वोत्तरैरेषु यथैकपुरुषम् ।
पुत्रश्च प्रीहीषयितुं परस्य विराजमानं निखिलेषु नित्यम् ॥ १२ ॥
- २३ । सक्रैटिमे भाषसमङ्गं वृत्तं मोहमदं गौरतनुसं सम्यक् ।
गृदात्मदृष्टं रतिप्रव्रजानां निष्ठाणभागेस्य च तत्त्वतोऽव
एकत्ववादस्य च प्रेमभक्तदेष्टारमामानयितुं यथार्थम् ॥ १३ ॥
- २४ । नरश्च नारीश्च विनैतुमेभ्यां दिव्यं प्रदातुं सधुरं यथा ॥
- २५ । घनप्रदेशाद्भवनित्यक्त्यं धर्मं समानेतुमिह क्षितीं च ॥ १४ ॥
- २६ । समानयुद्धत्वमही विधातुं देवानयेनालयकापदीय ।
- २७ । निरासितुं सर्वविधश्च पापं समीधितुं प्रायश्चित्तं पुण्यम् ॥ १५ ॥
- २८ । मतादियद्विं बचनाच्च वसं भावं चिरं प्रादुर्भूतं तदाश्रयात् ।
धातुः प्रसादाद्भवती नवीत्यमुदेति गर्भोऽहं विधानचन्द्रमा ॥ १६ ॥

नवविधानमतसारः ।

- १ । पुनरुत्पत्तिः ।
- २ । शास्त्रसंक्षेपम् ।
- ३ । मण्डली चेत्ता ।
- ४ । आत्मा पुनरुत्पत्तिः, नित्यकालीनप्रतिभाक्, नवमादानवाधो नानाविधानां कर्तव्यानां निर्व्याहृत्य, पुण्यस्य पापस्य च हेतोरिह परत च दण्डपुरस्कारविचारभाक्, अधिकारी पुनर्विज्ञानविवेकयोगेन लब्धायां नैसर्गिकां विशेषायां साधारण्याच्च प्रेरणाया-
मासीकार्पकत्रयविज्ञाने च, रक्षितो नियतं सर्व्वेषां परिवाणकारणेन भगवत्प्रेम्णा
तत्साधारण्यविशेषविधातृत्वेन च, इहेव च स्वर्गभाक् तस्मिन् जीवन्धारणेन ।
- ५ । ऋषिभिः साधुभिश्च योगः ।
- ६ । भगवतः पित्र्यं मातृवच्च, मानवमानवीनां धातृत्वं भगिनोत्वञ्च ।
- ७ । सौकर्यं पुनरुत्पादकतायाः प्राचीनज्ञानानां नवोदयविज्ञानानाञ्च, समस्तसत्त्वस्य
च सर्व्ववृत्तिषु साधुषु च, एकत्वस्य च निखिलशास्त्रेषु, क्रमयोगतायाश्च विधानेषु,
परिहृत्यैकत्वस्य च भेदसाधनानां, भवितव्यस्य ज्ञानोपेक्षतायाः, समस्तसत्तायाश्च ज्ञान-
विज्ञानसर्व्वयोगमन्त्रोपेक्षायाश्चोपादयस्वदीः ।
- ८ । राजभक्तिः ।

Samanvaya Series

BY PANDIT GOUR GOVIND KAY UPADHYAYA

गीता-समन्वयभाष्यम्	५
श्रीमद्गीताप्रपूर्तिः	३१०
वेदान्तसमन्वयः (यन्त्रसूत्र)	५
नवसंहिता	॥०
नवविधानम्	८०
नवयोगसूत्रम्	१०
विज्ञानसंविष्टतिः	१०
भाष्यसङ्ग्रहमनौ १म खण्डम्	१५

असमयसुद्धिता ग्रन्थाः ।

जीवनवेदः ।

महानीतोपनिषत् ।

दृष्टान्तसर्वस्वम् ।

Publishers, 3 Romanath Mzoomdar's Street &

86-2, Harrison Road, Calcutta

महाराष्ट्रमिश्रनप्रेषे सुद्धिता

१८२५ भाष्ये ।

Samanvaya Series

BY PANDIT GOUR GOVIND RAY UPADHYAYA

गीता-समन्वयभाष्यम्	५
श्रीमद्गीताप्रपूर्तिः	३१०
वेदान्तसमन्वयः (यन्त्रसूत्र)	५
नवसंहिता	॥०
नवविधानम्	१०
नवयोगसूत्रम्	१०
विश्वासविवृतिः	१०
भाष्यसङ्ग्रहमनी १म खण्डम्	११

असमयसुद्धिता यस्याः ।

धीवजवेदः ।
महानीतोपनिषत् ।
दृष्टान्तसर्वस्वम् ।

Publishers, 3 Romanath Mzoomdar's Street &
86-2, Harrison Road, Calcutta

महाराष्ट्रमिशनप्रेस सुद्धिता

१९५५ जाने ।

नवसंहिता ।

प्रार्थनावतारः ।

नित्यज्ञान विधेहि किङ्करजने प्रेष्ठे मयि ज्ञानद-
मालोकन्तव यद्यथायथमहं नूतान् विधीन् घोषये ।
अस्मिन् पुण्यमये तवातिदयिते देशे समस्थापय-
स्त्वं यां भ्रातृजनैर्नवीनसमितिं तन्मार्गसन्दर्शकान् ॥ १ ॥
वर्णैः स्वर्णमयैर्विधींस्तव पुनः प्रत्येकमन्तर्विभो
तानुद्दह्य घोषयाग्निरवाष्टभिस्वरैः सर्व्वतः ।

प्रणम्य परमात्मानं भक्तानां दैन्यवर्द्धनम् ।

नवीनसंहितायाख्यां कुर्व्वेऽन्वष्टविधीनिम् ॥

१ । इह पुनः सर्व्वधर्म्यसमन्वयनिपुण आचार्यः स्वयं भगवता संस्थापितनवीन
मण्डलीनियमनाथ तत्रिदंशतो नियमान् प्रचारयितुमालोकन्तः प्रार्थयते नित्यज्ञानेति ।
हे नित्यज्ञान सृष्टेरपि प्रागवस्थितज्ञान प्रेष्ठे प्रेरिते किङ्करजने मयि तव ज्ञानदं तमो
निरस्य यद्यार्थज्ञानविकाशकम् आलोकं विधेहि वितरति यावत् यत् यस्मादालोक-
नाभान् अहम् अस्मिन् पुण्यमये तव अतिदयिते अतिशयप्रिये देशे त्वं यां भ्रातृजनै-
र्भातृवर्गभातृभगिनीभिस्तत्करुणिकामित्यर्थः नवीनसमितिं नूतनजनसंज्ञितिं समस्थापयः
संस्थापितान् तन्मार्गसन्दर्शकान् तस्याः समितेः पद्यिदंशकान् नूतान् नवीनान् विधीन्
घोषय प्रचारयामौत्यर्थः ।

धातुस्ते महतो विधानमभि ते पुत्राश्च पुत्राः प्रियाः
 शीर्षाण्यनमिता नमन्तु नितरां भक्त्यातिहयाशयाः ॥ २ ॥
 पवित्राका ह्यस्मिन्नवतरतु पूते हिमगिरौ
 तवाविष्कर्तुं न हि धिनिचयमाशु द्विविधेः
 अपेक्षासम्यक् प्रति परिणतं भारतमसौ
 धनिस्ते विश्वस्ते ध्वनतु हृदि सोऽन्वेतु चकितः ॥ ३ ॥
 लिखिर्न पत्रे न च ते विधिर्वा
 यत्नस्तदस्मै करणीयजातम् ।
 त्वमात्मनिस्तन्धगिरा ब्रवीषि
 जीवात्मने त्वद्वशगाय सम्यक् ॥ ४ ॥

२ । वर्णैरिति । हे विभी प्रत्येकमनः प्रतिजनहृदयं तान्मय विधीम् पुनः अर्थः
 मयैवैषः स्वर्णाक्षरैः उद्दिष्टं चक्षुष्यं विभूतम् । सर्वतः सन्निभं दिशि अथ देशभक्तिं
 शेषः अस्मिन्नवतरतु पूते हिमगिरौ हिसाचर्च पवित्राका अन्तर्हृदय-
 कर्तुर्महत्तमं विधानमभि प्रियास्त पुत्राश्च पुत्राश्च आनमितात्मनो नमिति यावन् न केवल-
 मानमिताः किन्तु भक्ता अतिहयाशया अतिसन्तोषासिताः शीर्षाणि नितरां भक्तिशरी-
 रमन्तु प्रदोः कुञ्जं प्रक्षामं कुर्वन्तु इत्यर्थः ।

३ । पवित्रास्मिति । अस्मिन् पूते पवित्रे हिमगिरौ हिसाचर्च पवित्राका अन्तर्हृदय-
 नास्मै पश्यद्वि पराका अवतरतु अवतरणं करोतु । किं कर्तुं तव विधातुः विधिनिचयम्
 आशुद्विविधे पवित्रजीवनविधानार्थम् अपेक्षासम्यक् तमपलितवत् परिणतं सत्यं
 भावेन नतं भारतं प्रति आविष्कर्तुं प्रकटयितुम् । असौ ते तव धनिः विधानप्रवक्ष्यामीति
 विश्वस्ते हृदि ध्वनतु । न विश्वमहदयोजनः चकितः भयविश्वयकम्पितः अथवा अनुसुरणं
 करोतु तं धनिमिति शेषः ।

४ । लिखिर्निति । ते तव विधिः पत्रं न लिखिः लिखनं वर्णादिविद्यामः न वा
 यत्नः पुनः कविशेषः । किन्तु अस्मै त्वद्वशगाय जीवात्मने करणीयजातं कर्तव्यममुं

विज्ञानोचितकाल आत्य न विभो स्वल्पाय शिष्याय तु

प्रत्याचार्यविधेयभक्तशरणापन्ने हृदयाय च ।

अन्यैः किं ह्यवराय प्रत्ययवते वार्त्ता हृदायास्यति

शक्त्यालोकयुता प्रमाणमिति सा याद्या मुदा स्वस्तव ॥ ५ ॥

भारतस्य वद पूर्वजन्मना-

क्षेत्राद्य नवसंहितां विभी ।

घोषयस्व च नवीनमण्डली-

लोकसंसदि जनार्तिभञ्जन ॥ ६ ॥

इति प्रार्थनावतारः ।

आत्मनिस्तत्त्वमिरा आत्मनीनिःशब्दवक्ता सम्यग्यथायथं तं ब्रवीषि कथमसि प्रकटयसीति यावत् । यद्येवं कथमिदं संहिता ? भगवत्पात्रस्य दैनिककृत्यं प्रयोगोऽनया, न त्वत्वरजोऽनुसर्गव्या भावत एवेति वक्ष्यमाणैरेव स्पष्टीभवत्यिति ।

५ । विज्ञानेति । विज्ञानोचितकाले विज्ञानप्रधानेऽस्मिन् समये हे विभो स्वल्पाय स्वल्पसंख्याय मनीनीतायेत्यर्थः न आत्य ब्रवीषि, तु किन्तु प्रेक्षाचार्यविधेय-भक्तशरणापन्ने हृदयाय च प्रेक्षाणां प्रेरितानाम् आचार्याणां विधेयानां दासानां भक्तानां शरणापन्नानाम् इष्टानां हृदाय समुहाय च ब्रवीषि । अन्यैः किं, ह्यवराय क्षुद्रतमाय प्रत्ययवते विश्वासवते ब्रवीषि । वार्त्ता त्वत्तः संवादः शक्त्यालोकयुता शक्तिय आलोकय ताभ्यां समन्विता मुदा हृदययोगेन आयास्यति आगमिष्यति । तत्र स्वैः स्वकीयेः त्वन्मण्डलीगतैस्तद्गृहस्थैश्च सर्वजैर्जनेः मुदा आनन्दितहृदयेन सा वार्त्ता प्रमाणमिति याद्या सदृशीया ।

६ । भारतस्यति । हे विभी भारतस्य पूर्वजन्मनामस्माकं पूर्वजन्मश्रीयानां ईश्वर भय नवसंहितां वद । हे जनार्तिभञ्जन जनदुःखनिवारण, नवीनमण्डलीलोकसंसदि नवीना या मण्डली त्वया संस्थापिता तस्या लोकसंसदि घोषयस्व च तां संहितानिति शेषः ।

इति प्रार्थनावतारः ।

ग्रहम् ।

विश्वासवान् ग्रहं नित्यं परिच्छन्नं परिष्कृतम् ।

यद्वाद्देवैर् प्रभोस्तत्तदाशीर्यज्ञस्यते जनेः ॥ १ ॥

परिष्कृतिर्हि देवत्वमनु दिष्टेन रागिणा ।

गेहं देहश्च शुद्धात्मा मन्दिरत्वाय कल्पयते ॥ २ ॥

तच्च सर्व्या च सामग्री प्रभोस्तद्दानमानभाक् ।

पवित्राय च लक्ष्म्याय नियोज्यं ग्रहवासिना ॥

अथापि तन्महानामगौरवाय भवाय च ।

सांसारिकाय नित्याय तदीयानां निरन्तरम् ॥ ३ ॥

१ । प्रथमतया ग्रहसम्पत्तीयान् विधीनाह विश्वासवानिति । विश्वासवान् मित्यं ग्रहं परिष्कृतं सार्जितं परिच्छन्नं परिष्कृतभावेन सज्जितं यद्वाद्देवैः । कथमेवं कुर्यात् ? यद् यस्मात् तद्ग्रहं प्रभोः परमेश्वरस्य । तस्य आशीर्जनमेवेत्यनेन । तद्ग्रहं दृष्ट्वा ते जानाद्युः इह ग्रहं प्रभोः, तस्याशीर्यज्ञं विद्यत इति भावः ।

२ । परिष्कृतिरिति । हि यस्मात् देवत्वम् अनु परिष्कृतिः गमनीयेति शेषः । दिष्टेन गेहादिकं परिशुद्धा मन्दिरत्वेन कल्पयितुमादित्येन रागिणा ईश्वरानुरक्तेन कर्त्ता गेहं देहः आत्मा च शुद्धा मन्दिरत्वाय कल्पयते साध्यते ।

३ । तच्चति । तत् ग्रहं सर्व्या सामग्री च प्रभोः परमेश्वरात् । तत् सामग्रीकं ग्रहं दानमानभाक् परमेश्वरदानत्वेन सम्मानभाजनम् । ग्रहवासिनाः ग्रहस्थेन समान-
योक्तुं तद्ग्रहं पवित्राय लक्ष्म्याय अथापि तन्महानामगौरवाय तस्य प्रभोः महती नाम्नी गौरवाय तदीयानां तस्य परमेश्वरस्य जनानां सांसारिकाय ऐहर्भीकाय नित्याय ज्ञातृताय भवाय कल्याणाय च नियोज्यम् व्यवहाय्यम् ।

स शीघ्रः स्तेयदीपाह्नी ममेवेत्यसदायहः ।
 पार्थिवं देवरहितं भत्वा सम्मानवर्जितः ॥
 अमिताचारतोऽप्ये सद्यो तत्ताव यः पुनः ।
 नियुङ्क्ते कामतः साधुगर्हिते पथि सञ्चरन् ॥ ४ ॥
 गृहस्तद्वस्त्रसहितस्वर्पयेन्मन्दिरं यथा ।
 पराय स्वामिने ह्येवं प्रयतात्मा यथाविधि ॥ ५ ॥
 परमेश गृहस्थानां गृहं तुभ्यं समर्पये ।
 वस्तुजातञ्च तत् तत्स्थानाशास्त्रं च पुनीहि च ॥ ६ ॥

४ । स इति । स गृहस्थः शीघ्रः शीकाहः स्तेयदीपाहः चौर्यापराधयोग्यः, यः ममेवेत्यसदायहः असामयीकं तद्गृहं ममेवेति असन्नायहो यस्य तर्थात्ताः । पुनः कथञ्चूतः ? पार्थिवम् ऐहिकं देवरहितं देवाधिष्ठानवर्जितं भत्वा सम्मानवर्जितः तत् प्रति सम्भ्रमशून्यः । पुनः कथञ्चूतः ? तत् गृहं ताव सामयी साधुगर्हिते साधुजननिन्दिते पथि सञ्चरन् कामतः अमिताचारतः अप्ये अपवित्रं सत्यं नियुङ्क्ते व्यवहरति ।

५ । गृहमिति । यथा मन्दिरं देवायतनं तथा तद्गृहं वस्तुसहितं सामयीकं पराय स्वामिने प्रभवं प्रयतात्मा विद्युत्तद्वदयः सन् यथाविधि एव वस्तुभाषणप्रकारेण समर्पयेत् आप्तं कुर्यात् ।

६ । इ गृहस्थानां परमेश गृहं वस्तुजातञ्च तुभ्यं समर्पये समर्पितं करोमि । तद्गृहं पुनीहि पवित्रं कुरु, तत्स्थानं जनान् आशास्त्रं आशिषा योजय । वस्तुजात-समर्पणं यथा—एतानि गृहस्थानादीनि परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि । अस्य गृहस्य कुक्षिकायाः समस्ता सामयीः परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि । एतानि आमात्रादीनि परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि । एतानि परिधेयवस्त्रादीनि परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि । एतां श्रय्यां परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि । एतानि तेजसादीनि परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि । एतानि पुनः कपयोनिस्त्रमीनस्याधारादीनि परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि । एतानि औषधानि परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि । एतानि रजततामसस्वर्णादीनि परब्रह्मणेऽहं निवेदयामि ।

गृहस्थानि च सर्व्याणि तानि भासन्ति सर्वथा ।

परिष्कृतानि संरक्षेदभेद्याहारितानि च ॥

पांशवो गलितत्वं वा पूतयो दूषितान्यथ ।

दूषयेरन् गृहं तच्च परमेशस्य आतुचित् ॥ ७ ॥

संस्तुर्याद्गृहकुटीरमस्येसावर्जनादिकम् ।

प्रत्येकं प्रत्यहं तेषां वारिशोधनसंस्कृतिः ।

पवित्रानिलमित्रांशुसम्पर्कप्रतिरोधिता ॥ ८ ॥

एताद्वेकतन्वीप्रभृतीनि धर्मसाधनोपकरणानि परब्रह्मणोऽहं निवेदयामि । विशेषप्राशनञ्च यथा—सुनानादिपालनं दासदासीपालनं विद्याध्ययनं दीनजनार्थं दानम् अतिथिभोजनाय पानितपत्रादिरक्षा आहारः व्यायामः विद्यामी धर्मोपाज्जनं तदर्थयथेत्यादीनि यावत्स्थस्य संसारस्य कृत्यानि गृहकुर्यात् धर्मानुदर्शनी निश्चयेत । मन्दिरे प्रचाराद्ये दीनदुःखजनार्थं यथाशक्ति दानानि विधायानुष्ठानं निर्वह्येत ।

७. गृहस्थानीति । गृहस्थानि च सर्व्याणि तानि सर्वथा साधन्युक्तानि परिष्कृतानि अभेद्यादपवित्रवस्तुजाताहारितानि संरक्षेत् । आतुचितं कदाचित् परमेश्वरस्य तद्गृहं पांशवो घूलयः गलितत्वं पूतयो वा दूषितानि दुष्टद्रव्यानि वा न दूषयेरन् दुष्टं कुर्यात् ।

८. संस्तुर्यादिति । प्रत्यहं प्रतिदिनं गृहकुटीरं गृहदिभाजकांशं (कुठरीति लोके) संस्तुर्यात् परिष्कृतं कुर्यात् । आतुज्जनादिकञ्च धृत्यपवित्रपदार्थांश्च अस्थेत् दूरं विनक्षिपेत् । तेषां गृहकुटीराणां प्रत्येकम् एकैकं प्रति वारिशोधनसंस्कृतिः वारिणां शोधनवस्तुना च संस्कृतिः संस्कारः पवित्रानिलमित्रांशुसम्पर्कप्रतिरोधिता पवित्रदायुष्य-किरणसम्पर्कस्य अप्रतिरोधिता विना व्याघातेनान्प्रवेशः स्यात् ।

जुगुप्सितश्चातिमात्रं दुर्गन्धं स्वाग्निने मतम् ।

वैशृङ्गल्यमसौन्दर्यं प्रभुर्न च सहिष्यते ॥ ८ ॥

सौन्दर्यं व्यवहार्यत्वं प्रीतये परमेशितुः ।

स्वास्थ्यं स्वास्थ्यनिदानञ्च तस्येष्टं श्रीः सुशृङ्खला ॥ १० ॥

यस्युपासको यत्र विचित्रं शुद्धिमदगृहम् ।

दर्शनीयञ्च तत्रित्यं स्यादित्वाह स्वयं प्रभुः ॥ ११ ॥

प्रातः प्रतिदिनश्चातः पुष्पैः पत्रैः सुशोभितम् ।

नेत्रसन्तर्पकैर्वर्णैर्हृदयैः सुरभिभिः कुरु ।

गन्धद्रव्यैश्च धूपाद्यैर्गृहं देवस्य सम्भृतम् ॥ १२ ॥

८ । जुगुप्सितमिति । स्वाग्निने परमेश्वराय दुर्गन्धश्च अतिमात्रं जुगुप्सितञ्च अतीव घस्त्रम् । प्रभुरेश्वरः वैशृङ्गल्यं ग्रहलाविरहितत्वम् असौन्दर्यं शोभाविहीनत्वं न च सहिष्यते, तत् तस्यातीव विरोधीति भावः ।

१० । कथमेव भवति तदेवाह सौन्दर्यमिति । सौन्दर्यं श्रीसम्पन्नत्वं व्यवहार्यत्वं व्यवहारीपर्यागतत्वं परमेशितुः परमेश्वरस्य प्रीतये प्रीत्यर्थं भवति । स्वास्थ्यं शरीरस्य प्रकृती स्थितिः स्वास्थ्यनिदानं स्वास्थ्यवर्द्धने कारणभूतव्यवस्था श्रीः यथावदनुसंस्थानजनिता शोभा सुशृङ्खला च तस्य परमेश्वरस्य इष्टं तत्तत्तन्नेष्यते ।

११ । एतद्विधे साक्षात् परमेशानिदेशमाह वसतीति । यत्र गृहे उपासक उपासना-
श्रीलः वसति तद्गृहं विचित्रं विविधसम्पत्वावर्णादिभिः शोभितं शुद्धिमत् पवित्रं दर्शनीयं
दृशी हारि च स्यात् इति स्वयम ईश्वरः आह ।

१२ । किं कर्तव्यमेतदर्थं तदाह प्रातरिति । अतः कारणात् प्रतिदिनं प्रत्यहं
प्रातः प्रातःकालं देवस्य परमेश्वरस्य गृहं वर्णैः नेत्रसन्तर्पकैः गन्धद्रव्यैर्हृदयैः सुरभिभिः
सङ्गन्धैः हृदयैः पुष्पैः पत्रैः सुशोभितं धूपाद्यैः गन्धद्रव्यैश्च सम्भृतं सम्यगुद्दिश्य कुरु ।

एकस्मिन् तु कुटीरे गृहे सर्व्वे च तद्विधिः ।
 पालनोयोर्धनार्थे सभाकुट्टिमके तथा ॥
 कुटीरेऽध्ययनार्थाय शयनार्थाय नित्यशः ।
 स्नानाय भोजनार्थाय पाकशालाश्चशालयोः ॥
 वसती दासदासीनामुद्याने नितरां तथा ।
 स्वास्थ्यं सौन्दर्य्यमेकत्र कुर्व्यातां राज्यमुच्छ्रितम् ॥ १३ ॥
 शय्या परिष्कृता वस्त्राभ्याधारेऽर्वास्थितानि च ।
 यथायथं पुस्तकानि स्युस्तथा पुस्तकालये ॥
 गृहद्रव्याणि सर्व्वानि दृष्ट्वादीनि च सर्व्वथा ।
 गृहातुकाचपात्राणि पाकानां साधनानि च ।
 यथास्थाननिविष्टानि सुरुच्यनुगुणेन च ॥ १४ ॥

१३ । एकस्मिन्निति । न एकस्मिन् कुटीरे गृहविभाजकांश्च तु कित्नु गृहं सर्व्वं च
 तद्विधिः तस्य सौन्दर्य्यस्य श्रद्धय विधिः पालनायः । धनार्थं देवालयं सभाकुट्टिमके
 अध्ययनमश्वलनार्थं सौधमूलं अध्ययनशयनस्नानभोजनार्थं गृहविभाजकांश्चपु रत्यनगृहं
 अश्वरचणशालायाश्च दासदासीनाश्च वसतिस्थानं तथा उद्यानं नितराम् अन्त्यधम्
 एकत्र स्वास्थ्यं सौन्दर्य्यम् उच्छ्रितं सर्व्वहं राज्यं कुर्व्यातां सर्व्वं च स्वास्थ्यं सौन्दर्य्यं च विराज-
 यातामित्यर्थः ।

१४ । श्रव्येति । शय्या परिष्कृता सर्वात्म्यवर्जिता स्यात्, दृष्ट्वाणि आधारे
 तद्रक्षणस्थाने यथायथं सुगुह्यतया अर्वास्थितानि संरक्षितानि, पुस्तकालये पारिवारिक-
 शय्यानिचयश्चगृहं पुस्तकानि तथा सुगुह्यतया रक्षितानि स्युः, सर्व्वेऽपि गृहद्रव्याणि
 दृष्ट्वादीनि गृहातुकाचपात्राणि पाकानां साधनानि च सुरुच्यनुगुणेन सुरुच्यनुसारेण सर्व्वथा
 यथास्थाननिविष्टानि स्युः ।

अधिकावहितिर्देया पूजानीहेऽस्य वेदिका ।
 सम्मानितव्या सर्व्वस्मात् सेवं या पारिवारिकी ॥
 गीतप्रवचनग्रन्था वेदी भक्तासमानि च ।
 पुष्पाधाराद्यैकतन्त्री वादित्राणि च नित्यशः ॥
 रक्षितव्यानि यत्नेन मार्ज्जितानि च तद्गृहम् ।
 शोभयेयुः पुष्पजातैः प्रातरत्र पुरस्त्रियः ॥ १५ ॥
 उत्कीर्णा लम्ब्यमाना वा कुक्षौ चित्रितसूक्तयः ।
 शिष्यार्थं शोभनार्थं वा न त्वर्चा मूर्त्तयोऽपि वा ॥ १६ ॥
 अथर्व्ववेदसम्प्रोक्तं साम्नस्यमविर्देष्टुं ॥
 उत्कीर्य्येत दर्शनीये स्थाने सूक्तं मनोमतम् ।
 “सहृदयं साम्नस्यमविर्देष्टुं कृणोमि वः ।
 अन्योन्यमभिहृर्य्येत वत्सं जातमिवाधरा ॥
 अनुव्रताः पितुः पुत्नो मात्रा भवतु सम्मनाः ।
 जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शान्तिवान् ॥

१५ । अधिकेति । पूजानीहे पारिवारिकोपासनालये अधिका अवहितिः अव-
 धानं देया । अस्य देवालयस्य या पारिवारिकी वेदिका सेवं सर्व्वस्मात् सर्व्वमतिक्रम्य
 सम्मानितव्या समदर्शनीया । गीतानां प्रवचनानां ग्रन्थाः, वेदी, भक्तानां तत्त्वोपासकानां
 आसनानि, पुष्पाधाराः, एकतन्त्री, वादित्राणि सदृक्कादीनि नित्यशः यत्नेन मार्ज्जितानि
 परिष्कृतानि रक्षितव्यानि । अथ प्रातः पुरस्त्रियः गृहवासिभ्यः तद्गृहं पुष्पजातैः
 शोभयेयुः शोभितं कुक्षुः ।

१६ । उत्कीर्णेति । कुक्षौ देवार्चनायहमिनी चित्रितसूक्तयः शोभनवर्त्तकश्चित्ता
 उपयोनिभ्यः सूक्तयः उत्कीर्णाः स्तोदिताः वक्ष्यमाणा वा पञ्चानरे चित्रिता लम्ब्यमाना
 आसन्नमानाः स्युः । न तु शिष्यार्थं शोभनार्थं वा चर्चा अपि वा मूर्त्तयः स्युः ।

मा भ्राता भ्रातरं द्विदत् मा स्वसारमुत स्वसा ।

सम्यच्चः सर्वतो भूत्वा वाचं वदतु भद्रया ॥” १७ ॥

सर्वोच्चतमकर्तव्यदर्शि प्रवचननिबद्धम् ।

गृहस्थानां हि तन्मोक्तं भवत्यत्र निदर्शनम् ॥

“ब्रह्मनिष्ठो गृहस्थः स्यात्तत्त्वज्ञानपरायणः ।

यद्ययत् कर्म प्रकुर्वीत तद्ब्रह्मणि समर्पयेत्” ॥ १८ ॥

एवं सन्नार्जितं गेहं पवित्रञ्च सुगृहलम् ।

शास्त्रोक्तसूक्तजातैश्च सदा नियमितञ्च यत् ॥

तत्कृत्यं हर्षसौन्दर्यप्रसादसम्पदां खलु ।

देव्या लक्ष्म्यास्ततस्त्वन नरनार्यैश्च बालकाः ॥

१७। अथर्वेति । साधनस्वविवर्तनं शान्त्या मिलनेन च सुमनस्कताभङ्गकम् अथर्व-
वेदीनां मनोमतं हारि त्वां दर्शनोद्ये दर्शनयोग्ये स्थाने कृतकाम्येन उद्देशात् । सङ्गदय-
मिति । यो युष्माकं मध्ये सङ्गदयं समङ्गदयत्वम् अविर्भावं देवशक्तत्वं कृणोमि विदधामि
स्त्रीवयोगेन तत्तत् प्राप्तेयामोति यावत् । अग्रा गौः जातं वनसमिव अन्धोऽयम् अभि-
कृत्यैत एकोऽन्यस्य चित्तं हरतु । पुत्रः पितुः अनुव्रतः अनुगामी । माया सन्ध्याः सुमनस्कः
भवतु । जाया पत्नी पत्ये पतिमुद्दिश्य सधुमतौ सधुरां वाचं वदतु, पतिश्च ततः शान्ति-
वान् शान्तिपुत्री भवतु । माता भ्रातरं मा दितुम्, उत अपिच स्वसा भगिनी स्वभारं
भगिनीं मा द्विददिति शेषः । सम्यक्तः सम्यच्चः मनोशः भूत्वा भद्रया विभक्तिप्रत्ययेन
भद्रां कल्याणौ वाचं वदतु वदतु शान्तसाधनमन्त्रयः ।

१८। सर्वोच्चति । गृहस्थानां सर्वोच्चतमकर्तव्यदर्शि इदं तन्मोक्तं महाविशेष-
लिखितं प्रवचनम् अत्र प्रवचनविषये निदर्शनं दृष्टान्तरूपं भवतु । “गृहस्थः ब्रह्म-
निष्ठः ब्रह्मभजनानुरक्तः तत्त्वज्ञानपरायणः स्यात् । यद्यत् कर्म प्रकुर्वीत अनुतिष्ठेत्
नद्वन्द्ववि-सङ्गर्पयेत् तदप्येन कुर्यात् ।

वाल्मीका दासदास्यश्च गृहपाण्डितजन्तवः ।

सर्वे सुखमया नित्यं वसन्ति तत्तन्मात्रये ॥ १८ ॥

स्त्रीचाणुदीरयिष्यन्ति कुड्यान्वप्यस्य सन्ततम् ।

महीययन्ति तच्चत्वास्तानि नवविधैः प्रभुम् ॥ २० ॥

इति गृहम् ।

गृहस्यः ।

गृही प्रातः प्रबुधः स्नानात्युदीते न चात्युषे ॥ १ ॥

सप्तहोरापरिव्याप्तस्त्रापं प्रभुरथादिशत् ।

१८ । एवमिति । एवम् एवमकारेण सन्मार्जितं परिष्कृतं पवित्रं विग्रहं सुगृहं सुन्दरगृहं वासस्थानं शास्त्रोक्तसूत्रज्ञातैश्च सदा नियमितं तत्तन्निवृत्तत्वसमूहेन सम्यक् शासितं यत् गृहं तत् खलु सत्यं सत्यतः दुर्लभोन्मत्प्रसादसम्पदां देव्याः तत्तद्विधायाः लम्प्याः, कैवाल्याधिष्ठात्री देवीत्यर्थः । ततः तच्च गृहं तत्समाश्रये तस्य गृहस्य आश्रये गृहायां दयः सर्वे नित्यं सुखमयाः सुखिनः वसन्ति वासं कुर्वन्ति ।

२० । स्त्रीचाणोति । अस्य गृहस्य कुड्यानि अपि सन्तं स्त्रीणां चदौरयिष्यन्ति, तच्चत्वाः जनाः तानि तत्तन्निवृत्तजातानि नवविधैः नवविधानस्य प्रभुं महीययन्ति गौरवान्वितं कुर्वन्ति ।

इति गृहम् ।

१ । सम्प्रति गृहस्थानां विशेषनियतकर्तव्यानि वक्तुमारभते गृहीति । गृही प्रातः प्रातःकाले प्रबुधः जागरितः स्नात्, नात्युदीते न च चात्युषे जातिप्रसूये । सूर्यास्त्यादौ प्राक् पश्चाच्च न लम्बापरिवारं कुर्व्यादित्यर्थः ।

स्वेभ्यस्तत्र प्रमाणं हि विज्ञानं, तेन सोऽलसः ।
 आहृतस्तेन नाक्रोशेत् तन्मा चाल्पतमास्त्विति ॥ २ ॥
 नवीभूतः प्रबुधः सन् परमेशनिदेशतः ।
 खिन्धमारुतप्रत्ययसौरालोककृतेषु सः ॥
 उषाया हर्षदप्रत्यभिवादेषु परम्परभुम् ।
 सुयात् कृतज्ञहृदयः स्वापेनोर्जस्वलः पुनः ॥ ३ ॥
 उपविश्यासने जानूपरि वा दण्डवत् स्थितः ।
 शंसेदसावहो धन्यो धन्यः परममङ्गल ॥
 यज्जीवामि दिनम्बन्धनतमं द्रष्टुं नयस्व माम् ।
 आश्राप्स्व च यतोऽयं स्याद्विषयी धर्मशान्तिदः ॥ ४ ॥

१ । निद्राकालमुक्ता सम्प्रति तत्परिमाणं नातिक्रामेदित्याह सतेति । अथ स्वेभ्यः
 आत्मजन्यैः प्रभुः परमेश्वरः सप्तहोराग्रामस्वार्थं तत्परिमितकालं निद्रयातिवाहयितुं
 आदिशत् । किन्तु प्रमाणम् ? विज्ञानं शारीरविज्ञानं तत्र प्रमाणम् । तेन हेतुना तेन
 प्रभुणा आहृतः स्वापादुत्थानार्थेनैव स गृही चाल्पतमा तन्मा अल इति न आक्रोशेत्
 चोत्कारं कुर्यात् । अथकालमल्पनिद्रां भजामोति वदन् न शय्यायामवलुण्ठेदिति
 कावः ।

२ । उक्त्या किं कर्तव्यं तदाह नवीभूतइति । स्वापेन निद्रया पुनः उर्जस्वलः
 उत्साहबलसम्पन्नः नवीभूतः नवत्वं प्राप्तः परमेशनिदेशतः परमेश्वराश्रया प्रबुधः जान-
 रितः सन् खिन्धमारुतप्रत्ययसौरालोककृतेषु प्राप्तः समोरखेन नवतूर्यालोकेन च कृतेषु
 तन्मनितेषु उषायाः हर्षदप्रत्यभिवादेषु आनन्दयुक्तप्रत्यभिवादनमग्रे कृतज्ञहृदयः स
 परं प्रभुं सुयात् सुत्या सम्भावयेत् ।

३ । उपविशति । आसने उपविश्य जानूपरि अथवा दण्डवत् स्थितः असी गृही
 शंसेत् । किं शंसेत् ? अहो परममङ्गलं मङ्गलालय परमेश्वर, धन्य, धन्यः । यम

यथैवात्मा तथा देहो व्यायामं खल्वपेक्षते ।

अतो विश्वासवान् भक्त्या दिनस्य कतिचित् क्षणान् ॥

नियुञ्जीत मिते, तत्र शस्तं प्रातस्तु सर्व्वथा ।

पेश्यो बलयुताः शृङ्गानिलानुश्वसनं यतः ॥

शोषिताव्याहतगतिर्बलस्वास्थ्यविवर्द्धनम् ॥ ५ ॥

उपेक्षया शरीरस्यात्मनिवासमुपेक्षते ।

उल्लङ्घते च स विधिं परमेशप्रतिष्ठितम् ॥ ६ ॥

स्वास्थ्यानां विधयः सर्व्वे विधयः परमेशितुः ।

यस्तानुल्लङ्घते दण्डं सहते सोऽपराधजम् ॥ ७ ॥

अद्यतमे दिनं द्रष्टुम् अहम् जीवामि । माम् आशासन्न आशीर्ष्यं कुरु, नयस्व सत्यमे परिचालय, यतः अद्य दिवसः धर्मशान्तिदः स्यात् तत्तत्परिवर्द्धको भवेत् ।

५ । व्यायामकर्तव्यतामाह यथेति । यथा एव आत्मा तथा देहः व्यायामं परिचालनं खलु निश्चितम् अपेक्षते, अतः विश्वासवान् भक्त्या भक्तिपूर्व्वकम् न तु पशुवत् दिनस्य कतिचित् क्षणान् मिते परिमिते व्यायामे नियुञ्जीत नियुक्तान् कुर्व्वीत । तत्र व्यायामे प्रातस्तु सर्व्वथा शस्तं प्रथमकालः । यतो व्यायामात् पेशः बलयुताः वर्द्धित-शक्तिकाः शृङ्गानिलानुश्वसनं फुफ्फुसेन विग्रहवायुपरिशुद्धः, शोषिताव्याहतगतिः शोषितस्य सर्व्वदेहप्रसरणे गतिसाधनम्, बलस्वास्थ्यविवर्द्धनं शरीरबलस्य स्वास्थस्य उत्पत्तिः । एतान्गस्य फलानि भवन्तीत्यर्थः ।

६ । उपेक्षां निन्दति उपेक्षयेति । शरीरस्य उपेक्षया तत्करणेन आत्मनिवासं जीवस्य वसतिभूमिम् उपेक्षते उपेक्षितां करोति । न केवलं तत्, स गृही परमेश-प्रतिष्ठितं विधिं नियमनिचयम् उल्लङ्घते उत्क्रान्ति ।

७ । विविधहानदीवसाह स्वास्थ्यानामिति । सर्व्वे स्वास्थ्यानां विधयः निगमाः परमेशितुः परमेश्वरस्य विधयः । यः जनः तान् विधीन् उल्लङ्घते उत्क्रान्ति, सः अपराधजं दण्डं सहते, तन्निमित्तदण्डभोगं करोति ।

धन्यो विश्वासवान् सोऽयं यतः क्षुद्रे भवत्यपि ।
 सेवतेऽत्र प्रभुन्तस्य देहात्मघटितान् पुनः ॥
 नित्यजीवनसंप्रप्तान् स्वास्थ्यसम्बन्धिनोऽथवा ।
 निदेशान् पालयत्येष सम्यक् सत्यसमाहितः ॥ ८ ॥
 प्रातः संवादपत्राणि पठित्वातिप्रयोजनम् ।
 साधयित्वाथ कार्यञ्च स्नायाद्भक्त्यान्वहं गृही ॥ ९ ॥
 प्रत्यहं साधयेत् ज्ञानं मार्जनं चात्मनः स च ।
 नद्यां वा दीर्घिकायां वा धारायन्मैरधालये ॥ १० ॥
 जलं परिष्कृतं स्वास्थ्यकरं भवतु नित्यशः ।
 अन्यथा स्यात्तव ज्ञानं न शिवन्त्यशिवं महत् ॥ ११ ॥

८ । तदनुसरणकृतकृत्यतामाह धन्य इति । सोऽयं विश्वासवान् धन्यः । यतः
 एष सम्यक् सत्यसमाहितः क्षुद्रमहति अपि विषयेष्वपि प्रभुं परमेश्वरं सेवते भजति ।
 तस्य प्रभोः देहात्मघटितान् देहात्मसम्बन्धिनः नित्यजीवनसंप्रप्तान् अनन्तजीवनघटितान्,
 अथवा स्वास्थ्यसम्पर्कान् निदेशान् पालयति यथायथं रक्षति ।

९ । प्रातरिति । प्रातः संवादपत्राणि दैनिकसंवादलिपिसाधनानि पठित्वा
 अथ प्रयोजनं कार्यञ्च साधयित्वा अन्वहं गृही भक्त्या स्नायात् ज्ञानं कुर्यात् ।

१० । प्रत्यहमिति । स च नद्यां दीर्घिकायाम् अथवा गृहे धारायन्मैः जल-
 निभरमयन्मैः प्रत्यहं ज्ञानं साधयेत् आत्मनः मार्जनञ्च कुर्यात् ।

११ । जलमिति । नित्यशः अविच्छेदजं जलं परिष्कृतं निर्मलं स्वास्थ्यकरं
 सुखदाजनकं भवतु । तद्विरुद्धं दीपमाह, अन्यथा तव ज्ञानं न शिवं नम्रलकरं साध-
 तुं किमु महत्, अशिवमनम्रलकरं भवेत् ।

यावन्मलिनतां त्यक्त्वा शुद्धहृदासयोग्यताम् ।

यात्यङ्गमार्जनीयोगात्तावन्मृग्याः कलेवरम् ॥ १२ ॥

शिरोऽभ्यङ्गं विधायाभिविष्टं वारि सुशीतलम् ।

तस्योपरि तु शैत्याय नवीभावाय तस्य च ॥ १३ ॥

एवं स्नानं भवेत्तुभ्यं द्वेधा तच्छिवदं परम् ।

हरेन्मालिन्यमुष्णं यच्छैत्याविचरन्नुते ॥ १४ ॥

सत्त्वं स्नानश्चाभिवेकोऽवगाहीऽवश्यः शुचिः ।

स्मरैतत् सततं सम्यक् परमेश्वरसन्तते ॥ १५ ॥

पूजालयमनु स्नानागारं मानय तत् सदा ।

तत्कुक्ष्येषु च पावित्र्यं सुतिर्वसतु वारिषु ॥ १६ ॥

१२। यावदिति । यावत् कलेवरं देहः मलिनतां त्यक्त्वा मालिन् परिहाय शुद्धहृदासयोग्यतां विग्रहं निष्कलं हृत् हृदये तस्य वास योग्यतां न याति प्राप्नोति, तावत् अङ्गमार्जनीयोगात् मृग्याः सार्जितं कुरु ।

१३। शिरोऽभ्यङ्गमिति । शिरसि तैलम्यङ्गनं विधाय तस्य शिरस उपरि सुशीतलं वारि शैत्याय शीतलतासाधनाय नवीभावाय अभिविष्टं अभिविक्तं कुरु ।

१४। स्नानफलमाह एवमिति । एवम् एवमकारेण तस्मान्नं तुभ्यं द्वेधा परं शिवदं भवेत् । किलहयम् ? मालिन्यं मलिनताम् उष्णं, पावित्र्यनूते पवित्रतां नूततां नवीभूतताश्च यच्छेत् ।

१५। स्नानस्य सदृत्वमाह सत्यमिति । सत्त्वं परमार्थभूतं स्नानम् अभिवेकः परमात्मलाभोपायभूतस्नानविशेषः, अवगाहश्च जलावगाहनश्च अवश्यः पवित्रव्यापारः, हे परमेश्वरसन्तते सततं निरन्तरं स्मर्य स्मर्य स्मर्य स्मर्य कुरु ।

१६। ततः स्नानागारसम्माननाह पूजालयमिति । तत् तस्मात् पूजालयम् अतु सदा स्नानागारं मानय तत्सदृश्यव्यवहारास्पदं कुरु । तत्कुक्ष्येषु तस्य स्नानागारस्य भित्तिषु पावित्र्यं पवित्रता वारिषु सुतिः परमेश्वरसंसादाश्च वसतु ।

सम्भाषय जलं नित्यं सादरं भक्तिपूर्वकम् ।
 स्त्रीकुर्युष्य मलहरे गुणेऽन्तःशुद्धिसूचनम् ॥
 एवं देहमन्दिरेऽस्मिन् नीचे कृतार्थतात्मनः ।
 त्वया समुपलभ्येत प्राचीने नूतनं प्रभोः ॥
 वेदं महीययास्यापादयात् पूर्णतां पुनः ॥ १७ ॥
 सलिले विमलं ज्योतिः पश्य त्वं परमात्मनः ।
 मातेवापः समायान्तु मार्तुं त्वां शोधितुं पुनः ॥ १८ ॥
 ऋग्वेदोक्तञ्च सूक्तं त्वं स्मर पूर्वेः प्रकल्पितम् ।

“आपोऽस्मान् मातरः शुभ्यन्तु

* * * * *

विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीः

उदिदाभ्यः शुचिरा पूता एमि ॥” १९ ॥

१७ । शरिषु क्षुतिरिति परिष्कृतधनुसाह सम्भाषयेति । नित्यं प्रतिदिनं जलं सादरं भक्तिपूर्वकं सम्भाषय स्वागतीकुर्व । अस्य मलहरे मालिनापरिहारके गुणे अन्तःशुद्धिसूचनं तत्प्रदर्शकनिदर्शनं स्त्रीकुरु । एवम् अस्मिन् नीचे अधमे देहमन्दिरे आत्मनः कृतार्थता कृतकृत्यता आशौरिति यावत् त्वया समुपलभ्येत समधिगम्यते । अथ प्राचीने पुरातने वेदे अस्य प्रभोः नूतनं वेदं महीयय गौरवान्वितं कुरु पूर्णतां पुनरापादय तस्य वेदस्येति शेषः ।

१८ । जले परमात्मज्ञानात्कःरमाह सलिल इति । सलिले जले परमात्मनः परमेश्वरस्य विमलं निर्मलम् अत्यञ्जलं ज्योतिः त्वं पश्य, पुनः अपि च त्वां मार्तुं माज्जितं कर्तुं शोधितुं विपदं कर्तुं मातेव आपः समायान्तु आगच्छन्तु ।

१९ । एतत् सन्माननमतीव प्राचीनमित्याह ऋग्वेदोक्तमिति । पूर्वेः पूर्वपुरुषैः प्रकल्पितं निबद्धम् ऋग्वेदोक्तं द्रुक् दशममण्डलीयं चतुर्दशस्कन् दशमो ऋक्मिति यावत्

पवित्रयसम्बद्धं देवनन्दनसाधितम् ।
 अभिषेकश्च जोर्हानि पुण्ययुदाभुवि स्मर ॥
 “दिनेषु तेषु जघटे यदीशा आगमस्तदा ।
 जोर्हानमरिति प्राप्ताभिषेकः सलिलात्ततः ॥
 उत्थाय सोऽक्षसादर्शद्यौर्द्विधाभवदन्तिके ।
 कपोतमूर्त्या पूतात्मावातरत्तस्य चोपरि ॥
 त्वं मे प्रियतमः पुच्छो यस्मिन् प्रीतोऽस्मि सन्ततम् ।
 इति वाणी वदन्ती द्यौरगमत्—” २० ॥

इति गृह्यसूत्रः ।

स्मर स्मरणविषयं कुरु । आपः सातरः अस्मान् शुश्रूषन् पवित्रान् कुर्वन्तु । देवी
 देव्यः आपः विश्वं निखिलं हि रिपुम् अविशुद्धिं प्रवहन्ति प्रवाहवेगेनापनयन्ति अप-
 नयन्तु वा । आम्भः अद्भ्यः शुचिः विशुद्धः पूताः पवित्रः स देमि उदगच्छामि । प्रथमः
 पादादनन्तरम् “घृतेन गो घृताघ्राः पुनन्वि”ति पादस्नाने भाष्यान्तरे यदपि जलविन-
 यक एवावगम्यते तथापि विस्फोटार्थेनाविवयकप्रतीतौ परित्यक्तः ।

२० । देशान्तरगतशास्त्रान्तरप्रमाणमाह पवित्रेति । जोर्हानि तदाख्ये क्षीतजि
 पुण्ययुदाभुवि पवित्रायां युदाख्यायां भूमौ पवित्रयसम्बद्धं न तु जलपदेनैव
 निन्दनीयमिति यावत् देवनन्दनसाधितम् ईशासा निष्पन्नम् अभिषेकश्च स्मर । किन्तु
 पवित्रयक्षीत् तदेवाह दिनेष्विति । तेषु दिनेषु जघटे इदं सङ्घटितम्, यत् ईशाः
 तदा तत्समये आगमत् आगतवान् । जोर्हानमरिति प्राप्ताभिषेकः गृहीताभिषेकः
 ततः सलिलात् जलान् अक्षसा तरलवात् उत्थाय सः अदर्शत् । किमदर्शत् ?
 अन्तिके समीपे द्यौः अन्तरीक्षं दृष्ट्वा अभवत् । तस्य च उपरि कपोतमूर्त्या पूतात्मा
 पवित्रात्मा अवातरत् अन्तरीक्षवान् । त्वं मे मम प्रियतमः पुच्छः यस्मिन् अहं सन्ततं
 निवसं प्रीतः अस्मि इति वदन्ती सुखदं भाषमाणा वाणी द्यौः अन्तरीक्षात् आगमत्
 आगतवती ।

इति गृह्यसूत्रः ।

उपासना ।

छात्वा गृहा गृही वासो गृहीतोपासनीयितम् ॥ १ ॥
 मलिनश्चापवित्रशेहासः पार्थिवचिन्तनम् ।
 अप्यपावित्रामुद्गीष्यात्मानं बध्नाति संसृतौ ॥ २ ॥
 गृहेन वाससा देवसाक्षात्कारोपयोगिना ।
 सञ्जावितात्मा प्रविश प्रभोः पूजागृहन्ततः ॥ ३ ॥
 स्थाने स्वस्यासने नित्यमुपविष्टो भवाच्च न ।
 स्वेच्छाचारी परस्यानात्मभूतश्च समाविशन् ॥ ४ ॥

१ । अधुनोपासनानियमान् वक्तुमाह सात्विति । छात्वा स्नानं कृत्वा, गृहा मार्जनं विधाय, गृही गृहस्थः उपासनीयितं वासः वस्त्रं गृहीत परिदध्यात् ।

२ । कथमेवं कुर्यात्तदाह मलिनमिति । चेत् यदि वासः वस्त्रं मलिनं अपवित्रञ्च भवतीति शेषः, तदा तत् पार्थिवचिन्तनम् ऐहिकीकचित्तान् अपि च अपावित्रान् अपवित्रताम् उद्गीष्य उद्वीष्य आत्मानं संसृतौ संसारे बध्नाति तदधीनं करोति ।

३ । ततः किं कर्तव्यं तदाह गृहेनेति । ततः तस्मात् गृहेन पवित्रेण देव-साक्षात्कारोपयोगिना वाससा वसनेन सञ्जावितात्मा आत्मानं तदुक्तं कृत्वैत्यर्थः, प्रभोः परमेश्वरस्य पूजागृहं देवालयं प्रविश तस्मिन् प्रवेशं कुरु ।

४ । आसनविषयकनियममाह स्थान इति । स्थाने निर्दिष्टभूमौ स्वस्य आसनः आसने नित्यम् उपविष्टो भव । परस्य अन्यजनस्य चनात्मभूतश्च नित्यम्वद्वारेण आत्मन-मप्राप्नुवत् समाविशन् अथ स्वानासनविषये न स्वेच्छाचारी श्रेयस्साधारपरायणो भवेति शेषः ।

सन्धानयासनं तच्च प्रीतिं वह च बन्धवत् ।
 गणयोपासने सङ्गिवद्यच्च यासि तन्नय ॥ ५ ॥
 आवेक्ष्य गृहवेदीं तां पतिः पत्नी पिता सुतः ।
 माता कन्या स्वसा भ्राता विभेत् स्वसासनेषु च ॥ ६ ॥
 निमन्त्रिता बान्धवाश्चेदयुञ्जीरन्मर्षने तदा ।
 उपविशेयुः पुरुषाः स्त्रियश्च पार्श्वयोः पृथक् ॥ ७ ॥
 आसनं परिगृह्णाथे प्रणमेद्गृहदेवताम् ॥ ८ ॥
 उपासनां निर्व्वहेत गृहो गान्धीर्थ्यमावहन् ।
 गृहोचितगिरा तत्तद्बुद्धभावानुसारतः ॥ ९ ॥

५ । आसनस्थानुपेक्षणीयत्वमाह सम्धानयेति । आसनं सम्धानय मानाख्यं कुह ।
 तत्र प्रीतिं वह, बन्धवत् उपासने सङ्गिवत् च गणय । यत्र यासि तत्र तत् आसनं
 नय । विदेशेऽपि दैनिकोपासनव्यवहृतमासनमेव व्यवहरेदित्यर्थः ।

६ । उपासकानामुपवेशनप्रकारमाह आवेक्ष्येति । तां गृहवेदीम् आवेक्ष्य पतिः,
 पत्नी, पिता, सुतः पुत्रः, माता, कन्या, स्वसा भगिनी, भ्राता च स्वसासनेषु विभेत् उप-
 वेशनं कुर्यात् ।

७ । पतिपत्न्यादिव्यतिरिक्तानां तत्रागमने समुपवेशननियममाह निमन्त्रिता इति ।
 अर्चने उपासने निमन्त्रिताः आहूताः बान्धवाः मित्राणि चत् युञ्जीरन् योगं दधुः, तदा
 पुरुषा स्त्रियश्च पृथक् पार्श्वयोः स्वतन्त्राः भूत्वत्यथः उपविशेयुः उपवेशनं कुर्युः ।

८ । उपवेशनानन्तरं प्रथमं कर्त्तव्यमाह आसनमिति । आसनं परिगृह्य उपवेशनं
 कृत्वा अथे गृहदेवतां परमेश्वरं प्रश्नयेत् ।

९ । अनन्तरमुपासनप्रणालीमारब्धुं प्रक्रमते उपासनामिति । गृहो गृहस्थः
 गान्धीर्थ्यम् आवहन् आश्रित्य गृहोचितगिरा गृहस्थानां स्त्रीपुरुषाणाम् उपयोनिव्या
 भाषया तत्तद्बुद्धभावानुसारतः तत्तद्व्यजानां बुद्धिश्च अभावश्च तदनुसारतः उपासनां
 निर्व्वहेत समापयेत् ।

आरभ्ये तोद्दीधनेन गाययुः पुरुषास्ततः ।

स्त्रीणां स्वरैरेकतानत्वापन्नेः स्तुतिप्रार्थनैः ॥ १० ॥

आराधना ततो यच्च स्वरूपाणि क्रमाद्भिर्भोः ।

विहृतानि धृतान्यथा प्रदत्तगौरवाणि च ॥ ११ ॥

ततो ध्यानेन तान्यथ पुच्छे परमपूरुषे ।

साक्षात्क्रियेरन्ने कच्च तूष्णीभावेन च क्षणम् ॥ १२ ॥

• हृद्येवं तं प्रभुं दृष्ट्वा सर्व्वे निर्हिष्टप्रार्थनम् ।

मिलित्वोदीरयेयुस्ते तेष्वेकः क्रमयामतः ।

अभावान् स्वस्य पापानि समुत्क्रिष्य च प्रार्थयेत् ॥ १३ ॥

१० । आरम्भिकाङ्गमाह आरभ्येति । उद्दीधनेन देवसान्मुख्यसाधकेन वाक्यानिचयेन आरभ्येति । ततः उद्दीधनानन्तरं पुरुषाः स्त्रीणां स्वरैः एकतानत्वापन्नेः स्तुतिप्रार्थनैः गाययुः गानं कुर्युः ।

११ । उद्दीधनसङ्गीतानन्तरमाराधनामाह आराधनेति । ततः तदनन्तरम् आराधना । तत्स्वरूपमाह यचेति । यच्च आराधनायां विधीः परमेश्वरस्य स्वरूपाणि “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, आनन्दरूपममृतं यदिभाति, शान्तं शिवमहैतम्, शुद्धमपाविह”मित्युपनिषदुक्तानि क्रमात् विहृतानि बुद्धिसाक्षतया व्याख्यातानि, अथा सत्यभावेन धृतानि हृद्यनुभूतानि, प्रदत्तगौरवाणि प्रस्थापितानि स्यान्ति । “सत्यं ज्ञानमनन्तं”मित्यादि क्रमैरेव व्याख्या । अन्ते आनन्दस्वरूपव्याख्यायां ‘रसो वै सः’ इति पुनिरनुक्तापि सेव साक्षात् तत् ‘आनन्दरूपममृतम्’ तस्या जीवजगद्वैतत्वान् ।

१२ । आराधनानन्तरं ध्यानमाह तत इति । ततः आराधनानन्तरं ध्यानेन तानि स्वरूपाणि एकत्र अत्र पुच्छे परमपूरुषे यच्च ‘चणकालं’ व्याप्य तूष्णीभावेन साक्षात्क्रियेरन् साक्षाद्भिर्गन्धर्व्यानि सर्व्वैरिति शेषः ।

१३ । ध्यानानन्तरं साधारणप्रार्थनमाह हृदीति । एवं हृदि तं प्रभुं दृष्ट्वा ते सर्व्वे मिलित्वा निर्हिष्टप्रार्थनम् “असती मां सद्गमये”त्याद्यनुकूपम् उदीरयेयुः । तेषु उपास-

द्वितीयस्य तु सङ्गीतस्यान्ते नामानि चेयितुः ।

सदीरयेयुस्त्राणानि प्रियाणि मधुराणि च ॥ १४ ॥

ऋषीन् प्राच्यान् प्रतीच्यांश्च श्रुतानि बहु मानयन् ।

महोदयन् पौर्व्विकाणि ज्ञानानि वचनं पठेत् ॥ १५ ॥

ज्ञानानुरक्तिसारस्यभक्त्युत्साहेन प्रार्थनम् ।

न भारवत्त्वयन्नेन कुर्व्वीत तद्दिनस्य च ॥ १६ ॥

नवपुष्पसमं स्यात्तत् प्रत्ययं सुमनोहरम् ।

चिन्ताभावसमुच्छासानुद्गिरन्निव्यनूतनान् ॥ १७ ॥

केषु एकः क्रमयोगतः परपरक्रमेण स्वस्य पापानि क्षमायां ससुक्षिप्त्य उदीर्य्य प्रार्थयेत् प्रार्थनां कुर्यात् ।

१४ । साधारणप्रार्थना-व्यक्तिगतप्रार्थना-तदन्तर्वर्तिसङ्गीतानन्तरं “मनोऽकिञ्चन-मायाये”त्यादि-नामोच्चारणम्, तदेवाह द्वितीयस्थिति । द्वितीयस्य सङ्गीतस्य तु अन्ते हेयितुः परमेशस्य नामानि उदीरयेयुः । कथम्भूतानि वाणानि परिचायसाधकानि प्रियाणि मधुराणि च । एतानि विमेषणानि उदीरणहेतुव्योक्तकानि ।

१५ । प्रवचनपाठमाह ऋषीनिति । पौर्व्विकाणि पुराकाण्यसमागतानि ज्ञानानि महोदयन् महिमान्वितानि कुर्व्वन्, प्राच्यान् प्रतीच्यान् पाश्चात्यान् ऋषीन् श्रुतानि तत्त-द्देशानि च बहु मानयन् सन्मानयन् वचनं प्रवचनं पठेत् ऋहीति शेषः ।

१६ । प्रवचनपाठानन्तरं प्रार्थनमाह ज्ञानेति । न भारवत् अथर्वेन, तु किन्तु ज्ञानानुरक्तिसारस्यभक्त्युत्साहेन तत्तत्सम्पन्नतया तद्दिनस्य प्रार्थनञ्च कुर्व्वीत ।

१७ । किम्भूतं तत् प्रार्थनं स्यात्तदेवाह नवेति । तत् प्रार्थनं नवपुष्पसमं प्रत्ययं नवीनं सुमनोहरम् हृदयकार्थकं नित्यनूतनान् चिन्ताभावसमुच्छासान् अनुद्गिरन् तत्त-द्व्यञ्जकमिति शेषः स्यात् । नैकविधा, किन्तु नित्योपतिष्ठच्चिन्ता नवनवभावादिसम्पन्ना, नित्यभूतना प्रार्थनाव्यङ्गं स्यादिति फलितार्थः ।

न शब्दाङ्गस्वरौ व्यर्थवाक्यं वा ग्रथितानि च ।
 पदानि वाक्यभूतानि पुनरुक्तानि तानि च ।
 विनयस्य च दैन्यस्य वाङ्मात्रेण प्रदर्शनम् ।
 स्वरौऽस्वाभाविकौ वाद्य विक्रता अङ्गभङ्गयः ।
 तोषयन्ति परात्मानमुपहासावमानने ।
 महतो महतस्तस्य स तेभ्यो हि जुगुप्सते ॥ १८ ॥
 गृह्यपूजागृहे नित्यं सत्योपासनमस्तु तत् ।
 प्रार्थयन्ति च ये तत्र प्रार्थयन्तु ऋतेन च ।
 हृदयेन च पूर्णेन भक्त्या भावेन सम्भ्रमैः ॥ १९ ॥
 स्मरन्तु ते प्रार्थयन्ति ये तत्र यत्र केवलम् ।
 प्रार्थयेरन् लभेरस्तु नान्विष्येयुः परं प्रभुम् ।
 पश्येयुश्चिनुयुर्धर्मं शान्तिं श्वसितनन्दिते ॥ २० ॥

१८ । प्रार्थनायां शब्दाङ्गस्वरादिकं परिहार्यमित्याह न शब्दाङ्गस्वर इति ।
 शब्दःङ्गस्वरः, व्यर्थवाक्यं, ग्रथितानि पदानि, वाक्यभूतानि केवलं वाक्यत्वमापन्नानि न तु
 हृदयभावव्यञ्जकानि तानि पदानि पुनरुक्तानि प्रतिदिनमेकविधत्वमीकारितानि,
 वाङ्मात्रेण न तु हृदयभावेन विनयस्य दैन्यस्य च प्रदर्शनम्, स्वाभाविकः स्वरः विज्ञाता
 अङ्गभङ्गयः परात्मानं परेश्वरं न तोषयन्ति । कथं न तोषयन्ति ? महतो महतस्तस्य
 परमेश्वरस्य तानि उपहासानमानने । स परमेश्वरः तेभ्यः जुगुप्सते हि तानि परमे-
 श्वरसन्निधानसौख्यं घृष्टानि ।

१९ । गृह्योपासनप्रार्थनमाह गृह्येति । तत् तस्मात् गृह्यपूजागृहे पारिवारि-
 कीपासनाद्ये नित्यं सत्योपासनम् अस्तु । ये तत्र प्रार्थयन्ति, ऋतेन सत्येन, पूर्णेन हृद-
 येन, भक्त्या भावेन, सम्भ्रमैश्च प्रार्थयन्तु ते इति शेषः ।

२० । कथमेवं कुर्यान्नदेवाह करन्विति । ये तत्र प्रार्थयन्ति ते करन्तु, यत् न

प्रार्थयेताम्वहं चेत् किं लभञ्चेऽत्र ततः फलम् ।
 अवदत् स प्रभुर्योऽसौ यद्यत् प्रार्थयते प्रियम् ।
 तस्मै तत् तत् प्रदास्यामि प्रणतस्य च भक्तितः ।
 प्रार्थनं पापयुक्तस्य सरलं स्वीकरोम्यहम् ॥ २१ ॥
 प्रार्थयत प्रतीक्षध्वमाश्नस्तद्दयाः प्रभुः ।
 वक्ति यच्छति यावन्न सम्पदोऽनुग्रहस्य च ।
 ज्ञानानुशसनानन्दपुण्यैश्चित्तं प्रपूरयन् ॥ २२ ॥
 धन्यं प्रातर्वन्दनायां स्तुतौ च प्रार्थनेषु च ।
 अलमाभुञ्जते तत्र सर्वोऽनुग्रहमीशितुः ।
 परात्मानुशसनेन तेषामात्मा समृद्धिमान् ॥ २३ ॥

केवलं प्रार्थयेरन्, तु किन्तु लभेरन् प्रार्थितविषयम् अधिगच्छेयुः, न अन्विषेयुः, परं प्रभुं पश्येयुः, धर्मं शान्तिं श्रुतितानन्दिते श्रुतितं देवश्रुतितं तत्प्रेरणानन्दितम् आनन्दश्च ते चिन्तियुः, सच्चित्तानि कुर्युः ।

२१ । फललाभं विना प्रार्थना निफलेत्याह प्रार्थयेदिति । अन्वहं प्रतिदिनं चेत् यदि प्रार्थयेत, ततः किमत्र फलं लभञ्चे ? स प्रभुः अवदत्, योऽसौ यद्यत् प्रियं प्रार्थयेति, तस्मै तत् तत् प्रदास्यामि, भक्तितः प्रणतस्य पापयुक्तस्य च सरलं प्रार्थनम् अहं स्वीकरोमि ।

२२ । परमेश्वराङ्गीकारमनुसृत्य फलप्रतीक्षामाह प्रार्थयेदिति । प्रार्थयत प्रार्थनां कुरुत, प्रार्थनानन्तरम् आश्नस्तद्दयाः सन्तः प्रतीक्षध्वम् प्रतीक्षां कुरुध्वम् । प्रतीक्षाकालमाह—यावन्न प्रभुः वक्ति, अतुग्रहस्य च सम्पदः यच्छति । किं कुर्यन् ? ज्ञानानुशसनानन्दपुण्यैः ज्ञानञ्च अनुशसनं प्रेरणा च आनन्दश्च पुण्यञ्च तैः चित्तं प्रपूरयन् परिपूर्णं कुरुन् ।

२३ । कृतार्थतामाह भवमिति । प्रातः धन्यम् । एवं प्रातःकालो धन्यो भविता ।

आशीर्वचनसङ्गीतानन्तरं प्रथमेद्विवि ।

सम्भाषयन् धन्यवादैरनुग्रहाय तं प्रभुम् ॥ २४ ॥

शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति वाचयध्वं मुदा ततः । २५ ॥

इत्युपासना ।

—•—

चन्दमायां सुती प्रार्थनेषु च तत्र ईशितुः परमेश्वरस्य अनुग्रहं सर्व्वे जलम् अत्यर्थं आ-
भुञ्जते, परात्मानुश्रवणेन तत्प्रिरक्षया तेषाम् आत्मा समुद्दिमान् भवति ।

२४ । अनन्तरमाशीर्वचनःदिक्कमाह आशीरिति । आशीर्वचनसङ्गीतानन्तरं
अनुग्रहाय तत्कृतानुग्रहाय धन्यवादैः सम्भाषयन् तं प्रभुं भुवि प्रथमेत् ।

२५ । शान्तिवचनमाह शान्तिरिति । ततः तदनन्तरं मुदा इदं च शान्तिः शान्तिः
शान्तिरिति वाचयध्वम् ।

इत्युपासना ।

—•—

आहारः ।

चदश्रीथात्र पशुवत् किन्नोदरपरायणाः ।

यूयं पुष्टाङ्गवृषभा मांसादाः श्वापदा इव ॥ १ ॥

वे चोदरपराः सत्यं पार्थिवाहारभोजिनः ।

अनन्तजीवनं साक्षाद्भोज्यान्ध्यात्मदर्शिनाम् ॥ २ ॥

धन्यास्ते परमेशाय पिवन्त्यश्नन्ति ये पुनः ।

देवत्वमनुपश्यन्ति दैनिकाहारवस्तुषु ॥ ३ ॥

सत्यमन्नञ्च पानीयं देवत्वानुगुणं हि ये ।

नान्नेशस्य पिवन्त्याश्नन्त्याप्नुयुस्ते विमोचनम् ॥ ४ ॥

१ । उपासनामन्तरमाहारविधिं वक्तुमाह चदिति । चेत् यदि पशुवत् अश्रीय, किं न यूयम् । उदरपरायणाः ? यूयं पुष्टाङ्गवृषभाः, मांसादाः मांसमचकाः श्वापदाः हिंस्रजन्तवः इव ।

२ । उदरपरायणानामध्यात्मदर्शिनाञ्च भेदमाह यइति । ये च उदरपराः उदर-पूरणमात्राकाङ्क्षः सत्यं यथार्थतः ते पार्थिवाहारभोजिनः, ऐहलीकिकैन्द्रियभोग्यपदार्थाश्रितः । अध्यात्मदर्शिनां भोज्यानि अन्नानि साक्षात् अनन्तजीवनम् ।

३ । अध्यात्मदर्शिनां कृतार्थतामाह धन्या इति । परमेशाय परमेशायै शि पुनः अश्नन्ति पिवन्ति, दैनिकाहारवस्तुषु देवत्वं देवभावं तदधिष्ठानम् अनुपश्यन्ति, ते धन्याः ।

४ । अन्नादीनां देवत्वानुगुणत्वमाह अन्नमिति । सत्यं सत्यतः अन्नं पानीयञ्च देवत्वानुगुणं देवत्वगुणसम्पत्कम् । ये ईशस्य परमेश्वरस्य नात्मा पिवन्ति अश्नन्ति, ते विमोचनं मुक्तिम् आप्नयुः ।

चार्वाका इव मा भूत भोज्यपानेषु संरताः ।
 पिवन्त्यग्नन्ति मोदन्ते ये विनाशाय केवलम् ॥ ५ ॥
 भोजनागारकुटीरः प्रमत्तानाम् जातुचित् ।
 इष्टानुरागिन् मा भूते भोजनस्थानमग्नताम् ।
 विश्वासिनामोश्चरस्य भोज्यान्वेष हि मन्दिरम् ॥ ६ ॥
 अभिषेकाय ते ज्ञानागारं कुटीर एव ते ।
 भोजनाय च पानाय चरितानां महात्मनाम् ।
 सुपवित्रतमौ ह्येतौ ज्ञेयावतोऽपरिष्कृतः ।
 एको नाप्यनयोर्देवाधिष्ठानवर्जितो भवेत् ॥ ७ ॥
 श्रुत्युक्तं नियतं ज्ञान स्मर प्रवचनस्त्रिदम् ।
 “अग्नौ वाय पिवथ कुतश्चे वाय यत्ततः ।

५ । कैवल्यं भोजनपरायणा मा भूतेत्याह चार्वाका इति । चार्वाकाः भोजन-
 परायणा ईश्वरविमुखा इव भोज्यपानेषु संरताः मा भूत । ये चार्वाकाः कैवल्यं विनाशाय
 पिवन्ति, अग्नन्ति, मोदन्ते । अज्ञानं पिव मोदस्य इति चार्वाकाणां मतम् ।

६ । भोजनागारस्य मन्दिरवत् पवित्रस्थानत्वमाह भोजनेति । हे इष्टानुरागिन्,
 इष्टे परमेश्वरे अनुरागयुक्तं गृहस्य, ते तव भोजनागारकुटीरः जातुचित् कदाचित् प्रमत्तानां
 पानान्मदानाम् भोजनस्थानं मा भूत् । एष कुटीरः ईश्वरस्य भोज्यानि तत्प्रदत्ताङ्गानि
 अग्नतां विश्वासिनां मन्दिरं हि भवत्विति शेषः ।

७ । कथं तस्य पवित्रस्थानत्वं तदेवाह अभिषेकायेति । ते ज्ञानागारम्
 अभिषेकाय, एष ते कुटीरः भोजनागारकुटीरः महात्मनां महात्मनां चरितानां पानाय
 भोजनाय च । एतौ ज्ञानागारभोजनागारकुटीरौ सुपवित्रतमौ ज्ञेयौ, अतः अनयोः
 एकः अपि न अपरिष्कृतः देवाधिष्ठानवर्जितः भवेत् । एवं तौ रक्षेत् यथा देवाधिष्ठानं
 यत्र सर्वंऽनुभवैतुः ।

यूयं कुरुष्वं तत् सर्व्वं महिम्ने परमेशितुः” ॥ ८ ॥

उपासनान्ते प्रविशेत् पवित्रं भोजनालयम् ।

गृहस्थः सपरिवारो भावैः प्रवचनोचितैः ॥ ९ ॥

उपविश्यासने स्वे स्वे नमैयुस्तामगोचरीम् ।

भक्त्यान्नदायिनीं सर्व्वं, स एवं वाचयेत्ततः ॥ १० ॥

अन्नं ह्युपस्थितं देव आशिषा विनियोजय ।

अनुगृहाण यदिदं पुनात्वस्मान् तवानुगान् ॥ ११ ॥

असंस्कृतमपूतञ्च स्पृशेन्नान्नं कदाचन ।

देवस्पर्शविशुद्धान्नमग्नीयाङ्गिपूर्व्वकम् ॥ १२ ॥

केवलं प्रार्थनामन्त्रोच्चारणं न तु पश्यतु ।

पोषणशक्तिरूपेण प्रभुञ्जाने प्रतिष्ठितम् ।

८ । ईश्वरार्पणं सर्व्वं कर्त्तव्यमित्याह युक्त्युक्तमिति । युक्त्युक्तम् इदं प्रवचनं नियमं स्मर । किलत् ? यूयम् अग्नौ भोजनं कुरुष्व वा पितृय पानं कुरुष्व, कुरुष्वं कर्त्तव्यं वा सम्पादयष्व, तत् सर्व्वं परमेशितुः ईश्वरस्य महिम्ने कुरुष्वम् ।

९ । एतत्प्रवचनप्रयोगमाह उपासनान्त इति । उपासनान्ते प्रवचनोचितैः भावैः गृहस्थः सपरिवारः पवित्रं भोजनालयं प्रविशेत् ।

१० । सर्व्वायै प्रणाममाह उपविश्याति । स्वे स्वे आसने उपविश्य भक्त्या तान् अगोचरीम् अन्नदायिनीं सर्व्वं नमैयुः नमस्कुर्युः । ततः नमस्कारानन्तरं स गृहो एवं वाचयेत् ।

११ । अन्नमिति । हे देव, उपस्थितम् अन्नम् आशिषा विनियोजय आशीर्युक्तं कुरु, अनुगृहाण अनुग्रहं कुरु, यत् इदम् अस्मान् तव अनुगान् पुनातु पवित्रान् करोतु ।

१२ । अत्यममल्लमाह असंस्कृतमिति । असंस्कृतम् अपूतम् च अन्नम् कदाचन न स्पृशेत् । भक्तिपूर्व्वकं देवस्पर्शविशुद्धान्नम् अनुभूततदधिष्ठानमन्नम् अग्नीयात् खादेत् ।

निदर्शनञ्च भोज्योन्नतमस्यात्मनस्तथा ॥ १३ ॥

अत्रेतिष्ठाम्यहमिति प्रभोर्वाणीं शृणोत्वमी ॥ १४ ॥

कालतो ध्वनितां वाणीमृषीणां शृणु तत्र तम् ।

पुत्रं स्मर परेशस्य जीवनं तस्य भक्षय ॥

तस्य मांसेन मांसञ्च शोणितेन च शोणितम् ।

कुरु यन्नित्यकालं हि वयं त्वयि वसाम ॥ १५ ॥

अशानात् सुखं त्वस्यात्युद्भिच्छिष्टरसान् यथा ।

अभ्यन्तरस्थः पुरुषः पुण्यं प्रेम च साधुताम् ।

अग्रात्वानन्दमृषिषु परे चिनोतु जीवनम् ॥ १६ ॥

१३ । अत्रे भगवदधिष्ठानदर्शनमाह किवलमिति । न केवलं प्रायेणामन्त्रीशरत्वं
तु किन्तु पीषणशक्तिरपि प्रभुम् अत्रे प्रतिष्ठितञ्च पश्यतु । तथा आत्मनः उत्तमस्य
भीज्यस्य निदर्शनञ्च पश्यतु । पुण्यादिकं हि आत्मनीं भीज्यम्, अत्रं तन्निदर्शनं भवत्विति
फलितार्थः ।

१४ । तत्रेश्वरवाणीश्रवणमाह अत्रइति । अहम् अत्रेति प्रभोः परमेश्वरस्य
वाणीम् अस्मीं शृणोतु ।

१५ । अन्नपानेन पुत्रत्वापादानमाह कालत इति । कालतः प्रवृत्तः कालान्
ध्वनिताम् शृणीतां वाणीं शृणु । तेषां वाणीमाह तत्रेति । तत्र अत्रे परेशस्य परमेश्वरस्य
तं प्रसिद्धं पुत्रं मङ्गलार्थमात्रं स्मर स्मरणविषयं कुरु । तस्य जीवनं भक्षय । तस्य
मांसेन च मांसं शोणितेन च शोणितं कुरु, यद् यस्मान् वयम् अद्य यः कालं हि
त्वयि वसाम । तस्य रक्तमांसं रक्तमांसत्वं वयं त्वयि निवसामस्वकाशं त्वं तद् इति तेषां
तथा भजनम् ।

१६ । पुण्यादिसञ्चयमाह अशानेति । अन्नं त्वम् अशान । सुखं यथा उत्तिष्ठिच्छिष्ट-
रसान् अशानेति तथा अभ्यन्तरस्थः पुरुषः पुण्यं प्रेम साधुताम् आनन्दञ्च अशानु । परे
परमेश्वरं मृषिषु जीवनं प्राश्नत्वमिति शेषः चिनोतु सञ्चितं करोतु ।

एवमौदरिकाहारी न गृहे स्यात् परेशितुः ।
 प्रातःसन्ध्याशनन्तत्र भवेदध्यात्मभोजनम् ॥ १७ ॥
 एवमात्मानमात्मा हि पिवत्वग्राति तेन तु ।
 महाजनोपदिष्टेन श्रुत्यातिमानितेन च ॥ १८ ॥
 मितव्यय-मिताचार-स्वास्थ्यतत्त्वानुसारतः ।
 गृहस्थानां भोजनानि नियम्यानि च कृत्स्नशः ॥ १९ ॥
 सर्वविधामिताचारं त्यज त्वङ्गोजनव्ययः ।
 आयात्रियमितादत्र कदाचित्वातिरिच्यताम् ॥ २० ॥
 मिताचारपरः स्यात्स्वं सुरां जातु न संस्पृश ।
 विषमेषा त्वदर्धं च मृत्युश्च प्रतिवासिने ॥ २१ ॥

१७। एवमिति । एवं परेशितुः परमेश्वरस्य गृहे औदरिकाहारी न स्यात् । तत्र प्रातःसन्ध्याशनम् अध्यात्मभोजनं भवेत् ।

१८। अध्यात्माहारमाह एवमिति । एवं महाजनोपदिष्टेन श्रुत्या आत्मेणातिमानितेन तेन पूर्वोक्तेन पथा आत्मा हि आत्मानम् अग्राति पिवति ।

१९। भोजननियममाह मितव्ययेति । मितव्ययश्च मिताचारश्च स्वास्थ्यतत्त्वज्ञानानुसारतः गृहस्थानां भोजनानि कृत्स्नशः नियम्यानि । न तानि स कदाचिदति-
क्रमेदति भावः ।

२०। संक्षेपेणोक्तं मिताचारादिकं परिष्कृत्यितुमाह सर्व्वेति । सर्व्वविधामिता-
चारं सर्व्वप्रकारम् अपरिमिताचारं त्यज परिहर । त्वङ्गोजनव्ययः तव आहारव्ययः
कदाचित् अत्र नियमितात् आयात् न अतिरिच्यताम् अतिरिक्तो भवतु ।

२१। मिताचाररिति । मिताचारपरः स्याः, जातु कदाचित् त्वं सुरां न संस्पृश ।
त्वदर्धम् एषा सुरा विषम्, प्रतिवासिने प्रतिवेशिजनाय मृत्युः । अतः सर्व्वथा तत्-
संस्पृशपरिहारः ।

आह प्रभुर्दुर्बलं यत् पातयेत् तत् परित्यज ॥ २२ ॥

सामान्याशनपानादौ दैन्य आत्मविनिग्रहे ।

भोगासक्तेरात्मनश् परांश् रक्षितुं सदा ।

धृतव्रता निवर्त्तन्तां मांसाहारात् प्रतिश्रुताः ॥ २३ ॥

अथापि बलदं स्यात्ते सामान्यस्त्रिह भोजनम् ।

बलं स्वास्थ्यं समानीतं भवेत्तेन च यत् पुनः ॥ २४ ॥

स्वादु वा मधुरं भोज्यं चेदस्वास्थ्यकरं, न तत् ।

भक्षणीयं कदाचिद्यद्भोगाणां जनकं ध्रुवम् ॥ २५ ॥

२२ । तत्रे श्वरनिर्देशमाह आहति । यत् दुर्बलं जीवश्चित्तं जनं पातयेत् पतितं कुर्यात् तत् परित्यज परित्यज, प्रभुः परमेश्वरः आह ।

२३ । व्रतधारिणां मांसाहारपरित्यागमाह सामान्येति । सामान्याशनपानादौ, दैन्ये दीनतायाम्, आत्मविनिग्रहे आत्मसंयमे, आत्मनश् परांश् भोगासक्तेः रक्षितम् सदा धृतव्रताः प्रतिश्रुताः तद्विग्रहान् पालयितुं कृतप्रतिज्ञाः मांसाहारात् निवर्त्तन्तां निवृत्ता भवन् ।

२४ । सामान्यमपि भोजनं पटिकरणवत् स्वीकर्तव्यमित्याह तथापीति । इह ते तव भोजनं सामान्यं स्यात्, अथापि बलदं वक्तव्यम् । यत् यस्मात् तेन सामान्याहारात् पुनः बलं स्वास्थ्यं समानीतं भवेत् । भोज्यं सामान्यमप्येवं भवेद्यत् तेन बलं स्वास्थ्यं वर्धनं स्यात् ।

२५ । परित्यागमाहारात्माह स्वादिति । स्वादु वा मधुरं भोज्यं चेत् यदि स्वास्थ्यकरम्, न तत् कदाचित् भक्षणीयम्, यत् यस्मात् ध्रुवं निश्चितं भोगाणां जनकं रोगकरम् ।

स्वास्थ्यवस्थाविशेषानुसारतो गृहवासिनाम् ।

एकैकस्य च भोज्यानां गुणो मानं विशिष्यते ॥ २६ ॥

एकविधं न ते भोज्यं प्रत्यङ्गं, स्वादवद्यतः ।

भवेद्धमेत सर्वानि पोषणानि कलेवरम् ॥ २७ ॥

गृहिणी निखिलं तत्र निर्णयेत च भोजनम् ॥ २८ ॥

पारिवारिकवैद्यस्तु पथ्यापथ्यं विनिर्द्दिशेत् ।

विधाय भोज्यञ्चाभोज्यं निवार्य च विधानतः ।

प्रभोः प्रतिनिधित्वेन तन्नाम्ना प्रतिषिधति ।

सोऽयं यद् जातुचित् तेषु न कोपि तत्तु संस्पृशेत् ॥ २९ ॥

२६ । अवस्थाविशेषाद्भोज्यगुणादिविशेषमाह स्वास्थ्यिति । गृहवासिनां स्वास्था-
वस्थाविशेषानुसारतः स्वास्थ्यानुयायि अवस्थानुयायि—अवस्था तु धातुभेदः—एकैकस्य
भोज्यानां भोजनसामग्रीणां गुणः मानञ्च परिमाणञ्च विशिष्यते विशेषं भवेत् ।

२७ । भोज्यपरिवर्तनमाह एकविधमिति । ते तव भोज्यं प्रत्यङ्गं न एकविधं
स्यात् । कथम् ? ततः स्वादवत् स्वादु भवेत्, कलेवरं देहः सर्वानि पोषणानि लभेत् ।
प्रत्यङ्गमेकविधाहारभोजने न स्वादवता तिष्ठति, देहश्च न पोषणानि भजते, अतः
भोज्यपरिवर्तनं कर्तव्यम् ।

२८ । भोज्यपरिवर्तनं गृहिणी कुर्यादित्याह गृहिणीति । तत्र गृहिणी निखिलं
भोजनं निर्णयेत्, प्रत्यङ्गं तथा तन्नर्णीति भवेत् ।

२९ । पथ्यापथ्यनिर्णयमाह पारिवारिकेति । पारिवारिकवैद्यस्तु विधानतः यथाविधि
भोज्यं विधाय अभोज्यं निवार्य पथ्यापथ्यं विनिर्द्दिशेत् । सोऽयं चिकित्सकः प्रभोः
कुञ्जरस्य प्रतिनिधित्वेन तन्नाम्ना परमेश्वरनाम्ना यत् प्रतिषिधति, तेषु गृहवादिषु कोऽपि
न नत्तु संस्पृशेत् ।

यदाग्नीथाप्रसन्नेन मुखेनाग्नीथ नो पुनः ।

प्रसन्नेन तु भावेव वक्त्रेण क्षितगोभिः ॥ ३० ॥

आमोदभावजनकालापास्तत्र भवन्तु च ।

सङ्गावास्त्वतिरिच्यन्तामाहारसमये तदा ॥ ३१ ॥

इत्याहारः ।

३० । भोजनीचितभावमाह यदिति । यदा यूयम् अग्नीथ, अप्रसन्नेन मुखेन नो अग्नीथ, तु किन्तु प्रसन्नेन भावेन क्षितगोभिना वक्त्रेण मुखेन ।

३१ । आमोदिति । तत्र भोजनकाले आमोदभावजनकालापाः भवन्तु । तदा आहारसमये सङ्गावान्तु अतिरिच्यन्ताम् अतिशयेन सन्तु ।

इत्याहारः ।

कर्म ।

विश्रम्य स क्षणं गच्छेत् कार्यस्थल्यां गृही ततः ॥ १ ॥
वाणिज्ये व्यवसाये वा परकार्येऽथवा पुनः ।
वेतनेन नियुक्तोऽयं कालोपरचको भवेत् ॥ २ ॥
कृतार्थत्वनिदानं हि कालसंरक्षणं सदा ।
तल्लङ्घनं विभुदृशा सत्यस्य विधिलङ्घनम् ॥ ३ ॥
परमेशं स्मर त्वं प्राक् कार्यारम्भात् तवान्वहम् ॥ ४ ॥
प्रलीभनानि दुःखानि परीक्षा विपदः पुनः ।
बहुलानीह कार्येषु प्रतियोदुं क्षमी न तु ॥
विना विश्वासवन्तं हि तान्यस्मिन् परमेश्वरे ॥ ५ ॥

१ । आहारान्तरं कर्म, तत् विश्रामान्तरमित्याह विश्रम्यति । क्षणं क्षण-
कालम् आहारान्तरं विश्रम्य विश्रामं कृत्वा स गृही कार्यस्थल्यां कार्यक्षेत्रे गच्छेत् ।

२ । कालरक्षणमाह वाणिज्य इति । वाणिज्ये व्यवसाये स्वकृतानुष्ठाने वा, अथवा
पुनः परकार्ये वेतनेन नियुक्तः अथ गृही कर्मप्रवृत्तौ कालोपरचको निर्दिष्टसमयसंरक्षण-
परो भवेत् ।

३ । कालरक्षणफलं तल्लङ्घनदीपञ्चाह कृतार्थत्वेति । सदा कालसंरक्षणं निर्दिष्ट-
समयप्रतिपालनं हि कृतार्थत्वनिदानम् । तल्लङ्घनं कालसंरक्षणलङ्घनं विभुदृशा ईश्वर-
दृष्ट्या सत्यस्य विधिलङ्घनम् इच्छापूर्वकं सत्यस्य नियमातिक्रमणम् ।

४ । ईश्वरानुस्मरणपूर्वकं कार्यारम्भाह परमेशमिति । तत्र कार्यारम्भात् प्राक्
अन्वहं प्रतिदिनं त्वं परमेशं स्मर ।

५ । परमेश्वरस्मरणस्य प्रयोजनमाह प्रलीभनानीति । इह कार्येषु प्रलीभनानि

यत् कार्यं ते, नियुक्तो वा यच्च, त्वत्प्रभुरीश्वरः ।
 तस्य दासस्तदादेशान्निर्व्वहेष्टा हि केवलम् ॥ १२ ॥
 गृहे वा विपक्षी क्रीडागारे वा वणिगालये ।
 पण्योत्पादनशालायां पर्यवेक्षणवेश्मसु ॥
 सभाकुट्टिमके मानक्षेत्रे वा स्मर तच्चिरम् ।
 पुण्यस्थानं हि यच्च त्वं नियुक्तः कुरुषे प्रभोः ॥
 दृष्ट्यधीनञ्च पुण्यं तत् कर्म यो विद्यते पुरः ॥ १३ ॥
 न केवलं हि तत् स्थानं पुण्यं कर्म च येन च ।
 साध्यते तत् साधनेन पवित्रं तत् प्रमथ्यताम् ॥ १४ ॥

प्रार्थनां शब्दोति, स तु त्वां विपत्काले विपदां समये परीक्षायां परीक्षामध्ये न जान
 चित् कदाचित् पश्यति ।

११ । ईश्वरस्यैव सर्वत्र प्रभुत्वमाह यदिति । यत् ते त्वत् कार्यं, यच्च वा त्वं
 नियुक्तः, त्वत्प्रभुः तव प्रभुः ईश्वरः, तस्य त्वं दासः । तदादेशान् तस्य ईश्वरस्य
 आदेशान् हि केवलं निर्व्वहेष्टाः निष्पादयेः ।

१२ । सर्वत्र ईश्वराधीनकार्यत्वं तेनैव च कृतार्थतामाह गृह इति । गृहे,
 विपक्षी, पण्यशालायां, क्रीडागारे घनागारे, वणिगालये वाणिज्यागारे, पण्योत्पादन-
 शालायां पण्यद्रव्यनिष्पादोत्पादनगृहे, पर्यवेक्षणवेश्मसु यज्ञादिपर्यवेक्षणयोगिनिलयेषु,
 सभाकुट्टिमके मन्त्रणागृहे, मानक्षेत्रे भूपरिमाणभूमी वा चिरं तत् पुण्यस्थानं स्मर
 यच्च त्वं नियुक्तः तस्य प्रभोः दृष्ट्यधीनञ्च पुण्यं तत् कर्म कुरुषे यः प्रभुः पुरः विद्यते तव
 परीक्षणं वर्तते ।

१३ । येन च तत् कर्म साध्यते तदपि पुण्यनिष्ठाह न केवलमिति । न हि
 केवलं तत् स्थानं कर्म च पुण्यं येन च साधनेन शस्त्रादिना तत् कर्म साध्यते तत्साधनं
 पवित्रं प्रमथ्यताम् ।

राशां दण्डं स्वस्तिकादि वैद्यानां दूरवीक्षणम् ।
 ज्योतिर्विदां स्थापतेयी कर्णी लेखकलेखनी ॥
 मुद्राकृद्दर्शनी च कर्णाराणामयोधनः ।
 तक्षणी सूत्रधाराणां कृपकाणाञ्च कर्त्तनी ॥
 अर्पितानि प्रभोः कार्यं पुनाति तानि स स्पृशन् ।
 तद्गौरवाय तन्नाम्ना नित्यं ये भक्तिपूर्वकम् ॥
 व्यवहरन्ति तान्यत्र धन्यास्ते पुरुषा भुवि ॥ १५ ॥
 आलस्यसंरतो मा भूः प्रयत्नाध्यवसायवान् ।
 परिश्रमी प्रभोः कर्म कुर्वन् पूर्णप्रमाणतः ॥ १६ ॥
 कर्मावहेलते वाधादिष्टान्मूनां करोति च ।
 आलस्यार्थं स किं दण्डं नोपभुञ्जीत निश्चितम् ॥
 उपयुक्तो वेतनाय श्री निद्राति योऽलसः ।
 स स्तेनी हरते भोज्यद्रव्याणि तु प्रभोर्गृहात् ॥ १७ ॥

१५ । साधनायाश्च राशामिति । राशां दण्डम्, वैद्यानां चिकित्सकानां स्वस्ति-
 कादिशास्त्रविशेषाः, ज्योतिर्विदां दूरवीक्षणम्, स्थापतेयी कर्णी, लेखकानां लेखनी,
 मुद्राकृतां वर्णतुली, कर्णाराणां लौहकर्णकाराणाम् अयोधनः, सूत्रधाराणां तक्षणी,
 कृपकाणां कर्त्तनी शस्त्रच्छेदनशस्त्रम्, तानि सर्वाणि साधनानि प्रभोः कार्ये अर्पि-
 तानि, स प्रभुः स्पृशन् पुनाति पवित्राणि करोति । ये जनाः भक्तिपूर्वकं तानि साधनानि
 तद्गौरवाय तस्य प्रभोः गौरवाय तन्नाम्ना व्यवहरन्ति ते पुरुषा भुवि धन्याः ।

१६ । आलस्यपरिहारमाह आलस्येति । आलस्यसंरतो मा भूः । प्रभोः कर्म
 पूर्णप्रमाणतः कुर्वन् प्रयत्नाध्यवसायवान् परिश्रमी भव ।

१७ । आलस्यपरायणो दण्डभागित्याह कर्मेति । कर्म अवहेलते अथवा आदि-

अनियतव्रतं नात्र कुर्यात् कुर्वन् परित्यजन् ।

समाहन् विनिद्राति मासमेकं कदाचन ॥

नैरन्तर्येण चात्साहेनापरिचयिषा पुनः ।

कुर्यात् कर्मान्ततो व्याप्य हीराणां सप्त चान्वहम् ॥ १८ ॥

सम्पूर्णपरिसंख्यानं दातुमादिष्टवान् प्रभोः ।

श्रुत्यत्वस्य च तन्मानस्यात्र यत् कुरुते स च ॥

दैहिकीं मानसीं शक्तिं नियुङ्क्ते स कथं पुनः ।

परिमाणेन वा केन सर्व्वथा तस्य नित्यशः ॥ १९ ॥

क्रोधस्य च विरक्तेषु कारणात् अमसम्भवात् ।

समभावं सदा रक्ष निर्जीवैकविधत्वतः ॥

नवीद्यमं नवीत्साहं नूतनत्वं सदातनम् ॥ २० ॥

एतत् श्रुत्वा च करोति, स किम् आलस्यार्थे निश्चिन् दन्तं नोपमुञ्चते । अमी परित्यज-
परं वेतनाय श्रुतये उपगुणः । यः अन्तरः सन् निद्राति स ज्ञेयः श्रीः प्रभोः गृह्यात्
भीज्यद्वाचि तु व्रते ।

१८ । अमनियतव्रतमाह अनियतेति । नात्र अनियतव्रतं नियमविरहितं अमं
कुर्यात् । अनियममभिधधाति—कदाचन समाहन् परित्यजन् कुर्वन् मासमेकं विनि-
द्राति । किं कुर्यात्साह—नैरन्तर्येण अपरिचयिषा असाहेना पुनः अन्तरः अन्तर्
प्रतिदिनं हीराणां सप्त व्याप्य कथं कुर्यात् ।

१९ । कथं च परिसंख्यादाने दायित्वमाह सम्यक्तेति । परमेश्वरसन्निधौ श्रुत्यत्वस्य,
संक्रुते तन्मानस्य च, स कथं केन वा परिमाणेन दैहिकीं मानसीं शक्तिं नियुङ्क्ते
सर्व्वथा तस्य नित्यशः सम्पूर्णपरिसंख्यानं दातुम् आदिष्टवान् ।

२० । कथं जनितविरक्त्यादेर्निराकरणमाह क्रोधस्येति । अमसम्भवात् अमजन-

उद्दीप्यन्ते यदि तव कर्मकाले प्रवृत्तयः ।
 रुचं क्रुद्धं च हृदयमीर्षायुक्तञ्च गर्वितम् ॥
 धनलोभाद्यदि किञ्चिदसत्त्वं न्यायवर्जितम् ।
 कर्तुं प्रलोभितो वाथ प्रार्थय प्रभुसन्निधौ ॥
 तत्त्वणान्नसोऽर्थं त्रायस्व मां परेश्वर ।
 सांसारिकत्वात् पापाच्च निवर्त्तय परात्पर ॥
 पितः संरक्ष मां स्वस्थं विमोचय धनार्हनात् ।
 मुक्तिदातः सदा श्रुत्यं तव श्राधि च मां प्रभो ॥ २१ ॥
 नियतं हृष्टमनसा कुरु कृत्यं त्वमात्मनः ।
 सन्ततेऽध्यवसायस्य प्रभोः चेत्ते परिश्रमः ॥
 सानन्दस्त्वां शुद्धतमं सुस्थं प्रज्ञं करिष्यति ।
 दिव्यजीवनश्रेयं हि तेनेहामुत सेत्स्यति ॥ २२ ॥

तात् निरक्तः क्रोधश्च च कारणात् सदा समभावः एव । निर्जीवैकविधत्वतः एकविध-
 कर्मकरणजनितत्रायात् नवीयमं नवीक्षां सदातनं नृनजत्वं एवेति शेषः ।

२१ । क्रोधादिप्रवृत्तिनिवारणीपायमाह, उद्दीप्यन्ते इति । यदि कर्मकाले
 तव प्रवृत्तयः उद्दीप्यन्ते, रुद्धं यदि रुचं क्रुद्धं ईर्षायुक्तं गर्वितञ्च अथवा धनलोभात्
 यदि असत्त्वं न्यायवर्जितं किञ्चित् कर्तुं प्रलोभितः, तत्त्वणान् मनसोऽर्थं प्रभुसन्निधौ
 प्रार्थय । प्रार्थनाप्रकारमाह, हे परेश्वर, मां त्रायस्व, हे परात्पर, सांसारिकत्वात्
 पापाच्च मां निवर्त्तय, पितः, मां स्वस्थं प्रकृतिस्थं रक्ष, हे मुक्तिदातः, धनार्हनात् मां
 विमोचय, हे प्रभो, मां तव श्रुत्यं सदा श्राधि शान्तिं कुरु ।

२२ । कर्मफलमाह नियतमिति । हे अध्यवसायस्य सन्तते, नियतं सततं हृष्ट-
 मनसा हृष्टचित्तमेव त्वम् आत्मनः श्रेयं कर्म कुरु । प्रभोः चेत्ते सानन्दः परिश्रमः त्वां

सत्यः परिश्रमः पूजा नित्यशक्तेः स्तुतिर्नतिः ।
 इच्छाशक्तेर्महत्यास्तु सुद्रया सत्क्रियास्तु च ॥
 क्रियाशक्त्या क्रियाशक्तेर्योगोऽस्माकं यतो भवेत् ॥ २३ ॥
 देवहीनोऽल्पविश्वासी कार्यक्षेत्रे तु गच्छति ।
 प्रत्येति स च खिन्नेन भाराक्रान्तेन चेतसा ॥ २४ ॥
 ये सेवन्ते प्रभुस्तस्यानन्दस्तेषामुपार्थसौ ।
 नित्यं ते विनिवर्त्तन्ते कार्यक्षेत्रात् प्रगाय च ।
 तन्नाममहिमानञ्च कृतज्ञदृष्टमानसाः ॥ २५ ॥

इति कथं ।

सुखं शहतमं प्रज्ञं करिष्यति । तेन परिश्रमेण ॥३॥ अमुजं दिव्यश्रीवतशस्यं हि सेत्स्यति
सिद्धं भविष्यति ।

२३ । कर्माक्षेपयोगोऽभेदभावसाह सत्य इति । सत्यः परिश्रमः नित्यशक्तेः
पूजा, अस्माकं सुद्रया इच्छाशक्त्या महत्याः इच्छाशक्तेः स्तुतिः नतिः, सत्क्रियास्तु च
क्रियाशक्त्या यतः अस्माकं क्रियाशक्तेः योगः भवेत् ।

२४ । अविश्वासिनः परिणामसाह देवहीन इति । अल्पविश्वासी देवहीनः
स खिन्नेन भाराक्रान्तेन चेतसा कार्यक्षेत्रे गच्छति प्रत्येति च ।

२५ । विश्वासिनां परिणामसाह य इति । ये प्रभुं सेवन्ते तेषां उपरि तस्य
प्रभोः अक्षी आनन्दः वर्त्तत इति शेषः । ते कृतज्ञदृष्टमानसाः तन्नाममहिमानञ्च
प्रगाय नित्यं कार्यक्षेत्रात् विनिवर्त्तन्ते ।

इति कथं ।

आमोदः ।

कार्यान्तरमामोदमन्विच्छेद्ब्रह्मदूषितम् ॥ १ ॥

परिश्रमस्तथामोदः कार्यं विश्रान्तिरेव च ।

उभे श्रद्धतमे देवभावानुरञ्जिते यतः ॥ २ ॥

एकैकदासतः कार्यं यथा पूर्णप्रमाणतः ।

अस्माकं प्रभुरन्विच्छत्यादत्ते च ददाति च ॥

पूर्णप्रमाणमानन्दसृष्टं प्रतिजनोचितम् ।

नरनारोषु बालेषु चामोदं विदधाति सः ॥ ३ ॥

आमोदार्थं हि कार्यं यो जहाति स तु निन्दितः ।

यः करोति सदा कार्यं हर्षविश्रामवर्जितम् ॥

समाधिभुवि कश्चित् संवसत्याजीवनं यथा ।

शोकचिह्नानि नित्यानि धत्तेऽत्र च यदृच्छया ॥ ४ ॥

१ । परिश्रमान्तरमामोदमाह कार्यान्तरमिति । कार्यान्तरं तद्दिनसमुचित-
कार्यानुसरणान्तरं गृहीतं दूषितम् अनपचयकरम् आमोदं सुखवर्धकक्रोडादिकम् अन्वि-
च्छेत् स्वाभिलाषविषयं कुर्यात् ।

२ । कथं तत् कुर्यादित्याह परिश्रम इति । यतः परिश्रमः तथा आमोदः,
कार्यं विश्रान्तिः विश्राम एव च उभे श्रद्धतमे पवित्रतमे, देवभावानुरञ्जिते देवगुण-
सम्पन्ने ।

३ । एकैकैति । अस्माकं प्रभुः ईश्वरः यथा एकैकदासतः पूर्णप्रमाणं कार्यम्
इच्छति आदत्ते च, तथा पूर्णप्रमाणम् आनन्दं ददाति च । स प्रभुः नरनारीषु बालेषु च
प्रतिजनोचितम् अष्टं सप्तद्विसम्पन्नम् आमोदञ्च विदधाति ।

४ । कार्यत्यागेनामोदत्यागेन च निन्दित इत्याह आमोदार्थमिति । यः आमो-

न स्वर्गः शीकिभिः सृष्टो नातिभारार्पकः प्रभुः ॥ ५ ॥

विषयता न पावित्र्यं न चायं क्रन्दनं तथा ॥ ६ ॥

कुरु कर्म यथाकालं इसायेत्याह स प्रभुः ॥ ७ ॥

यथा श्रमो देवशक्त्यर्जनं श्रेयं तथा पुनः ।

आनन्दस्य च देवस्वामीदः पूजनमेव हि ॥ ८ ॥

विश्वासिनो यथा सोऽसौ करोति कुशतानिशम् ।

नन्दति स्मितशोभीशो नन्दत स्मितसम्भृताः ॥ ९ ॥

दार्ढ्यम् आमीदानुसरणनिमित्तं कार्यं जहति परिहरति स तु निन्दितः निन्दाभाजनम् । सदा यः कृष्विग्रामवर्जितं कार्यं करोति स च निन्दित इति श्रेयः । कीदृशीऽयं जनः ? यथा कश्चित् जनः समाधिमुवि श्वसमाधानस्थाने संवसति, आजीवनम् अथ नित्यानि शोकचिन्तानि च यद्विचारा भवे ।

५ । कथमेव भवति तदाह नेति । स्वर्गो न शीकिभिः शीकयुक्तैः सृष्टः, न तत्र शीकाणां निवास इति भावः । प्रभुः परमेश्वरः न अतिभारार्पकः, बहुमासमयोऽयं अतिमात्रं भारं नार्पयतीति यावत् ।

६ । विषादं क्रन्दनञ्च निन्दति विषयनेति । विषयता न पावित्र्यं सृष्टता, तथा क्रन्दनं न चायं विमुक्तिः ।

७ । कथमेव भवति तदाह कुर्विति । यथाकालं यथासमर्थं कर्म कुरु, अथ यथाकालं हस इति स प्रभुः परमेश्वरः आह । ईश्वराद्यादिरोपादिव्यवहारादिनिन्दा ।

८ । आमीदः परमेश्वरपूजनमित्याह यथेति । श्रमः परिश्रमः यथा देवशक्त्यर्जनं देवस्य परमेश्वरस्य शक्तौ अर्जनं, तथा पुनः आमीदः देवस्य ईश्वरस्य आनन्दस्य पूजनम् एव हि ।

९ । कर्मस्थामीदं श्वश्व एवानुसर्तव्य इत्याह विस्वास्मिन् इति । हे विश्वासिनः, सोऽसौ ईशः परमेश्वरः यथा करोति तथा यूयम् अनिष्टं कुशत । स्मितशोभी परमेश्वरः नन्दति, स्मितसम्भृताः यूयं नन्दत ।

ते धन्याः पुरुषा येषु शक्तिस्तस्य करोति च ।

आनन्दः परमेशस्य प्रचिनोति च नित्यदा ॥ १० ॥

आमोदेषु च भोगेषु सदा सर्व्वविधेष्विह ।

स्वर्गीयं शोभतां पुण्यं क्षितश्चीटाधरोपरि ॥ ११ ॥

भोगाधिक्यं जहाहीदमपवित्रं करोति च ।

हृदयं लघुचित्तत्वमापाद्येन्द्रियवश्रताम् ॥ १२ ॥

अन्विष्यन्तीन्द्रियाधीनाः सुरासु प्रमदासु च ।

भोगसुखं विनश्यन्ति सहस्रञ्चातिचारतः ॥ १३ ॥

पापात्मकाहयादस्माद्भोगासक्तेः स्वरूपकात् ।

ज्ञानवन्तो लुगुप्तान्ते दूरे तिष्ठन्ति सर्व्वथा ॥ १४ ॥

१० । ईश्वरस्य शक्तेरानन्दस्य चाविभावे कृतार्थतामाह ते धन्या इति । ते पुरुषाः धन्याः येषु तस्य ईश्वरस्य शक्तिश्च करोति कृपां विदधाति, येषु च नित्यदा तस्य परमेश्वरस्य आनन्दः प्रचिनोति प्रचयमाप्नोति ।

११ । तत्र पुण्यप्राधान्यमाह आमोदेष्विति । सदा निरन्तरम् इह सर्व्वविधेषु भोगेषु आमोदेषु च स्वर्गीयं पुण्यं पावित्र्यं क्षितश्च शोभाधरोपरि शोभताम् ।

१२ । तत्र परित्याज्यमाह भोगाधिक्यमिति । भोगाधिक्यं जहाह्वि परित्यज । हृदयं भोगाधिक्यं हृदयम् अपवित्रं करोति, लघुचित्तम् आपाद्य कृता इन्द्रियवश्रताम् इन्द्रियाधीनतां करोति जनयति ।

१३ । इन्द्रियाधीनताफलमाह अन्विष्यन्तीति । इन्द्रियाधीनाः सुरासु प्रमदासु च भोगसुखम् अन्विष्यन्ति, सहस्रञ्च अतिचारतः विनश्यन्ति ।

१४ । ज्ञानवन्तः किं कुर्वन्ति तदाह पापात्मकादिति । इत्यात् अस्मात् पापात्मकात् भोगासक्तेः स्वरूपकात् विनश्यन्तीति बन्धनात् मारकात् ज्ञानवन्तः लुगुप्तान्ते, सर्व्वथा दूरे तिष्ठन्ति ।

पानासक्तिर्यभिचारो ह्येयादेयतरो भुवि ।

आसक्ताः खलु ये तत्रापवित्राः पतिता इव ॥

व्यवहारोपयोग्याः स्युर्निष्ठासिनीहमन्ति यत् ।

हृसाहलम्बपावितं जनानां समिती चिरम् ॥ १५ ॥

सङ्गवेद्रूपजीवानां सुखाय मुखदर्शनम् ।

तासां तव सुखं सृज्यविन्नामसक्तयौवनम् ॥ १६ ॥

विलासिनीनां नारीणां तरलानां न जातुचित् ।

सङ्गमन्विथ नियतं यूनां रीतिरचेतमाम् ।

इन्द्रियपराभोटवर्तिनो जनेनासु च ।

दूषणस्य तु वीजानि वृक्षेभ्यो निश्चितं यतः ॥ १७ ॥

१५ । ये तत्रासक्ताः पतिता इव व्यवहार्याः हृसाह पानासक्तिरिति । पानासक्तिः सुरापानादुत्पत्तिः व्यभिचारः विलासिनीषु रतिः भविष्यति चेदानीं तत्रासक्ताः, निहविष्येति चेदतः । ये तत्र आसक्ताः निःकपर्विताः पतिता इव व्यवहारीषुषीभ्याः स्युः । कथम् ? यद् यस्यान् जनानां समिती जनसमन्तं हृसाहलं चिरम् अपावितं तु च निःपातनं चरन्ति । तत्र सदादृक्करो भव्यमुखं आपतन्तीति भावः ।

१६ । सङ्ग इति । हे विलाससक्तयौवन, सङ्गजीवानां सङ्गं तासां मुखदर्शनं चेत् तव सुखाय, तव सुखं सृज्युः ।

१७ । सम्यग्मतेन निहविष्येति परिशुद्धीतविलासिनीसङ्गीऽपि परिहृत्य हृसाह विलासिनीगमिति । तरलानाम् अतिचञ्चलानां विलासिनीनां विलाससक्तानां नारीणां सङ्गं न जातुचितं चन्विथ, यथा चरन्तस्तं यूनां नियतं रीतिः । ते हि तासां सङ्गं सदैवान्निश्चयिन्ति, न तथा त्वं कुम्भिति कथितार्थः । कथं न सङ्गीऽन्वेवचीयः ? यतः इन्द्रियपराभोटवर्तिनो जनेनासु इन्द्रियपराभोटनं वर्जितासु सङ्गजनासु निश्चितं दूषणस्य बीजानि वृक्षेभ्यो । ततो जनेभ्यो पतनं भवतीति न तदनुसरणीयमिति भावः ।

आमोदः ।

मा द्यूते ह्यादमन्वेषीर्नाशदारिद्र्यकृत् तत् ॥ १८ ॥

मा विश्वसीर्विचारे त्वमात्मनः प्रार्थय प्रभोः ।

निर्णेतुञ्च नियन्तुञ्च दैनिकामोदमन्यथा ॥

आत्यन्तिकविपद्विघ्नमुखे धावसि निश्चितम् ॥ १९ ॥

निर्दोषक्रीडनं सर्व्वविधमाश्रय यत् तव ।

प्ररीरस्य च चित्तस्य सुखदं भवति ध्रुवम् ॥ २० ॥

विविधानि च तान्यत्र सन्ति यत् परिवर्त्तय ।

आमोदानेकधात्वं तद्वर्त्तुमस्फूर्त्तिकृत् सदा ॥ २१ ॥

१८ । द्यूतकोडापरिहारमाह मा द्यूत इति । द्यूते स्मरपूर्व्वकक्रीडायां ह्यादम् आमोदं मा अन्वेषीः । कथम् ? तत् द्यूतं नाशदारिद्र्यकृत्, ततो हि सर्व्वस्य विनश्यति, दारिद्र्यञ्चायाति ।

१९ । ईश्वरप्रेरणाशुविधं क्रीडानुसरणं कर्त्तव्यमित्याह, मा विश्वसीरिति । आत्मनः विचारे त्वं मा विश्वसीः । दैनिकामोदं निर्णेतुं नियन्तुञ्च प्रभोः समीपे प्रार्थय । अन्वेषा निश्चितम् आत्यन्तिकविपद्विघ्नमुखे धावसि । बह्वीं नश्यत्यात्मरक्ष्यमुक्तमेवासीदानुसरणे-नातः प्रार्थनया तदवधारणीपदेशः ।

२० । सामान्यतः किंविधं क्रीडनमनुसरत्यं तदाह निर्दोषेति । सर्व्वविधं निर्दोष-क्रीडनम् आश्रय, ध्रुवं निश्चितं यत् तव प्ररीरस्य चित्तस्य च सुखदं भवति ।

२१ । एकविधक्रीडनानुसरणं निषेधति विविधानीति । यत् यस्मान् तानि निर्दोषक्रीडनानि विविधानि च सन्ति, अतः आमोदान् परिवर्त्तय । कथम् ? सदा तत् अस्फूर्त्तिकृत् एकधात्वं वर्त्तुम् । एकविधक्रीडनानुसरणेन न स्फूर्त्तेः सम्भावना, अत-स्तत्परिवर्त्तनम् ।

सन्धोगविषयेषु हतमं हततमं हतम् ।
 दिव्यधाम धराधात्रि सङ्गीतं कृतमिव हि ॥ २२ ॥
 दिव्यवार्ताहरा श्रेयं दिव्यकन्या सुशोभना ।
 सङ्गीतिः शोकसंहर्षी ज्ञान्युत्कृष्टाहारा पुनः ॥
 वात्स्योपमाः प्रहृष्टीषु शान्तयित्री प्रसोभनात् ।
 रश्मिगानन्दसंदात्री भक्त्युच्छ्वासप्रवर्धिनी ॥ २३ ॥
 शोच्योऽनयार्थभोगाभिप्रायेऽपकर्षतीह ताम् ।
 कामवर्द्धनगीतेषु मोदते योऽनुरागवान् ॥
 वाराङ्गनास्वरताने स्वस्वात्मानं परस्व च ।
 सङ्गीतनाम्ना चाकृष्य विनाशयति मन्दधीः ॥ २४ ॥
 सङ्गीतेषु च देवत्वं सत्त्वं तिष्ठति मङ्गला ।

२२ । सङ्गीतं प्रशंसति सन्धोगेति । सन्धोगविषयेषु सङ्गीतम् उत्तमम् हततमम् हतम् विषयेम् । सत्त्वं सत्यतः एव हि धराधात्रि दिव्यधाम । सङ्गीतेनेवेयं धरा दिव्यधात्रा स्पर्धते ।

२३ । कथं प्रशंसनीयं त्याह दिव्येति । सा इयं सङ्गीतिः दिव्यवार्ताहरा स्वर्गदूतः, सुशोभना दिव्यकन्या, शोकसंहर्षी शोकहर्ता शोकप्रशमिका, ज्ञान्युत्कृष्टाहारा ज्ञानः, उत्कृष्टाया उत्कृष्टिका, वात्स्योपमाः भक्त्यामकृतसदृशीः प्रहृष्टीः शान्तयित्री प्रशमयित्री, प्रसोभनात् रश्मिनी आत्मनि मग्नानाम् अन्यत् चित्तप्रसरक शान्तयित्री, आनन्दसंदात्री, भक्त्युच्छ्वासप्रवर्धिनी भक्तेरुच्छ्वासं वर्द्धयतीति सा तथा ।

२४ । सङ्गीतापव्यवहारं निन्दति शोच्य इति । स शोच्यः, यः मन्दधीः इह तां सङ्गीतिम् अनयार्थभोगाभिप्राये जनयः, अमीतिः अर्थानां विषयाणां भोजः तयोः अभिप्राये अपकर्षेति कृषयति, कामवर्द्धनगीतेषु मोदते, वाराङ्गनास्वरताने अनुरागवान्, श्वस्य परस्व च आत्मानं सङ्गीतनाम्ना च आकृष्य विनाशयति ।

बहुयन्त्रैकतानेषु हारितायां सरस्वती ॥
 सङ्गीतमाताऽदृश्यैक्यरूपोत्कृष्टस्वरस्य च ॥ २५ ॥
 अतो मानय सङ्गीतं गीतवादिप्रसन्नयम् ।
 पवित्रवस्तुसन्दोहोचितेन सम्भूमेः च ॥
 नित्यं व्यवहरानन्दशान्त्यै क्लमिलनेन च ।
 स्वर्गीयं गीतं सम्यक् करोत्वोत्थरकेतनम् ॥ २६ ॥
 चेत् सम्भवः कदा शिष्यां सङ्गीतेन च मेलय ।
 ज्ञानेन च तथामोदं रङ्गभूमौ हि मानसम् ॥
 विशुद्धतममानन्दमन्विष्य नाटकेषु च ॥ २७ ॥

२५ । सङ्गीतैश्वर्याधिष्ठानमाह सङ्गीतेति । सत्यं सत्यतः सङ्गीतेषु च देवत्वं तिष्ठति । बहुयन्त्रैकतानेषु उत्कृष्टस्य मधुरस्य स्वरस्य च हारितायां मङ्गला सङ्गीतमाता अदृश्या ऐक्यरूपा सरस्वती तिष्ठतीति शेषः । सर्वमसामञ्जस्यमपनुद्य सामञ्जस्यानयन-
 सेवायाः कार्यभर एवेयं नित्यं क्लृप्तत्वेन परिगृह्यते ।

२६ । अतस्तत्सम्माननमाह अत इति । अतः अतएव सङ्गीतं मानय । गीतवादिप्र-
 सन्नयं गानवाद्ययन्त्राणां समूहं पवित्रवस्तुसन्दोहोचितेन सम्भूमेः यथान्वपवित्रवस्तुनिष्ठं
 प्रति सम्मानना भवति तद्रूपेण नित्यं व्यवहर । स्वर्गीयं गीतं कर्तुं उत्थरकेतनम् परमेश-
 ररुहम् आनन्दशान्त्यै क्लमिलनेन च सम्यक् पूर्णं करोतु । प्रतिगृहं सङ्गीतेन आनन्दः
 शान्तिरैक्यं सन्धिजन्यं विराजन्ताम् ।

२७ । अभिनयजगितामोदं प्रसीति चेदिति । चेत् यदि सम्भवः, कदा कश्चिच्चित्
 समये रङ्गभूमौ हि सङ्गीतेन च शिष्यां ज्ञानेन च तथा आमोदं मेलय एकीकुर्व । नाटकेषु
 च मानसं विशुद्धतमम् आनन्दम् अन्विष्य ।

नाटकस्य तु शक्तिर्हि महती मङ्गलाय च ।
 स्वस्वोपकृतयेऽन्यस्य धन्या ये योजयन्ति ताम् ॥ २८ ॥
 उद्वहार्णोद्वहन् पापयुक्तान् सामाजिकान् बहून् ।
 कुत्सितव्यवहारांश्च समशोधयदर्थितम् ॥
 शोकेन हृदयं हृष्टमकार्षीद्रजनौमुखम् ।
 आलस्यवर्धनं प्रोत्साहितं युवकसंहितम् ॥
 अरक्षन्नातिचरणादात्मनश्च हतोद्यमान् ।
 अजागरयदहं ताववीने जीवने पुनः ॥ २९ ॥
 सङ्कल्ध्वमतो यूयं युवानो बह्वकौतुकाः ।
 आमोदाय पुनर्ज्ञानोचिताय सायमुत्तमम् ॥
 अभिनयत नूतनं वा प्राचीनं ज्ञानवर्धनम् ।
 नाट्यं सामाजिकामोदं दत्तं स्वैभ्यश्च तं वरम् ॥ ३० ॥

२८ । नाटकं प्रशंसति नाटकस्येति । नाटकस्य शक्तिः हि महती । ते धन्याः ये अस्य मङ्गलाय अन्यस्य च उपकृतये तां योजयन्ति ।

२९ । नाटकशक्तिं विवक्षीति उद्वहार्णोदिति । बहून् पापयुक्तान् उद्वहार्णोत् पापयुक्तान् कृतवती, बहून् सामाजिकान् कुत्सितव्यवहारांश्च समशोधयत् । शोकेन अर्हितं निपीडितं हृदयं हृष्टं हर्षयुक्तम् आलस्यवर्धनं रजनौमुखं सायङ्कालं प्रोत्साहितं प्रकटीयसाध्युक्तम् अकार्षीत्, युवकसंहितं युवकनिचयम् अतिचरणात् अरक्षन् हतोद्यमान् तान् आत्मनश्च पुनः नवीने जीवने अहं सत्यम् अजागरयत् ।

३० । अभिनयाय प्रोत्साहयति सङ्कल्ध्वमिति । हे युवानः, ज्ञानोचिताय आमोदाय बह्वकौतुकाः यूयम्, अतः अतएव सङ्कल्ध्वम् मिलिताः भवत । सायं सायङ्काले ज्ञानवर्धनं प्राचीनं नूतनं वा नाट्यम् अभिनयत । स्वैभ्यः आत्मैभ्यः आकौशिकैश्च तं वरं त्रेष्टं सामाजिकामोदं दत्त ।

सावहिता यथा मा भूत् प्रमत्तत्वमद्यापि वा ।

उन्मार्गप्रस्थितानाञ्च नराणामिह सङ्गतिः ॥

नारीणां वा ह्यपवित्रदृश्यं चित्तविदूषकम् ।

नीतिशैथिल्यकृद् यच्च स्वास्थ्यकृत् कृत्यभित्तया ॥ २१ ॥

नाट्यशालां वस्तुजातमर्पयत परात्मने ।

क्रौडतास्य विद्यमाने चाभिनयत गायत ॥

नृत्यतैवं महिम्ना यन्मात्येश्वरोऽत्र युज्यते ॥ २२ ॥

सायं सन्मिलनं गीतवाद्येन तद्विताथ वा ।

ज्ञानोचितप्रमोदोत्सो दृढबन्धुत्वबन्धनम् ॥

२१ । तत्र तान् सावहितान् करोति सावहिता इति । यूयं सावहिताः भवतीति शेषः ; यथा प्रमत्तत्वं मद्यपानविह्वलत्वम् अद्यापि वा उन्मार्गप्रस्थितानां नराणां नारीणां वा सङ्गतिः सन्मिलनम्, अपवित्रदृश्यम्, यच्च चरित्रदूषकम्, नीतिशैथिल्यकृत्, स्वास्थ्यकृत्, तथा कृत्य-भिन् उन्नतमकर्णव्यविनाशकरं तत् इह मा भूत् ।

२२ । ईश्वरार्पणेनाभिनयः कर्णव्य इत्याह नाट्यशालामिति । नाट्यशालां वस्तु-जातं तत्त्वम्यर्कौयवस्तुसमूहं परात्मने परमेश्वराय अर्पयत । अस्य परमेश्वरस्य विद्यमाने समीपे एवं क्रौडत आभिनयत गायत नृत्यत यत् अत्र नाट्यशालायां नाट्येश्वरी भगवान् महिम्ना युज्यते । भगवन्महिम्नप्रचारभूमिर्हि नाट्यशाला, अतः उदहार्योदबहन् पापयुक्ता-निन्द्यादीनां सङ्गतिः ।

२३ । सायं सन्मिलनमाह सायमिति । गीतवाद्येन सह अथवा तद्विता सायं सन्मिलनं ज्ञानोचितप्रमोदोत्सः ज्ञानोचितः यः प्रमोदः तस्य उत्सः प्रभवस्थानम्, दृढ-बन्धुत्वबन्धनं तेन बन्धुत्वबन्धनं दृढं भवतीति तथा, सौभ्रात्र्यभाकाङ्क्षावर्धनम् आलभाव-

सौम्याश्चमकाङ्क्षासंघर्षेण ज्ञानदं पुनः ।

विज्ञानादिकसम्भूततत्त्वसंग्रहणं परम् ॥ ३३ ॥

संलापः प्रचुरानन्दहर्षसदृसभूः स तु ।

सर्वेषां सुलभो हस्तलब्ध एव निरन्तरम् ॥ ३४ ॥

यूयं यदा क्षणः प्राप्तः सङ्गच्छध्वं तदैव हि ।

समालपत सङ्ख्यलाभकृद्विषयेषु च ॥

चिन्ता भावांश्च श्रेष्ठान् संव्यतिहरध्वमत्र च ।

समदुःखसुखत्वञ्च खेहं सीमनसेन तु ॥ ३५ ॥

इत्यासीदः ।

अभर्षसितवर्तकम्, ज्ञानदम्, परं श्रेष्ठं विज्ञानादिकसम्भूततत्त्वसंग्रहणम्, यती विज्ञानादि-
समुत्पन्नतत्त्वसंग्रहो भवतीति तथा ।

३३ । आलापजनितासीदसाह संलाप इति । संलापः प्रचुरानन्दहर्षसदृसभूः ततः
प्रभृतः आनन्दः हर्षः विशहरसामय भवति । स तु सर्वेषां सुलभः निरन्तरं हस्तलब्ध
एव । न तत्र कस्यचित् कश्चित् प्रयास इति भावः ।

३४ । आलापार्थे सन्धिलनं समुचितमित्याह यूयमिति । यूयं यदा क्षणः समयः
प्राप्तः तदा एव हि सङ्गच्छध्वं मिलिता भवत । सदा हृद्य लाभकृद्विषयेषु च संलपतः ।
अत्र संलापे चिन्ताः श्रेष्ठान् भावान् खेहं समदुःखसुखत्वञ्च सीमनसेन संव्यतिहरध्वम्
अस्मान् समर्पयत ।

इत्यासीदः ।

अध्ययनम् ।

प्राक् सायमशनादर्थ्याम्वाध्येतुं विनियोजय ।

अवकाशन्तु सद्ग्रन्थान् प्रबन्धान् समयोत्थितान् ॥ १ ॥

अपेक्षते यथा देहश्चात्मा सञ्चालनं मनः ।

तथैव कर्षणं येन भवेयुर्वृत्तयोऽस्य च ॥

सुस्था बलयुताः सच्चिनुयुर्ज्ञानमृतं महत् ॥ २ ॥

मा भूदध्ययनं व्यर्थमथालाभकरं तव ।

एवं न जातु भवतु नीतिं यत्ते विदूषयेत् ॥ ३ ॥

ग्रन्थाः सङ्गिसमाञ्चित्तमुपांशु दूषयत्यसौ ।

असत्साहित्यनिचयः कुसङ्गिन इवान्न तु ॥

१ । अध्ययनमाह प्रागिति । सायं सायङ्काले अशनात् प्राक् अर्वाक् पश्चात् वा अवकाशं कार्यग्राहणविरहितसमयं सद्ग्रन्थान् समयोत्थितान् प्रबन्धान् अध्येतुं विनियोजय ।

२ । कथमित्याय अपेक्षते इति । यथा देहः आत्मा च सञ्चालनं व्यायामसाधन-
रूपम् अपेक्षते, तथैव मनः कर्षणं नियतं सञ्चिन्तनाध्ययनादिकम् अपेक्षते इति शेषः ।
येन कर्षणव्यापारेण अस्य मनसः तत्तयः सुस्थाः बलयुताः भवेयुः महत् ज्ञानम् कृतं सत्त्वं
सच्चिनुयुः सच्चितं कुर्युः ।

३ । सफलं तदध्ययनं भवितुमर्हतीत्याह मा भूदिति । तव अध्ययनं व्यर्थम्
अथ अलाभकरं सा भूत् । जातु कदाचित् एवं न भवतु यत् ते तव नीतिं विदूषयेत्
प्रदुष्टा कुर्यात् ।

४ । सद्ग्रन्थाध्ययनकारणमाह ग्रन्थाः सङ्गिसमाः सङ्घसरसदृशाः ।
असौ असत्साहित्यनिचयः कुसङ्गिन इव उपांशु गोपनतः दूषयति हृदयमिति शेषः ।

सद्गत्या ऋषिसंसर्गसमाः सद्गुणसत्फलाः ॥ ४ ॥
 रहःसखः शिष्यको हि ज्ञानदो यन्म आत्मनः ॥ ५ ॥
 ओष्ठाधरौ विना सोऽयं प्राप्नुव्येण प्रयच्छति ।
 उपदेशान् विना पाणिं प्रोच्छिन्नशूणि शोकिनाम् ॥ ६ ॥
 मनोमतानां यन्धानामालयं स निजालये ।
 रक्षेत् समर्पयेज्ज्ञानाधिष्ठात्रे परमात्मने ॥ ७ ॥
 आत्मीपायानुसारिण्य ससहस्रभक्तमध्यसौ ।
 कुर्यात् संयहणेनात्र यन्धानामुपयोगिनाम् ॥ ८ ॥
 स पारिवारिको यन्धालयः सुदो भवत्वसौ ।
 मनोमततमानान्तु स्वाधारोऽस्तु च पूर्वजैः ॥

विपर्याये अत्र सदयत्याः ऋषिसंसर्गसमाः सद्गुणसत्फलाः, यथा ऋषीणां संसर्गात् सद्गुण-
सत्फललाभः तथा तैः साधयत्येवमिति फलितार्थः ।

५ । यन्धानां सखित्वमुपदेष्टुमाह रहःसख इति । ज्ञानदो यन्म आत्मनः रहःसखः
शिष्यको हि ।

६ । कथमुपदेष्टुं वन्धुत्वमित्याह ओष्ठाधराविति । ओष्ठाधरौ विना सोऽयं ज्ञानदो
यन्मः प्राप्नुव्येण उपदेशान् सत्परासशान् प्रयच्छति प्रकटदूषेण ददाति, पाणिं करं विना
शोकिना शोकयस्तानाम् अशूणि प्रोच्छति मारि ।

७ । यन्धसंयहमाह मनोमतानामिति । स गृही निजालये निजालये मनोमतानां
यन्धानामालयं रतेत्, तत्र ज्ञानाधिष्ठात्रे परमात्मने समर्पयेत्, तथावा उन्मयेत् ।

८ । आत्मेति । आत्मीपायानुसारिण्य अर्थागमाद्यनुकूपेण असौ गृही तं यन्धनिलयम्
उपयोगिनां यन्धानां संयहणेन अत्र ससहस्रभक्तं कुर्यात् ।

९ । स इति । स पारिवारिको यन्धालयः सुदो भवत्, तं किम् मनोमतानां
यन्धानामिति शेषः स्वाधारः प्रकटाधारः अस्तु । अपि च यन्मं यन्मं पूर्वजैः ज्ञानमिः

उक्तानां लिखितानाञ्च ज्ञानिभिस्तेर्युगे युगे ।

समुत्सृजतु सद्बन्धयुक्तं ज्ञानं मनोरमम् ॥ ८ ॥

संग्रहे विविधत्वतो विस्तृतज्ञासु यत्तव ।

यथाहारो विभिन्नः स्वात्तया मानस एव च ॥

मनोगतानां भिन्नानां स्वादानामिह सम्मतः ॥ १० ॥

विज्ञानज्ञाय साहित्यं धर्मशास्त्रञ्च दर्शनम् ।

इतिहासो जीवनी च काव्यं नाटकमेव च ॥

वृत्तान्ता भ्रमणानां सहाष्टान्ताश्चाथ नैतिकाः ।

उपदेशा भक्तितत्त्वग्रन्थाश्च श्रुतयोऽपि च ॥

विविधानाञ्च जातीनामेते स्युस्तत्र संग्रहे ॥ ११ ॥

उक्तानां लिखितानाञ्च सद्बन्धयुक्तं मनोरमं ज्ञानं समुत्सृजतु । ततः प्राचीनज्ञानिजनी-
क्षितिवन्धनसङ्गनो नितरां प्रवृत्तवति सरलार्थः ।

१० । संग्रहे विविधत्वमाह संग्रहे इति । संग्रहे विस्तृतं विविधत्वज्ञासु ।
कथम् ? यत् यस्मात् तव आहारो यथा विभिन्नः दिनं दिनं बहुप्रकारः स्यात्, तथा
मानसः आहारः एव च विभिन्नः सन् मनोगतानां भिन्नानां स्वादानां सम्मतः समुचितः
स्यात् ।

११ । तद्विविधत्वमाह विज्ञानमिति । विज्ञानं प्रकृतितत्त्वम्, अथ साहित्यं
सत्प्रत्यक्षादिकम्, धर्मशास्त्रम्, दर्शनम् तत्त्वनिर्णायकग्रन्थाः, इतिहासः इतिहासम्,
जीवनी जीवनहस्तानां, काव्यम् कविप्रणीतग्रन्थाः, नाटकम्, भ्रमणानां वृत्तान्ता,
देशभ्रमणकारिभिर्निवृत्ततत्त्वदेशविवरणाणि । नैतिकाः नीतिविषयकाः सहाष्टान्ताः
तत्त्वान्ताः, उपदेशाः, भक्तितत्त्वग्रन्थाः, अपि च विविधानां जातीनां श्रुतयः, तत्र संग्रहे
एते स्युः । श्रुतिजातेन संग्रहपरिसमाप्तिः सर्व्वोपरि तासां श्रेष्ठत्वधीतनाथ ।

तान् पालय प्रयत्नेन सख्यया इव सख्यदः ।

भक्त्या मानय यत् सत्त्वनिधानानि परिश्रितुः ॥ १२ ॥

सत्त्वं सर्वविधं दैव्यं अर नैतिकमेव वा ।

वैज्ञानमैतिहासं वा देवस्त्वेवाथ मानभाक् ॥ १३ ॥

पाठः परिमितो नातिशयस्ते भवतु क्वचित् ॥ १४ ॥

अत्याशनमिवायं स्वाभारः क्लान्तिकरः पुनः ।

मनसः प्रतिबध्नाति समापादनमात्मनि ॥ १५ ॥

चेत्त्वं जरयितुं शक्तो मा भूरग्रासि यज्ञवेत् ।

हलाहलमद्रोगाणामुत्पत्तेर्हेतुरप्युत ॥ १६ ॥

१२ । सहेतुकं यद्यसम्मानमाह तानिति । सख्ययाः सख्यद इव तान् प्रयत्नेन पालय, भक्त्या मानय । कथम् ? यत् यस्मात् परिश्रितुः परमेश्वरस्य सत्त्वनिधानानि, तेषु विनिहितानि तस्य सत्त्वानि ।

१३ । सत्यमिति । अर अरण्यविषयं कुरु, सर्वविधं सत्त्वं—वैज्ञानम् ऐतिहासं वा नैतिकमेव वा—दैव्यम् देवभावसम्पन्नम् । अथ दैवस्य परमेश्वरस्य इव मानभाक् सत्यमिति शेषः ।

१४ । सम्प्रत्यक्षयननियमान् प्रवक्तुमाह पाठ इति । पाठः ते तत्र परिमितः भवतु क्वचित् अतिशयो न भवतु इति शेषः ।

१५ । तत्र कारणमाह अत्याशनमिति । अत्याशनमिव अयम् अतिरिक्तपाठः अज्ञानोपमया देहव्यापीयस्य मनसः क्लान्तिकरः भारः स्यात् पुनः अधिकम् आत्मनि समापादनं तदुपादानत्वेनातःसन्निवेशनं प्रतिबध्नाति । अधिकमशनं यथा परिपाकलाभात् देहीपादानत्वं न लभते तथातिरिक्तमध्ययनमिति क्लिप्ताद्यैः ।

१६ । तद्विपरीतफलमाह चेदिति । यत् त्वम् अग्रासि, चेत् यदि त्वम् जरयितुं शीघ्रं कर्तुं शक्तः मा भूः, तत् अशनं हलाहलं तीक्ष्णविषं भवेत्, अपि च रोगाणाम् उत्पत्तेः हेतुः भवेदिति शेषः ।

बहून् यससि चेद्व्यान् यस्तं व्याख्यानसन्तः ।
 भारैः क्षीणबलं गृहचिन्तायोग्याश्च वृत्तयः ॥ १७ ॥
 पठेत् पंक्तीः कतिचिद्वाध्यायान् विद्यार्थिसत्तमः ।
 प्राक् पुनःपठनात् पश्येत् समापत्तिसमापनम् ॥ १८ ॥
 वृत्तान्तसंग्रहो वाद्य सुखं लब्धं न जातुचित् ।
 पाठस्य चिन्ताया पाको विनयो मनसः पुनः ॥ १९ ॥
 चिन्ता पित्तरसस्तस्य वित्तिं ज्ञाने विपाचयेत् ।
 वृत्तान्तांश्चरिते मेदःशोणिते ग्रन्थवर्त्ति यत् ॥ २० ॥

१७ । यः चेऽज्ञानत्वमाशीपयन् व्याह बहूनि । चेत् यदि बहून् ग्रन्थान् यससि तव मानसं भारैः यस्तं क्षीणबलं स्यात् । किं स्यात् पुनस्तत्फलम् ? मनसो वृत्तयः गृहचिन्तायोग्याः गृहासु अज्ञानमालिन्यविरहितासु स्वस्थासु चिन्तासु अयोग्याः भवेयुरिति शेषः ।

१८ । पाठप्रकारमभिदधाति पठेदिति । विद्यार्थिसत्तमः कतिचित् पङ्क्तौः कतिचित् अध्यायान् वा पठेत् प्रतिदिनमिति शेषः । पुनःपठनात् प्राक् समापत्तिसमापनं यत् पठितं तत् सम्यक् व्याख्येयमभूत्, परिपाकोऽस्य सञ्जातः इति पश्येत् सावहितमानीचयेत् ।

१९ । वृत्तान्तेति । जातुचित् कदाचित् पाठस्य लब्धं न वृत्तान्तसंग्रहः अथवा सुखम् । किन्तु लब्धम् ? चिन्ताया मनसः विनयः दमविशेषः पाकः परिणामः पूर्णतापादनम् ।

२० । पूर्वोपयुक्तोपमां द्रवयति चिन्तेति । चिन्ता तस्य मनसः पित्तरसः परिपाचक-रसविशेषः, वित्तिम् संवेदनं ज्ञाने वृत्तान्ताः चरिते वृत्ते, यत् ग्रन्थवर्त्ति तत् मेदःशोणिते विपाचयेत् ।

अतोऽभिलाषः पठने शिष्ये स्मरयेऽथवा ।

आधिक्येन तु मा भूत्ते प्राधान्ये चिन्तनस्य तु ॥

ज्ञानवृत्तिर्भवेद्येन सुखा बलंयुतोऽज्जला ॥ २१ ॥

यद्यत् पठसि तत्तत् त्वं विचारय च चिन्तय ।

युक्त्वा योजय तत्तुल्यैस्तुल्यानय चोद्धृतिम् ॥

उन्नयावनयात्तत्त्वं मूलतत्त्वानि कर्षय ।

यावद्बहिःस्थं सत्यं तदान्तरत्वं न चाप्नुयात् ॥

चरित्रेण च चित्तेन समापत्तिश्च सर्व्वथा ॥ २२ ॥

श्रीच्यास्ते भासमाना ये नियतं ग्रन्थसागरे ।

विस्तीर्णं केवलं तत्र दृष्टानि कलयन्ति हि ॥ २३ ॥

ते धन्या ये निमज्जन्ति रत्नानि कलयन्ति च ॥ २४ ॥

२१ । अतः किं कर्त्तव्यं तदाह अत इति । आधिक्येन अधिकपरिमाणेन पठने स्मरये अथवा शिष्ये तत्र अभिलाषः मा भूत्, तु किन्तु चिन्तनस्य प्राधान्ये, येन ज्ञानवृत्तिः सुखा बलयुता अज्जला भवेत् ।

२२ । यद्यदिति । यत् यत् त्वं पठसि, तत्तत् तावत् विचारय चिन्तय च, युक्त्वा योजय सयुक्तिकं समर्थय, तत्तुल्यैः तुल्य, उद्धृतिम् आनय तत्समाकृष्टानि सामान्यभूतानि तत्त्वानि उद्धारय । उन्नयावनयान् प्रमितितो मूलं समारोह उन्नयः, मूलान् प्रमितावधरोहः अवनयः, तदुभयात् तत्त्वम् आनय, मूलतत्त्वम् कर्षय यावत् बहिःस्थं तत् सत्यम् आन्तरत्वं, चरित्रेण चित्तेन च सर्व्वथा समापत्तिम् एकैवावस्थाम् न च आप्नुयात् ।

२३ । एवमकृत्वा तद्याध्ययनशीलान् निन्दति श्रीच्या इति । ते श्रीच्याः ये नियतं विस्तीर्णं ग्रन्थसागरे भासमानाः, तत्र केवलं दृष्टानि हि कलयन्ति ।

२४ । तदिदरीतपद्यमानिनः प्रशंसति ते इति । ते धन्या ये निमज्जन्ति रत्नानि च कलयन्ति सच्चिदान्ति ।

भासमानाय तस्मिन्नाशून्याय न तु कश्चन ।
 समययन्वनिलयो दत्ते लाभं दशस्वपि ॥
 ज्ञानलोकन्तु शब्देषु चिन्ताशीलोऽत्र पश्यति ॥ २५ ॥
 मा क्लान्तीभूयश्च शिष्यायामतिवृद्धं न जातुचित् ।
 मन्यस्व तत्र चात्मानमाशेषं ज्ञानमाचिनु ॥ २६ ॥
 गौरवञ्चाधिकारश्च नित्यकालं हि शिक्षणम् ।
 शिक्षकस्यास्य देवस्य पादाब्जमाश्रितस्य च ॥ २७ ॥
 शिष्याविनयहेतोर्हि वयं सर्वे समागताः ।
 भुवीति स्मर धन्यास्ते येऽतो गच्छन्ति विद्यया ॥
 दीव्यन्त्योज्ज्वलयोपाधिं प्राप्तुं तत्र पुरस्कृतिम् ॥ २८ ॥
 आख्यायिकाकथासु त्वं मुग्धो मा भूर्यतो मनः ।
 विमोहयन्ति सुखयन्त्यस्मै दत्ते न पोषणम् ॥ २९ ॥

२५ । भासमानायिति । तत् तस्मात् समययन्वनिलयः भासमानाय चिन्ताशून्याय
 जगत् न तु कश्चित् लाभं दत्ते । तु किन्तु चिन्ताशीलः अत्र दशस्वपि शब्देषु ज्ञानलोकं
 समयज्ञानजगत् पश्यति साक्षात् करोति ।

२६ । मा क्लान्ती इति । शिष्यायां मा क्लान्ती भूः, तत्र शिष्यायां जातुचित् आत्मानम्
 अतिवृद्धं न मन्यस्व, आशेषं चरमकालपर्यन्तं ज्ञानम् आचिनु ।

२७ । गौरवमिति । शिक्षकस्य अस्य देवस्य परमेश्वरस्य पादाब्जमाश्रितस्य नित्य-
 कालं शिक्षणं हि गौरवञ्च अधिकारश्च ।

२८ । शिष्येति । वयं सर्वे शिष्याविनयहेतोः हि भुवि समागता इति स्मर । ते
 धन्याः ये अतः पृथिव्याः दीव्यन्त्या उज्ज्वलयो विद्यया तत्र परलोकं पुरस्कृतिम् उपाधिं प्राप्तुं
 गच्छन्ति ।

२९ । आख्यायिकेति । आख्यायिकाकथासु त्वं मुग्धः मा भूः । कथं न

यस्तासु लभते मोदं भुङ्क्ते छायां हि केवलम् ।

मिथ्यादर्शनसम्भूतप्रेतभूमौ वसत्वसौ ॥ ३० ॥

अश्लीलञ्चापविषञ्च साहित्यं मा स्पृश क्वचित् ॥ ३१ ॥

नास्तिकग्रन्थनिचयात् तिष्ठेरवहितो यतः ।

दारुणा भीषणा घृष्णा जुगुप्सास्तेऽतिमात्रतः ॥ ३२ ॥

मिथ्यौदार्यवशात्किन्त्वं विश्वासिन्ने कपादिकाम् ।

अपवित्रां करोष्यत्र रक्तन् ग्रन्थांश्च ये पुनः ।

तं परं चावमन्यन्तेऽस्वीकुर्वन्ति ; स रक्ततु ॥ ३३ ॥

त्वच्चेत् पठसि पत्राणामेकं नास्तिक्यदूषितम् ।

प्रतिवेशी तव ग्रन्थान् दिशति तान् पठिष्यति ।

स्यर्गाक्रामकगगो, गमाय विस्तारमाप्नुयात् ॥ ३४ ॥

स्यात् ? यतः ताः मनो विमोहयन्ति सुखयन्ति, अथ च अस्मै मनसं पोषणं पुष्टिवर्धनी-
पादानं न दत्ते ।

३० । य इति । यः जनः ताम् आख्यायिकाकथासु मोदं लभते मौऽसौ केवलं
छायां भुङ्क्ते, मिथ्यादर्शनसम्भूतप्रेतभूमौ निवसति ।

३१ । अश्लीलमिति । क्वचित् अश्लीलं च अपवित्रं च साहित्यं मा स्पृश ।

३२ । नास्तिकेति । नास्तिकग्रन्थनिचयात् अवहितः तिष्ठेः । यतस्तं दारुणाः,
भीषणाः, घृष्णाः, अतिमात्रतः जुगुप्साः ।

३३ । उदारः स्यामिति वृक्षा न तत्कल्पके कुर्यात् तदाह मिथ्येति । हि विश्वा-
सिनः किं त्वम् मिथ्यौदार्यवशात्—मैतदीदार्यं किन्तु व्यर्थमवसिमान इति मिथ्यात्वम्
—एकपादिकाम् अध्ययनार्थकादाचारविशेषं ये ग्रन्थाः तं परं परमेश्वरम् अवमन्यन्ते
अस्वीकुर्वन्ति तान् ग्रन्थान् अपि रक्तन् अपवित्रां करोषि ? स ईशः रक्ततु, तत्कपादा
एवं माभूत् ।

३४ । न तैर्मम जतिः स्यात् प्रयुज्य तत्सुखमन्याय मनोदमः सफलो भविष्यति तत्

अतो नास्तिक्यदृष्टं तत्साहित्यं सत्युक्तद्विषुम् ।
 मत्वेश्वरस्य मर्त्यस्य कृपायां माक्राम जातुचित् ॥ ३५ ॥
 ऋषीणां सर्वकालानां शास्त्राख्येभ्य एव च ।
 ग्रन्थेभ्यो मानयैष्वेव ज्ञानं गम्भीरमस्ति यत् ॥
 प्रेरणाजनितं साम्प्रदायिकत्वविवर्जितम् ।
 भक्तिं सम्माननामेभ्यो देहि नित्यमतन्द्रितः ॥ ३६ ॥
 विद्यार्थिन् भक्तिमन् पाठाध्ययनानि भवन्तु ते ।
 नवविधानविज्ञानमहिम्नः संविद्वदये ॥ ३७ ॥

इत्यध्ययनम् ।

कथं न मया ते पठितव्यास्तत्राह त्वमिति । त्वं चेत् नास्तिक्यदृष्टितं पञ्चाशमेकं पठसि,
 तव प्रतिवेशौ तान् ग्रन्थान् विंशतिं पठिष्यति । न तत्र विनिवृत्तिः, अयं संक्रामकरीयः
 आद्य विस्मयम् आप्नुयात् ।

३५ । अत इति । अतः नास्तिक्यदृष्टितं सत्युक्तं तत्साहित्यम् ईश्वरस्य मर्त्यस्य
 मनुजस्य रिपुं मत्वा जातुचित् कृपायां माक्राम ।

३६ । ऋषीणामिति । ग्रन्थेभ्यः ग्रन्थेभ्यः सर्वकालानाम् ऋषीणां शास्त्राणि एव
 च मानय, यत् यस्मात् एषैव गम्भीरं ज्ञानम् अस्ति, किम्भूतम् ज्ञानम् ? प्रेरणाजनितं
 देवनिःश्वसितलभम् साम्प्रदायिकत्वविवर्जितम्—एतद्वि तदसंधारणलक्षणम् । नित्यम्
 अतन्द्रितः अनलसः सन् ग्रन्थः भक्तिं सम्माननां देहि ।

३७ । विद्यार्थिन्निति । हे भक्तिमन् विद्यार्थिन् ते तव पाठाध्ययनानि नवविधान-
 विज्ञानमहिम्नः संविद्वदये भवन्तु । शास्त्रविज्ञानादीनामविसंवादसाधनमेवास्यासाधारण-
 महिमा । अध्ययनं तद्विषयस्यैव तद्विषयस्यैव प्रभवत्वित्यध्यायशेषं तदभिधानम् ।

अथ दानम् ।

न यत्र दानमीशस्य गृहं तत्र, भवत्वित् ।

आङ्गम्बरोऽर्जनानां वा प्रार्थनोच्चप्रतिध्वनिः ॥ १ ॥

दानहीनो हि विश्वासः शून्या धर्माभिमानिता ।

बन्धः पादप एषोऽत्र सूते न फलमव्यपि ॥ २ ॥

प्रकाशयति प्रेमाणं य एष पितरं प्रति ।

भ्रातरं प्रति तद्दीनः कपटी वञ्चकः स तु ।

विषादवाससा स्वार्थाधीनतामावृणोति यः ॥ ३ ॥

उच्छसितनदीप्रायः प्रेमास्य परमेश्वरे ।

भक्तस्य तु परिस्कीतो बाधां सर्व्यां भिनक्ति च ॥

१ । अथ दानमाह न यत्रेति । यत्र गृहे न दानम् अस्तीति शेषः, न तत् गृहम् ईशस्य परमेश्वरस्य । इह गृहे अर्जनानां प्रातिदेवसिकपुजानाम् आङ्गम्बरः प्राथमायाः उच्चप्रतिध्वनिः वा भवत् । दानं विना तैत्तिरीयगृहत्वमिति भावः ।

२ । कथं न तैत्तिरीयगृहत्वमिति तदाह दानहीन इति । दानहीनो हि विश्वासः शून्या अन्तःसारविरहिता धर्माभिमानिता धार्मिकत्वप्रदर्शनम् । अत्र संसारे एषः विश्वासः बन्धः फलप्रसन्नविहीनः पादपः इत्यत्र न अव्यपि अव्यमपि फलं सूते ।

३ । तादृशधर्माभिमानिनां निन्दित्वे कारुण्यमाह प्रकाशयतीति । य एषः दानहीनो जनः पितरम् ईश्वरम् प्रति प्रेमाद्यं प्रीतिं प्रकाशयति प्रकटयति, स्वात्मानं मनुष्यं प्रति तद्दीनः प्रेमवर्जितः, स तु कपटी कपटाचारी वञ्चक इति । योऽसौ विषादवाससा शोकचिह्नप्रकाशकवस्त्रेण—एतन्न तस्य बहिः कृच्छ्राधनपदत्वमुक्तम्—स्वार्थाधीनताम् स्वाद्यपरत्वम् आव्रणोति आच्छादितो करोति ।

४ । सम्प्रति कृत्तव्यधर्माद्वरहितस्य भक्तस्य व्यापकप्रेमाणमाह उच्छसितेति । भक्तस्य अस्य जनस्य परमेश्वरे प्रेमा उच्छसितनदीप्रायः परिस्कीतोः सन् सर्व्यां बाधां गतिराधः, रौ

परिव्याप्नोति विस्तीर्णं संसारे परिपूरयन् ।
 स्थानान्यस्य गभीराणि प्राचुर्यैर्जनयन् पुनः ॥
 आनन्दस्यराशींश्च नितरां शुष्कभूमिषु ॥ ४ ॥
 अतो गृही त्वज्जहूरे लुगुक्षिताभिशापवत् ।
 स स्वार्थपरतां कुर्यात् दानप्रेमालयं गृहम् ॥ ५ ॥
 गर्वाभिमानतो न त्वं दरिद्राय प्रयच्छ तम् ।
 मत्वा घृष्णं हि पतितं नीचमिव घृणास्पदम् ॥ ६ ॥
 अभावाकुलितान् दुःखभाजस्त्वं तांश्च मानय ।
 तेषां सेवां हि सौभाग्यं धर्मंश्च गणयात्मनः ॥ ७ ॥
 ग्रहीतारस्तु दानच्छेच्छुभयुक्तं करोति किम् ।
 दातारं न शतगुणैः शुभैः सम्भावयत्यलम् ॥
 दात्रे ह्यानयते स्वर्णं ग्रहीत्रे रीप्यमर्पयत् ॥ ८ ॥

भिनक्ति कुलवत् मित्रां करोति ; विस्तीर्णं संसारे अस्य संसारस्य गभीराणि स्थानानि परिपूरयन् प्राचुर्यैः पुनः नितराम् अन्त्यर्धं शुष्कभूमिषु आनन्दस्यराशीन् च जनयन् सत्पादयन् परिव्याप्नोति च ।

४ । गृहस्यस्य कर्तव्यमाह अत इति । अतः अतएव स गृही लुगुक्षिताभिशापवत् लुगुक्षितश्च अभिशापश्च तद्वत् स्वार्थपरतां दूरे त्वज्जत् परिहरेत्, गृहं दानस्य च प्रेमश्च आलयं कुर्यात् ।

६ । दाने गर्वत्यागमाह गर्वेति । गर्वाभिमानतः घृणास्पदं पतितं नीचमिवां दरिद्रं घृष्णं मत्वा न त्वं दरिद्राय प्रयच्छ ।

७ । दरिद्रसन्धानमाह अभावेति । त्वम् अभावाकुलितान् दुःखभाजः तान् दरिद्रान् मानय सन्धानम्, तेषां दरिद्राणां सेवा आत्मनः सौभाग्यं धर्मंश्च गणय ।

८ । कथं दरिद्रसन्धानमया सौभाग्यं तदाह ग्रहीतारमिति । चेत् यदि दानं कर्तुं

सत्यं सत्यं हि यो यच्छेत् दरिद्राय न दच्छति ।

प्रभवे खलु तस्मै तत्प्राप्तीययेत तच्चिरम् ॥ ८ ॥

मा भूर्महति दैव्ये च कर्मण्यलस ईदृशि ।

क्रान्तो वा त्वमुदासीनो दातुं कामी सदा भव ।

अधिकेन प्रमाणेन अणोपायैस्तवाल्पकैः ॥ १० ॥

दानमनियतं मा भूदचिरस्थायिनां तव ।

भावानां केवलं यच्च विकाशः अक्षिकः स्मृतः ॥ ११ ॥

गृह्यानुष्ठानमध्ये त्वं दानं नियतं कुरु ।

करुणायाश्च दूतो यस्य निद्रात्वीश्वरालये ॥ १२ ॥

यहीतारं शुभयुक्तं करोति, किं न दातारम् अलम् अत्यर्थम् ज्ञतगर्भैः शुभैः सम्भावयति तदयुक्तं करोति । यहीचै रौप्यम् अर्तयन् दानं दार्चं दातारमुद्दिश्य हि स्वर्थम् आनयते ।

८ । दरिद्राय दानमीश्वरायेत्याह सत्यमिति । सत्यं सत्यं हि यो दरिद्राय यच्छेत्, स प्रभवे ईश्वराय खलु यच्छति । तत् दानं तस्मै ईश्वराय, तत् तस्मात् चिरं सङ्गीययेत सद्दिना सम्भावितं कुर्यात् दानमिति शेषः ।

१० । दानेऽनन्यसत्त्वमुपदिशति मा भुरित्यादिना । ईदृशि महति दैव्ये च देव-सम्पर्कस्थि कर्मणि त्वम् अलसः क्रान्तः उदासीनः वा मा भूः । तव अल्पकैः अणोपायैः अधिकेन प्रमाणेन दातुं सदा कामी भव । यद्यपि तवाधिकः अर्था न लुप्यायी वा तवाप्यल्पे देवे अर्चनीयायैव च अधिकपरिमाणदानकर्म साधयति फलितम् ।

११ । दानेऽनियतभावपरित्यागसाह दानमिति । तव दानम् अनियतं मा भूत्, यत् हि केषलम् अचिरस्थायिनां भावानां अक्षिकः विकाशः स्मृतः । कदाचिदुच्छसित इदृशेन दानं कदाचित् तथेच्छिरस्थायित्वं भावानां, नियतत्वम् तद्विपर्ययम् ।

१२ । दानस्य नियतत्वमाह गृह्येति । गृह्यानुष्ठानमध्ये त्वं नत् दानं नियतं

आगच्छन्ति यदा दीनाः व्रजन्ति शरणं तव ।

आहारश्चात्रयं वाच्यं प्रार्थयन्ति सहायताम् ॥

त्वामुद्यन्तं सहायं ते पश्यन्तु, न कदाचन ।

निराशा विनिवर्त्तन्तां दृष्ट्वा हारमहो तव ।

रुद्धं साहाय्यविषये तवानिच्छापरं करम् ॥ १३ ॥

प्रत्येकं प्रार्थिवाक्येषु कथं देहि वदप्यसौ ।

हीनतमोऽतिदुःखी च शृणु सर्वं स यददेत् ।

औदार्यशान्तभावेन ततस्तत् त्वं विचारय ॥ १४ ॥

दानपात्रं हि चेत् सोऽयं देह्याहारश्च वाससा ।

सम्भावय च सेवस्व रीत्यान्धविधयाऽथवा ।

आनन्दहृदयेनाथ सम्भ्रमेण च सङ्गतः ॥ १५ ॥

नियमबद्धं कुरु यत् करुणाया दूतः ईश्वरालये न निद्रातु, रुदा जागृकस्तिष्ठति
यान्तु ।

१३ । सदा दानोन्मुखेन भवितव्यमित्याह आगच्छन्तीति । यदा दीनाः दरिद्रा
आगच्छन्ति, तव शरणं व्रजन्ति प्राप्नुवन्ति, आहारम् आश्रयम्, अथवा सहायताम् प्रार्थ-
यन्ति च, ते दरिद्राः त्वाम् उद्यन्तं सहायं पश्यन्तु ; तव हारं रुद्धं, साहाय्यविषये तव
करम् रुद्धम् अनिच्छापरं दृष्ट्वा निराशाः सन्तः कदाचन न विनिवर्त्तन्तां निरुत्ता भवन्तु ।

१४ । यस्य तस्य यत्तत्प्रार्थनासम्पूरणेनानिष्टपातकान्यमानं प्रत्याह प्रत्येकमिति ।
प्रत्येकं प्रार्थिवाक्येषु कथं देहि । यदपि असौ हीनतमः अतिदुःखी च तथापि स यत्
वदेत् सर्वं तत् पश्य, ततः श्रवणानन्तरं तत् प्रार्थिभाषितम् औदार्यशान्तभावेन विचारय ।
औदार्यशान्तभावेनेति विशेषणं अविचारेण प्रार्थिवाक्ये दोषदर्शनमित्यात्व संशयादिपरि-
हारः सूच्यते ।

१५ । एवं विचारानन्तरं किं कर्तव्यं तदाह दानपात्रमिति । चेत् यदि सोऽयं

मासस्वायोजनं त्वच्च परीवारात् ते यदा ।
 क्रीयासि तेन गोधूमपूर्वं तच्छुलभिव च ॥
 क्रीणीहि दीनसेवार्थं स्वतन्त्रं रघु सचये ।
 समर्पितन्तत् दानाय तदर्थमेव केवलम् ॥ १६ ॥
 पुरातनानि वस्त्राणि वस्तुजातानि ते पुनः ।
 जीर्णाणि प्रतिमासं त्वं रघु यच्छंश्च तानि च ।
 ये याचन्ते परित्यक्तवस्तून्येवं कृतार्थय ॥ १७ ॥
 मासिकं नियमाद्यच्छ निजावस्थोचितं पुनः ।
 दातव्यसमितिष्वस्थोच्छेदोऽदानं न जातुचित् ।
 दारिद्र्याच्छलमान्निव्य त्वत्तः सम्भवतूत्तरात् ॥ १८ ॥

हि दानपात्रं, आहारम् देहि, वाससा वस्त्रे च सम्भाष्य, अथवा अन्यविधया रीत्या
 आनन्ददयेन अथ सम्भूमेण समादरेण च सातः सन् सेवय ।

१६ । दानार्थं सचयमाह मासमेति । त्वं यदा ते तत्र परीवाराय मासस्य चायी
 जनं प्रत्यादिकं क्रीयासि तेन आधीजनेन सङ्गं गोधूमपूर्वं तच्छुलभम् एव च दीनसेवार्थं
 क्रीणीहि । दानाय समर्पितं तत् कोतं वस्तु केवलं तदर्थम् एव दानार्थम् एव स्वतन्त्रं
 सचये क्रीये रघु ।

१७ । दारिद्र्यजाते व्यक्तवस्तुसंयुक्ताह पुरातनानीति । ते तत्र पुरातनानि वस्त्राणि
 जीर्णाणि वस्तुजातानि पुनः प्रतिमासं त्वं रघु । ये याचन्ते प्रार्थयन्ते तेभ्यः सम्भूम् च एवं
 तानि परित्यक्तवस्तूनि कृतार्थय सकलानि कुतः ।

१८ । यच्छं निश्चितं दानमिति किं दातव्यसमितिषु दानेनेति निरसयद्वाह मासिक-
 मिति । नियमात् नियमपूर्वकं निजावस्थोचितं मासिकं दातव्यसमितिषु पुनः यच्छं ।
 उत्तरात् दानानन्तरं दारिद्र्याच्छलमान्निव्य त्वत्तः अस्य मासिकस्य उच्छेदः अदानं जातुचित्
 कदाचित् न सम्भवतु ।

उपाये हीनता चेन्ने समागच्छति मेव हि ।

भरये पीषये क्षान्तां कृच्छ्राच्च समुपस्थितम् ॥

दानं तत्परिभाषेन भजेद्भूतत्वमेव हि ।

दीनानामधिकारत्वं कर्तुं नात्राधिकारवान् ॥ १९ ॥

धनं यदस्ति सम्पत्तिर्न ते व्येतुं यदृच्छया ।

स्वाभिप्रायाय, तद्वत्सं प्रभुषा त्वत्करे स्मर ॥ २० ॥

भारार्पणं स कृतवानाज्ञाच्च स्वजनेषु च ।

दीनेभ्योऽपि परार्थं तदंशं कश्चित् स्वभागतः ॥

मासं मासं खलु व्येतुमात्मसात् कवित्वया ।

कर्त्तव्यः स्वार्थहेतोः स केनापि कारणेन च ॥ २१ ॥

१९ । अत्रस्थाया हीनतायां किं कर्त्तव्यं तदाह उपाय इति । चेत् यदि ते तव उपाये आयादी हीनता समागच्छति, तेन हेतुना ते तव श्रानां भरये पीषये कृच्छ्राच्च समुपस्थितम्, तत्परिभाषेन कृच्छ्राणुरूपमिति यावत् दानं हि न्यूनत्वं भजेत् । न त्वम् अपि दीनानाम् अधिकारं कर्त्तुम् अधिकारवान् ।

२० । कथमेवं कर्त्तव्यं तदाह धनमिति । ते तव यत् धनम् अस्ति यदृच्छया स्वाभिप्रायाय श्रौयोद्दिश्यसाधनाय व्येतुं न ते सम्पत्तिः । प्रभुषा परमेश्वरेण त्वत्करे तत् त्वत्वं न्यासकृपेण रक्षितं स्मर, एतत् स्मरणविषयं कुरु ।

२१ । तत्रेश्वराभिप्रायं तदाज्ञाच्च दर्शयति भारार्पणमिति । स प्रभुः स्वजनेषु च दीनेभ्योऽपि भारार्पणम् आज्ञाच्च कृतवान् । किं कर्त्तुम् ? मासं मासं स्वभागतः कश्चित् तस्य धनस्य अंशं परार्थं परीपकाराय व्येतुम् । केनापि कारणेन त्वया सः अंशः कश्चित् स्वार्थहेतोः स्वाभिप्रायसाधनायैव आत्मसात् न कर्त्तव्यः ।

संस्थानं हि त्रिभोदानकोषरक्षकं देहि तत् ।
 भृत्यत्वस्य तु विश्वस्तं प्राप्य दत्तं प्रदर्शयन् ॥ २२ ॥
 समाजस्योपकाराय विविधत्वं हि कर्मणाम् ।
 दानमालिङ्गति, बहु करुणाया निदेशनम् ॥ २३ ॥
 भवन्तु क्षुधितायाश्च पानीयं हविताय च ।
 वसनञ्च विवस्त्राय शून्यूषा रोगिणि पुनः ॥
 विवासाय गृहं शोकतप्ताय परिसान्त्वनाय ।
 पिष्टमातृविहीनानां बालानां दुःखवारणम् ॥
 विधवानाञ्च, दीनाय छात्राय पुस्तकार्पणम् ।
 मठमन्दिररोगार्त्तालयस्थापनरक्षणम् ॥
 साधारणेषु चैतेषु दानकर्म्मसु नित्यशः ।
 हृदयं बलमर्थञ्च नियोजय यथायथम् ॥ २४ ॥

२२ । तत्र दायित्वमाह संस्थानमित्यादिना । हे प्रभोः दानकोषरक्षक, तत् तस्मात् प्राप्य दीनानामिति शेषः दत्तं प्रदर्शयन् भृत्यत्वस्योपकारेण प्रसिद्धम् भृत्यत्वस्य विश्वस्तं संस्थानं देहि ।

२३ । दानस्य विविधत्वमाह समाजस्येति । समाजस्य उपकाराय दानं कर्मणां विविधत्वं चाङ्गिति । करुणायाः निदेशनं बहु ।

२४ । तद्विविधत्वमाह भवन्त्विति । क्षुधिताय भोजनम्, हविताय च पानीयम्, विवस्त्राय वस्त्रहीनाय वसनम्, रोगिणि पुनः शून्यूषा, विवासाय गृहहीनाय गृहम्, शोकतप्ताय परिसान्त्वनम्, पिष्टमातृहीनानां बालानां विधवानाञ्च दुःख-
 वारणम्, दीनाय दरिद्राय छात्राय पाठार्थिने पुस्तकार्पणम्, मठः विद्यालयः, मन्दिरं भजनालयः, रोगार्त्तालयः रोगिणां चिकित्सायर्थं गृहम्, एतेषां स्थापनं रक्षणञ्च, एतेषु साधारणेषु दानकर्म्मसु नित्यशः हृदयं बलम् अर्थञ्च यथायथं नियोजय ।

असाधारणकर्माणि सन्तीह यत्र स प्रभुः ।
 समयर्तुविशेषेषु नियोजयति चाश्रया ॥ २५ ॥
 दुर्भिक्षं मरको व्याधिर्देशव्याप्यग्निसंक्रमः ।
 अन्यो वाच विपत्पातो देशे वाग्यत्र येन च ॥
 शतं शतं मानवाश्चाकुलाः क्षुत्तृड्विमर्दिताः ।
 विनष्टा दुःखितास्तत्र समयाक्षेपणेन च ॥
 साहाय्यं कुरु दुःखानि चीपायान् विविधान् श्रयन् ।
 लघुभाराणि निखिलामात्मशक्तिं नियोज्य च ॥ २६ ॥
 ग्रीष्मे यदा तीक्ष्णकरस्तिग्मरश्मिरयापयं ।
 स्निग्धं तुषारसम्यूक्तं पानीयं मधुरं पयः ॥
 सितायुक्तं द्रवार्चनीयं, भक्ष्यं श्रान्तिहरं पुनः ।
 विश्रामञ्च परिश्रान्तः क्लान्तः प्राप्नोतु चाश्वसः ।
 स्वच्छस्यायोजनं द्वारे करुणोक्तसुतस्य ते ॥ २७ ॥

२५ । साधारणदानकर्तव्यतिरिक्तमप्यन्यत् प्रभोराजया कर्तव्यमित्याह असाधार-
 सेति । इह असाधारणकर्माणि सन्ति यत्र स प्रभुः समयर्तुविशेषेषु आश्रया नि-
 योजयति च ।

२६ । कानि कानि कर्तव्यानि समयर्तुविशेषघटितानि प्रदर्शयति तानि दुर्भिक्ष-
 मिति । दुर्भिक्षम् अन्नकष्टम् मरकः मारी देशव्यापी व्याधिः रोगः अग्निसंक्रमः अग्न्युत्-
 पातः, अन्यो वा विपत्पातः अत्र देशे स्वदेशे अन्यत्र विदेशे वा, येन च दुर्भिक्षादिना
 शतं शतं मानवाः च आकुलाः क्षुत्तृणानिपीडिताः विनष्टाः विनाशं गताः, दुःखिताः
 क्लिष्टाः, तत्र समयाक्षेपणेन च कालक्षेपमग्नत्वा सत्वरमिति यावत् साहाय्यं कुरु,
 निखिलान् आत्मशक्तिं नियोज्य च विविधानुपायान् श्रयन् दुःखानि लघुभाराणि कुरु ।

२७ । ग्रीष्म इति । ग्रीष्मे श्रुतौ तिग्मरश्मिः सूर्यः यदा तीक्ष्णकरः, तदा द्रव-

शीते चोष्णकरं वस्त्रं दीनाय चीरवाससे ।

शीतार्ताय प्रयच्छ त्वं ततस्त्राणाय तत्परः ॥ २८ ॥

दारिद्र्याय जड़त्वाय चालस्याय न जातुचित् ।

अच्छोक्ताहमपाचस्य दानान्वाचाय देहि तत् ॥ २९ ॥

प्रशंसिष्यन्ति सर्वे त्वां दास्यन्ति गौरवं महत् ।

दानं तूर्ध्वरवेणैव मा घोषयात्मनस्ततः ॥

विनीतगुप्तभावेन करो दीनान् भरत्वसौ ।

लोकप्रियत्वं तेनात्र न जात्यन्विष्य चार्थय ॥ ३० ॥

न्यायं तुषारसम्पृक्तं हिमशिलासंमिश्रितं खिन्नं सुशीतलं पानीयं जलं, मधुरं शितायुक्तं
अर्करामिश्रं पयः च, अपयः । परिश्रान्तः क्लान्तः पुनः विश्रामं शान्तिहरं मर्त्यं च
कदलीकसुतस्य स्पर्शस्य चक्षुषः जलस्य च चायीजनं तत्र हारं प्राप्नोतु ।

२८ । शीते शीतर्तो च शीतार्ताय दीनाय चीरवाससे उष्णकरं वस्त्रं ततः
शीतात् चाणाय तत्परः सन् प्रयच्छ ।

२९ । चालस्यादिषु धीक्साह्वदानं वारयति दारिद्र्यायेति । दारिद्र्याय दरिद्र-
भावाय भिक्षया जीविकानिर्वृत्तं सुलभं दृष्ट्वा दरिद्रावस्थास्वीकारायेति यावत् जड़त्वाय
परिश्रमविमुक्तत्वाय चालस्याय च सामर्थ्यसत्त्वेऽप्यनुक्ताया अपाचस्य दानात् जातुचित्
कदाचित् न उक्ताहं वच्छ । तत् दानं पात्राय तस्याप्राप्तयुक्ताय देहि ।

३० । प्रशंसानीरवलोकाप्रियतालाभाकाङ्क्षाया दानं वारयति प्रशंसिष्यन्तीति । त्वां
सर्वे प्रशंसिष्यन्ति महत् गौरवं दास्यन्ति, ततः तूर्ध्वरवेण इव चात्मनः स्वस्य दानं वा
घोषय । किं कर्तव्यम् ? अस्मी करः विनीतगुप्तभावेन दीनान् दरिद्रान् भरतु, तेषां
दानेन जातु कदाचित् लोकप्रियत्वं न जन्मिष्य चार्थय च ।

सत्त्वं यद्दानशीलत्वं न हृस्ते हृदये तु तत् ।
 इच्छायां न क्रियायाम् तत् प्रभोर्ग्राह्यः कपर्दकः ।
 विधवाया महद्दानं न तथा हृदयान्न चेत् ॥ ३१ ॥
 धन्यास्ते जीवितं येषां परार्थं हि वपुर्मनः ।
 ये समर्पितवन्तोऽन सेवायां जनसंहतेः ।
 प्राप्नुयुस्ते पुरस्कारानिहामुच च निश्चितम् ॥ ३२ ॥

इति दानम् ।

अथ सम्बन्धः ।

कर्त्तव्यान्यथ सम्बन्धा गृह्याः शुद्धतमाः स्मृताः ।
 शोच्योऽवहेलते योऽसौ पार्थिवानीति बुद्धितः ॥ १ ॥

३१ । सत्त्वदानशीलतामाह सत्त्वमिति । सत्त्वं यत् दानशीलत्वं तत् हृदये न तु हृस्ते, न क्रियायां किन्तु इच्छायाम्, प्रभोः समीपे विधवायाः कपर्दकः यावत्, न तथा न हत् दानं, चेत् यदि न हृदयात् । हृदयशून्यं न हत् दानमप्ययाच्यम्, चद्रं तुच्छमपि न तथा यदि तत् हृदयम् प्रसृतम् ।

३२ । दाने कृतकत्वतामाह धन्या इति । ते धन्याः येषां जीवितं जीवनं परार्थम्, ये हि वपुः शरीरं मनः अथ जनसंहतेः सेवायां समर्पितवन्तः । निश्चितं ते इहामुच च पुरस्कारान् प्राप्नुयुः ।
 इति दानम् ।

१ । सम्प्रति सम्बन्धीकृतानि कर्त्तव्यानि वक्तुमुपक्रमते कर्त्तव्यानीति । कर्त्तव्यानि शुद्धतमानि अथ अपि च गृह्याः सम्बन्धाः शुद्धतमाः स्मृताः । योऽसौ पार्थिवानीति सम्बन्धाः पार्थिवाः, कर्त्तव्यानि पार्थिवानीति शेषः बुद्धितः अवहेलते अवहेलनां करोति, सोऽसौ शोच्यः ।

बहवः सन्ति ये गर्व्यं वहन्ति विषयेषु च ।
 महत्सु च यथा योगे भक्तौ परहिते तथा ॥
 वैराग्ये क्षयतो विहरन्ति क्षुद्राणि तानि च ।
 दैनन्दिनानि कृत्यानि कृत्यन्ति च सन्ततोः ।
 पितृन् मातृषु पत्नीषुपेक्षन्त इति ते पुनः ॥ २ ॥
 चरन्ति दिवि ते चोर्द्ध्वमिति मिथ्याभिमानिनः ।
 कर्त्तव्यभूमिसंस्पृशं मन्यन्ते नीचतामिह ॥ ३ ॥
 न दोषापनयस्तेषामस्ति देवविचारणे ।
 अस्थापयन्नापुनात् स सम्बन्धाच्च प्रभुः स्वयम् ॥
 गृहस्थानाञ्च कृत्यान्वादिश आन्यभिमानतः ।
 उल्लङ्घ्यते चोपयुक्तं तेभ्यो दण्डं स दास्यति ॥ ४ ॥

२ । योगादिषु गर्व्यं वहतां सम्बन्धीकृतकर्त्तव्यपात्तन चौदासीत्यं निन्दति बहव इति । बहवः सन्ति ये महत्सु विषयेषु यथा योगे भक्तौ परहिते वैराग्ये च गर्व्यं वहन्ति, क्षयतो वृथाह्वारवशात् क्षुद्राणि तानि दैनन्दिनानि कृत्यानि कर्त्तव्यानि विहरन्ति, तेन पुनः पितृन् मातृषु पत्नीः सन्ततोः च उपेक्षन्ते इति कृत्यन्ति च । केषां गर्व्यवशात्पेक्ष-
 पेक्षाप्रदर्शनं, वस्तुतोऽस्ति हृदये तेषां सक्तिः, सुतरां कलनभावमिदमिति तत्त्वम् ।

३ । चरन्तीति । ते ऊर्ध्वं दिवि चरन्ति इति मिथ्याभिमानिनः इह पृथिव्यां कर्त्तव्य-
 भूमिसंस्पृशं नीचतां मन्यन्ते । इथा अर्थाभिमानता तान् कर्त्तव्यकृत्यान् करोति संसारत्वापवादभयात् कुण्ठितां च ।

४ । अभिमानकलमाह न दोषेति । देवविचारणे परमेश्वरविचारं तेषां दोषाप-
 नयः न अस्ति । कथम् ? स प्रभुः स्वयं सम्बन्धान् च अस्थापयत् अपुनात् च गृहस्थानां
 कृत्यानि च आदिशत्, अभिमानतः तानि ये उल्लङ्घ्यन्ते, स प्रभुः तैभ्यः उपयुक्तं दण्डं
 दास्यति ।

किं मन्यसे गृहं वासमपुच्छं गर्भसन्तते ।
 पितरौ पद्मपत्न्यानि पशुसम्बन्धभूमयः ॥
 न चाक्षि तव तत्तेषु बाध्यता नीतिसङ्गता ॥ ५ ॥
 मन्यस्व पुच्छसम्बन्धान् स्वान् गृहञ्च तव प्रभोः ।
 मानितुं सेवितुं तांश्च तेनादिष्टोऽसि नित्यशः ॥ ६ ॥
 शुद्रतमं प्रभोगेहेऽस्त्ववमन्तुं न साहसम् ॥ ७ ॥
 एकैकस्या बाध्यताया अप्योरिह परञ्च च ।
 दातुं संस्थानमेव स्याः समाहृतो विनिश्चितम् ॥ ८ ॥
 अहो मानव जानासि न किं कौ पितरौ भुवि ।
 स्वर्गीयात् स्वर्गीयौ ज्ञेयौ पिता माता च ते खलु ॥ ९ ॥

५ । गर्भितान् धिक्करोति किमिति । हे गर्भसन्तते, किं गृहम् अपुच्छम् अपवित्रं वासं मन्यसे, पितरौ पद्मी अपत्यानि पशुसम्बन्धभूमयः किमिति शेषः, तन् तस्मान् तव तेषु नीतिसङ्गता बाध्यता न च चाक्षि ?

६ । सम्माननमाह मन्यस्विति । तव गृहञ्च प्रभोः परमेश्वरस्य, स्वान् स्वजनान् पुण्यसम्बन्धान् मन्यस्व । तेन प्रसूया तान् नित्यशः सेवितुं मानितुं च आदिष्टः असि ।

७ । शुद्रोऽपि नावमन्तव्य इत्याह शुद्रतममिति । प्रभोः गेहे शुद्रतमं जनम् अवमन्तुं साहसं न खलु ।

८ । तव दायित्वमाह एकैकस्या इति । अप्योः शुद्राया एकैकस्याः बाध्यतायाः संस्थानं दातुम् इह परञ्च च विनिश्चितं समाहृतः स्याः ।

९ । पित्रमाहसन्तानसन्ततिसम्पर्कजनितकर्तव्यानि वक्तुमुपक्रमते अहो इति । अहो मानव, किं न जानासि, भुवि पितरौ मातापितरौ कौ ? ते तव माता पिता च स्वर्गीयात् स्वर्गीयौ ज्ञेयौ ।

अहेहि त्वं नमाये च भक्तिं यच्छ च नित्यशः ।

पितरो तौ सयत्नं हि पवित्रपुरुषादि ॥ १० ॥

को वा महान् भुवि ह्यत्र यथा मातुः पिता तव ।

तव माता न किं सेवा खादप्युन्नतमा पुनः ॥ ११ ॥

आत्मप्रतिनिधित्वेन प्रभुणा तौ नियोजितौ ।

गृहलोके पालयितुं शिष्यन् नेतुं च तत्पथे ॥ १२ ॥

स्वर्गस्थपितरं पश्य पितर्येव ससम्भ्रमम् ।

स्वर्गस्थमादृष्टोऽवतारं मातरि निश्चितम् ॥ १३ ॥

सत्त्वं हि पितरौ दैव्यौ पुरुषौ तौ यथा श्रुतम् ।

आह सम्माननीयौ च सेव्यौ नित्यं तथैव हि ॥

“मातरं पितरश्चैव साक्षात् प्रत्यक्षदेवताम् ।

मत्वा गृही निषेवेत सदा सर्वप्रयत्नतः ॥” १४ ॥

१० । अहेहीति । त्वं तौ पितरौ अहेहि, अथ नमः प्रणतो भव, पवित्रपुरुषौ हव नित्यशः सयत्नं भक्तिं यच्छ ।

११ । को वेति । तव मातुः पिता यथा, तथा को वा अत्र भुवि महान्, तव माता, न किम् एषा सा खातुं आकाशात् अपि पुनः उन्नतमा ।

१२ । आत्मेति । प्रभुणा परमेश्वरस्य गृहलोके गृहरूपे अस्मिन् लोके शिष्यन् पालयितुं तत्पथे तथा परमेश्वरस्य पथि नेतुं तौ मातापितरौ आत्मप्रतिनिधित्वेन नियोजितौ ।

१३ । स्वर्गस्थेति । पितरि एव ससम्भ्रमं स्वर्गस्थपितरम् ईश्वरं मातरि निश्चितं स्वर्गस्थमादृष्टोऽवतारं पश्य ।

१४ । सर्वमिति । श्रुतं शास्त्रं यथा आह सत्त्वं हि तथा तौ पितरौ दैव्यौ पुरुषौ, तौ तथैव हि नित्यं सेव्यौ सम्माननीयौ च । महानिर्व्यासतन्त्रसाटमीजासीत्तं अनु-
विश्रुत्तौकं शास्त्रत्वेनोद्धरति, मातरमिति । मातरं पितरं च साक्षात् प्रत्यक्षदेवतामिव मत्वा गृही सदा सर्वप्रयत्नतः निषेवेत ।

पिचोर्वशंवदाः स्यात सेवध्वं तौ समग्रया ।
 शक्त्वा प्रयोजनीयानि तयोर्यच्छत तुष्टये ॥
 क्लेशभारं शमयत मधुरप्रेममिश्रया ।
 नन्दयत तयोर्वाचा हृदयान्यात्मजन्मनः ॥ १५ ॥
 कायेन मनसा नित्यं यतध्वं जीवनावधि ।
 ऋणं खेहवतोरभितुल्यं शोधयितुं पुनः ॥ १६ ॥
 हृदौ दुर्बलकायौ तौ यदा पालयतानिशम् ।
 सांसारिकसुखायेह सेवया च प्रकृष्टया ॥
 सन्तोषयत पुष्पेनाभ्ययनेन च तौ पुनः ।
 आनन्दयत सङ्गीतैरुपकाराय चात्मनोः ॥ १७ ॥
 न वः सेवाः शून्यगर्भा बाह्यदासत्वमेव वा ।

१५ । सन्तानानां कर्तव्याभ्यां पिचोरिति । हे आत्मजन्मनः सन्ततयः, पिचोः सातापिचोः वशंवदाः स्यात, समग्रया शक्त्वा तौ सातापितरौ सेवध्वम्, तुष्टये तयोः प्रयोजनीयानि यच्छत, क्लेशभारं शमयत, मधुरप्रेममिश्रया वाचा तयोः हृदयानि नन्दयत ।

१६ । कायेनेति । कायेन मनसा नित्यम् खेहवतोः सातापिचोः अभितुल्यं समुद्रसदृशम् ऋणं शोधयितुं पुनः जीवनावधि यावज्जीवनं यतध्वं यत्नं कुरुत ऋण-शोधनाय सदा परिश्रमिणी भवत ।

१७ । हृदाविति । यदा तौ हृदौ दुर्बलकायौ तदा अग्निशं पालयत, इह तयोः सांसारिकसुखाय प्रकृष्टया सेवया च सन्तोषयत, तयोः आत्मनोः उपकाराय पुष्पेन अभ्ययनेन शास्त्रपाठेन सङ्गीतैः पुनः तौ आनन्दयत ।

१८ । न त इति । वः सेवाः शून्यगर्भाः वेतनभुजा बाह्यदासत्वमेव वा न

भवन्तु वेतनभुजामुच्छासाः सन्तु ताः पुनः ।
 कृतज्ञताया भक्तेश प्रेम्णसात्यन्तिकस्य च ॥ १८ ॥
 अहो पुत्राश्च कन्याश्च गृहस्थानां परेशितुः ।
 पित्रीः स्नेहीपरस्नेहेन नेहत्वेन च शिष्यया ।
 विश्वासे वर्द्धिताः प्रेम्णि साधुत्वे भवतान्वहम् ॥ १९ ॥
 शारीरं मानसं तेभ्यश्चाध्यात्मं शिष्यणं सदा ।
 पितरौ यच्छतं हेतोः प्रभोर्नयतमेव हि ॥ २० ॥
 दूषयतेऽधिकं चैतान् लालनं ताडनं तथा ॥ २१ ॥
 स्नेहेन सुकुमारेण विनयस्य कठोरताम् ।
 भाजयन्मार्दवं चासु कर्तृत्वं तत्तयोर्मितम् ॥ २२ ॥

भवन्तु । ताः सेवाः पुनः कृतज्ञतायाः भक्तेश्च सात्यन्तिकस्य प्रेम्णः च उच्छासाः सन्तु ।

१८ । अहो इति । परेशितुः परमेश्वरस्य गृहस्थानां हे पुत्राः च कन्याः च, पित्रीः मातापित्रीः स्नेहीपरस्नेहेन नेहत्वेन शिष्यया च विश्वासे प्रेम्णि साधुत्वे अन्वहं प्रतिदिनं वर्द्धिताः भवतः ।

२० । अधुना पित्रीः कर्मान्यायाश्च शारीरमिति । हे पितरौ मातापितरौ, तेभ्यः कन्यापुत्रेभ्यः शारीरं शरीरसम्पर्कीयं मानसं मनःसम्पर्कीयं अध्यात्मं आत्मसम्पर्कीयं शिष्यत्वं यच्छतम् प्रभोः परमेश्वरस्य हेतोः निमित्तम् एव हि नयतम् विनीतान् कुह-
तम् ।

२१ । दूषयते इति । एतान् कन्यापुत्रान् अधिकं लालनं तथा अधिकं ताडनं दूषयते ।

२२ । स्नेहेनेति । सुकुमारेण स्नेहेन विनयस्य शिष्याविशेषस्य कठोरतां मार्दवं भाजयन् तयोः मातापित्री, तत्कर्तृत्वं नित्यं परिमितम् असु ।

बलपूर्वकशिक्षाया रीतिं नाश्रयतं क्वचित् ।
 स्वाभाविकी च सहजा सन्ततीनां भवत्वसौ ॥ २३ ॥
 प्रभाववशगाः सुखोपचयं प्राप्तुमुत्तमम् ।
 सुखमाः सन्तु, मा भूतं हस्तक्षेपपरावलम् ॥ २४ ॥
 अकालोन्मेष आसां यस्मा भूदलप्रयोगतः ।
 परमावहितौ स्यातन्तत्रोपायपराविह ॥ २५ ॥
 स्वास्थ्यं ताभ्योऽयतो देहि विशुद्धमनिलं तथा ।
 नित्यं प्रकटमाहारं व्यायामं श्रान्तिसंहतिम् ॥ २६ ॥
 यदा हि बालिका बाला नीतिशिक्षां प्रयच्छतम् ।
 यदा यौवनसम्पन्ना धर्मशिक्षा प्रदीयताम् ॥ २७ ॥

२३ । बलेति । बलपूर्वकशिक्षायाः रीतिं क्वचित् न आश्रयतम् । अस्मै सन्त-
 तीनां कन्यापुत्राणाम् शिक्षा सहजा स्वाभाविकी च भवतु ।

२४ । प्रभावेति । प्रभाववशगाः पित्रोः प्रभाववशतापन्नाः उत्तमं सुखोपचयं प्रक-
 तिस्थपरिवर्द्धिं प्राप्तुम् सुखमाः भवन्तु, अलम् अत्यर्थं हस्तक्षेपपराव मा भूतम् ।

२५ । अकालमिति । बलप्रयोगतः यत् यस्मात् आसां सन्ततीनाम् अकालोन्मेषः सा
 भूत्, तत्र परमावहितौ उपायपरा इह शिक्षाविधौ स्यातम् ।

२६ । स्वास्थ्यामिति । ताभ्यः सन्ततिभ्यः कन्यापुत्रेभ्यः अयतः प्रथमं विशुद्धम् अनिलं
 वायुं तथा नित्यं प्रकटं स्वास्थ्याकरम् आहारम्, व्यायामम् अङ्गचालनं श्रान्तिसंहतिं
 विद्यामं देहि ।

२७ । यदेति । यदा हि बालिका बालाः, तदा नीतिशिक्षां प्रयच्छतम्, यदा
 यौवनसम्पन्नाः धर्मशिक्षां प्रदीयताम् । शाल्वे नीतिशिक्षा यौवने धर्मशिक्षा
 फलिताग्नेः ।

भवन्तु वेतनभुजासुच्छासाः सन्तु ताः पुनः ।
 कृतज्ञताया भक्तेश प्रेम्णसात्वन्तिकस्य च ॥ १८ ॥
 अहो पुत्राश्च कन्याश्च गृहस्थानां परेशितुः ।
 पित्रोः स्नेहीपरस्तेन नेतृत्वेन च शिष्यया ।
 विश्वासे वर्द्धिताः प्रेम्णि साधुत्वे भवतान्वहम् ॥ १९ ॥
 शारीरं मानसं तेभ्यश्चाध्यात्मं शिष्यणं सदा ।
 पितरौ यच्छतं हितैः प्रभोर्नयतमेव हि ॥ २० ॥
 दूषयतेऽधिकं चैतान् लालनं ताडनं तथा ॥ २१ ॥
 स्नेहेन सुकुमारेण विनयस्य कठोरताम् ।
 भाजयन्मार्दवं चासु कर्तृत्वं तत्तयोर्यमितम् ॥ २२ ॥

भवन्तु । ताः सेवा पुनः कृतज्ञतायाः भक्तेः च सात्वन्तिकस्य प्रेम्णः च सुच्छासाः सन्तु ।

१८ । अहो इति । परेशितुः परमेश्वरस्य गृहस्थानां हे पुत्राः च कन्याः च, पित्रोः मातापित्रोः स्नेहीपरस्तेन नेतृत्वेन शिष्यया च विश्वासे प्रेम्णि साधुत्वे अन्वहं प्रतिदिनं वर्द्धिताः भवतु ।

२० । अपुनः पित्रोः कर्तव्याभ्यां शारीरमिति । हे पितरौ मातापितरौ, तेभ्यः कन्यापुत्रेभ्यः शारीरं शरीरसम्पर्कं मानसं मनःसम्पर्कं च अध्यात्मं आत्मसम्पर्कं शिष्यणं यच्छतम् प्रभोः परमेश्वरस्य हितैः निमित्तम् एव हि नयतम् विनोतान् कुड-
 तम् ।

२१ । दूषयत इति । एतान् कन्यापुत्रान् अधिकं लालनं तथा अधिकं ताडनं दूषयते ।

२२ । स्नेहेनेति । सुकुमारेण स्नेहेन विनयस्य शिष्याविशेषस्य कठोरतां मार्दवं भाजयन् तयोः मातापित्रोः, सर्वकर्तृत्वं मित्रं परिमितम् अस्तु ।

बलपूर्वकशिक्षाया रीतिं नाश्रयतं क्वचित् ।

स्वाभाविकी च सहजा सन्ततीनां भवत्वसौ ॥ २३ ॥

प्रभाववशगाः सुस्थोपचयं प्राप्तुमुत्तमम् ।

सुचमाः सन्तु, मा भूतं हस्तक्षेपपरावलम् ॥ २४ ॥

अकालीन्मेष आसां यन्मा भूद्वलप्रयोगतः ।

परमावहितौ स्यातन्तत्रोपायपराविह ॥ २५ ॥

स्वास्थ्यं ताभ्योऽयतो देहि विशुद्धमनिलं तथा ।

नित्यं प्रकटमाहारं व्यायामं श्रान्तिसंहतिम् ॥ २६ ॥

यदा हि बालिका बाला नीतिशिक्षां प्रयच्छतम् ।

यदा यौवनसम्पन्ना धर्मशिक्षा प्रदीयताम् ॥ २७ ॥

२३ । बलेति । बलपूर्वकशिक्षायाः रीतिं क्वचित् न आश्रयतम् । अथौ सन्त-
तीनां कन्यापुत्राणाम् शिक्षा सहजा स्वाभाविकी च भवतु ।

२४ । प्रभाविति । प्रभाववशगाः पित्रोः प्रभाववशतापन्नाः उत्तमं सुस्थोपचयं प्रकृ-
तिस्थपरिद्विष्टं प्राप्तुम् सुचमाः भवन्तु, अलम् अत्ययं हस्तक्षेपपरो मा भूतम् ।

२५ । अकालेति । बलप्रयोगतः यत् यस्मात् आसां सन्ततीनाम् अकालीन्मेष, मा
भूत्, तत्र परमावहितौ उपायपरो इह शिक्षाविधौ स्यातम् ।

२६ । स्वास्थमिति । ताभ्यः सन्ततिभ्यः कन्यापुत्रेभ्यः अयतः प्रथमं विशुद्धम् अनिलं
वायुं तथा नित्यं प्रकटं स्वास्थकरम् आहारम्, व्यायामम् अङ्गचालनं श्रान्तिसंहतिं
विद्यामं देहि ।

२७ । यदेति । यदा हि बालिका बालाः, तदा नीतिशिक्षां प्रयच्छतम्, यदा
यौवनसम्पन्नाः धर्मशिक्षा प्रदीयताम् । बाल्ये नीतिशिक्षा यौवने धर्मशिक्षा
फलितार्थः ।

न मतैर्धर्मशास्त्रोक्तैः कठोरैस्तु शिरांसि च ।
 तरुणानां पूरयतं वाकोवाक्त्वानि सर्व्वथा ॥
 उदीरयन्ति शुक्लवत् पश्यन्तौ तच्च नन्दतम् ॥ २८ ॥
 शिखायां पालने चात्र पितुर्मातुश्च सन्ततम् ।
 अस्त्येव सहयोगित्वमेकैकस्यास्ति यत् पुनः ॥
 भागित्वं पूर्णतां प्रापयितुं चेदुभयोर्न हि ।
 प्रभावाणान्तु योगः स्यादसमग्रं हि शिखणम् ॥ २९ ॥
 शिखा पूर्णा तदा धर्म्माः पितुर्मातुश्च शोभनाः ।
 गुणाः सर्व्वे यदा ह्येकीभवन्ति सन्तताविह ॥ ३० ॥
 असत्संसर्गतीऽनीतिप्रभावात् ताश्च रक्षतम् ॥ ३१ ॥
 यस्यांश्च हि मनोनीतान् सङ्गिनी यच्छतं पुनः ।

२८ । न मतैरिति । तरुणानां शिरांसि धर्मशास्त्रोक्तैः कठोरैः मतेः तु न पूर-
 यतम्, सर्व्वथा वाकोवाक्त्वानि प्रश्रीतशिरांसि तद्वटितयस्यविशेषान् शुक्लवत् उदीरयन्ति
 तत्पश्यन्तौ न नन्दतम् आनन्दितौ भवतम् ।

२९ । मातापित्रोर्द्वयोः शिखाविधौ कर्त्तव्यतामि तदा हि शिखायामिति । शिखायां
 पालने च अत्र पितुः मातुः च सन्ततं निश्चितं सहयोगित्वम् अस्ति एव, २४ यस्यात्पूर्णं
 ताम् प्रापयितुं शिखामिति शेषः तयोः एकैकस्य भागित्वम् अस्ति, २५ यदि उभयोः
 प्रभावाणां योगः न स्यात्, शिखणं हि शिखामिति शेषः असन्ततम् अपूर्णं स्यात् ।

३० । शिखन्ति । तदा शिखा पूर्णा यदा पितुः सर्व्वे धर्म्माः मातुश्च शोभनाः
 गुणाः इह सन्ततौ हि एकीभवन्ति ।

३१ । असदिति । ताः सन्ततौ पुत्रान् कन्याश्च असत्संसर्गतः अनीतिप्रभावात् च
 रक्षतम् ।

३२ । यस्यामिति । इह वालिकाश्च; वालिभ्यः च मनोनीतान् यस्यान्,

बालिकाभ्यश्च बालेभ्यः सतचित्रपटानिह ॥
 सचित्रनीतिदृष्टागतान् प्रदर्शयतमत्र यत् ।
 ग्रहणप्रवणान्येषां सुकुमाराणि तानि च ॥
 हृदयानि प्रगृह्णन्ति बाल्ये सम्पुद्रणानि च ॥ ३२ ॥
 काव्यप्रकृतिसौन्दर्यस्वादानुभवनेषु च ।
 प्रोन्नेषय प्रसूनानुरागञ्च परिभावय ॥ ३३ ॥
 उद्यानं गृहसंयुक्तं चास्ति चेत् ते चरन्तिह ।
 पश्यन्तो वृक्षवल्गादीन् सहाया रोपणादिषु ॥ ३४ ॥
 पक्षिणः पशवः सन्ति चेत्तत्र गृहपालिताः ।
 स्नेहेन तान् पालयितुं लालयितुञ्च शिचय ॥ ३५ ॥
 परमेशगृहे नित्यं दयया ते पशून् प्रति ।
 भविष्यन्ति प्रसिद्धा हि सुद्रकीटानपि प्रति ॥ ३६ ॥

सङ्गिनः च पुनः यच्छतम्, सतः साधून् चित्रपटान् च, सचित्रनीतिदृष्टान्तान् तादृश-
 यस्यान् प्रदर्शयतम्, यत् अत्र एषां सुकुमाराणि तानि ग्रहणप्रवणानि हृदयानि च बाल्ये
 सम्पुद्रणानि च प्रगृह्णन्ति ।

३३ । काव्येति । एषु च काव्यप्रकृतिसौन्दर्यस्वादानुभवं काव्यप्रकृत्यर्थत् सौन्दर्ये
 तत्स्वादानुभवं प्रोन्नेषय, प्रसूनानुरागञ्च पुष्पेषु अनुरागं परिभावय अङ्गीकृतं कारय ।
 अत्र क्रिया यथायथम् पितरि मातरि च सम्बध्यते ।

३४ । उद्यानमिति । चेत् यदि गृहसंयुक्तम् उद्यानम् अस्ति, ते वृक्ष वल्गा-
 दीन् पश्यन्तः रोपणादिषु सहायाः सन्तः चरन्तु, विचरन्तु कुर्वन्तु ।

३५ । पक्षिण इति । चेत् यदि तत्र गृहपालिताः पक्षिणः पशवः सन्ति, तान्
 पशुपक्षिणः स्नेहेन लालयितुं पालयितुं च शिचय ।

३६ । परमेशेति । परमेशगृहे ते कन्यापुत्राः पशून् प्रति, सुद्रकीटान् अपि
 प्रति, नित्यं दयया प्रसिद्धाः भविष्यन्ति ।

शिशून् मानय तैस्तुल्यैर्दिव्यधाम यतः स्मृतम् ।
 अभिलाषश्च यन्नश्च तथा भवतु वां सदा ॥
 शिष्ययितुं यथा तेषां निर्दोषभाव एष हि ।
 साधुत्वैश्च परिणतः स्वर्गोऽमुञ्च च निश्चितः ॥ ३७ ॥
 शिशूनां शिष्ये चात्र पितरौ पश्यतां सदा ।
 पितरं परमं नेष्ट्वेनादर्शस्वरूपतः ॥ ३८ ॥

इति सप्तमः ।

३७ । शिशुनिति । शिशून् मानय । कथम् ? तैः तुल्यैः सदृशैः यतः दिव्यधाम स्मृतम् । स्वर्गे हि देवाः शिशुप्रकृतयः प्रयित्यामपि तथा । वां युवयोः अभिलाषश्च यन्नश्च सदा तथा शिष्ययितुं भवतु यथा तेषाम् एष निर्दोषभावः हि अत्र साधुत्वे परिणतः स्नान्, अमुञ्च परलोके च स्वर्गः निश्चितः ।

३८ । शिष्याविधौ परमादर्शमाह शिशुनामिति । अत्र शिशूनां शिष्ये पितरौ परमं पितरं नेष्ट्वेन आदर्शस्वरूपतः सदा पश्यताम् ।

भ्राता भगिनी च ।

भ्रातरो वहत प्रीतिं नित्यं वो भगिनीं प्रति ।

भ्रातृन् प्रति भगिन्योऽत्र प्रीतिं वहत सर्व्वदा ॥ १ ॥

यतोऽजायध्वमेकस्मात् पितुर्मातुश्च स प्रभुः ।

दिशति प्रेमयोगेण मधुरेण निबन्धनम् ।

तत्कारणवशादेव न त्वन्यकारणात् पुनः ॥ २ ॥

परस्परस्य निन्देत दोषान् मतस्वभावतः ।

भिन्ना भवेत किन्त्वेकमाहपितृसमुद्भवान् ।

प्रगाढेनानुरागेण प्रीणीध्वं सम्भवे तथा ॥ ३ ॥

प्राप्येकपरिवारत्वं शान्तौ पितोर्गृहे सदा ।

परस्परं सेवमाना निःस्वार्थशुद्धरागतः ।

वसताप्रियदुर्दृश्यकलिभिन्तां न चैकताम् ॥ ४ ॥

१ । भ्राताभगिनीसम्पर्कजनितकर्तव्यानि वक्तुमुपक्रमते भ्रातर इति । हे भ्रातरः, नित्यं वो युष्माकं भगिनीं प्रति प्रीतिं वहत, हे भगिन्यः, भ्रातृन् प्रति सर्व्वदा नित्यं प्रीतिं वहत । अन्योन्यप्रीत्या कर्तव्यानि परिपालयत ।

२ । तत्र कारणमाह यत इति । यतः एकस्मात् पितुः सातुः च अजायध्वम्, तत्कारणवशादेव न तु अन्यकारणात्, स प्रभुः मधुरेण प्रेमयोगेण निबन्धनं दिशति आदिशति ।

३ । दोषदर्शनेऽपि प्रीतिरपरिहार्थ्यत्वमाह परस्परस्येति । परस्परस्य दोषान् निन्देत निन्दाविषयान् कुर्व्वीत, मतस्वभावतः भिन्नाः भवेत, तथा सम्भवे, तादृगनिन्दा-भिन्नतयोः सम्भावनायाम् किन्तु एकमातापितृसम्भवान् प्रगाढेन अनुरागेण प्रीणीध्वम्, नित्यं प्रीत्यास्पदं कुरुध्वम् ।

४ । कलङ्कपरिश्र्वरेकत्र वासमाह भूलेति । सदा अत्र पितोः सातापितोः गृहे एकपरिवारत्वं प्राप्य निःस्वार्थशुद्धरागतः परस्परं सेवमानाः शान्तौ वसत, अप्रियदुर्दृश्यकलिः तादृशकलङ्कः न च एकतां भिन्ताम् । निरन्तरं कलङ्कशून्या एकत्र निवसत ।

मा कार्ष्ट कलहं जातु मासूयध्वं कदाचन ।
 मा भूत निर्हया ज्येष्ठान् भावमंध्वं यदृच्छया ।
 मानादृतांश्च कृध्वं वा हीनदृष्ट्या कनीयसः ॥ ५ ॥
 विवाहिता वयोवृद्धा पत्नीभिर्वा विवोदृभिः ।
 गन्तुमन्यत्र वा वस्तुं स्वाधीनाः किन्तु जातुचित् ॥
 विच्छेदो हृदयानां वानैक्यं तत्र वियोगतः ।
 शरीरघटितास्माभूयुष्माकं हि परस्परम् ॥ ६ ॥
 यत्र यूयं हि वसत हृदयानि भवन्तु वः ।
 एकतायाश्च शान्तौ च वद्वानि च चिरन्तने ॥
 सखित्वे बन्धनं जातु न भञ्ज्यात् किञ्चिदप्यसौ ।
 अस्थापयत् स्वयं यद्वि भगवान् परमेश्वरः ॥ ७ ॥
 उदाहो भ्रातृकलहनिदानं भ्रातरो भुवि ।

५ । मा कार्ष्टेति । जातु कदाचित् मा कलहं कार्ष्ट, कदाचन मा ससूयध्वम्,
 मा निर्हयाः भूत, यदृच्छया मा ज्येष्ठान् भावमंध्वम्, हीनदृष्ट्या वा मा कनीयसः अनादृ-
 तान् च कृध्वम् ।

६ । विवाहानन्तरं स्वतन्त्रवासोऽपि हृदयतो न वियोगः स्वादिपः इति विवाहिता
 इति । वयोवृद्धा विवाहिताः पत्नीभिः विवोदृभिः वा अन्यत्र गन्तुं वस्तुं वा स्वाधीनाः
 ययमिति शेषः किन्तु जातुचित् तत्र शरीरघटितात् वियोगात् विच्छेदात् युष्माकं
 परस्परं हृदयानां विच्छेदः अनैक्यं वा मा भूत् ।

७ । सर्वत्रास्थाशानविच्छेदं सन्निवृत्ताहं यवेति । यूयं यत्र हि वसत, वो युष्माकं
 हृदयानि विरन्तने सखित्वे वद्वानि एकतायां च शान्तौ च भवन्तु, यत् बन्धनं असौ स्वयं
 हि भगवान् अस्थापयत्, किञ्चिदपि तत् बन्धनं जातु कदाचित् न भञ्ज्यात् ।

८ । विवाहस्य दीपमाह उदाह इति । भुवि संसारे लडाहः विवाहः भ्रातृकलह-

बहवोऽप्यत्र सद्भावसम्पन्ना व्यवदंश्चिरम् ॥
 विच्छेदमभजन् घोरशत्रवो ह्यभवन् ह्यही ।
 विसंवादपरायान्तु पत्नीनां कारणात् किल ॥ ८ ॥
 अतो ह्यवहिता यत्र भ्रातरं सख्यजेत् प्रियम् ।
 प्रियां वा भगिनीं कोऽपि पत्नीसन्तोषहेतवे ॥ ९ ॥
 न कापि नारी भवतु भ्रातरं भगिनीं प्रति ।
 शत्रुभावेन बद्धा वा पतिं तोषयितुं पुनः ॥ १० ॥
 भ्रातृत्वभ्रातृप्रेमार्थं प्रत्यर्थं कुरुतान्वहम् ।
 अन्योन्याचरणं तादृक् भवत्वच च यादृशा ।
 सख्यस्यादर्शदृष्टान्तौ सुखस्यातिप्रियस्य च ॥ ११ ॥
 भ्रातृत्वं भगिनीत्वञ्च क्षुद्रमेवं हि यत् पुनः ।
 विश्वव्यापि च पश्चात्तत् स्वर्गरान्धगतं भवेत् ।

निदानम्, सद्भावसम्पन्ना अपि बहवो भ्रातरः विसंवादपरायां पत्नीनां तु कारणात् किल
 व्यवदन्, विच्छेदम् अभजन्, अही घोरशत्रवः अभवन् ।

८ । तद्विषयपरिहारायाश्च अत इति । अतः हि अवहिताः भवेत्, यत् पुत्रासु
 कोऽपि प्रियं भ्रातरं प्रियां वा भगिनीं पत्नीसन्तोषहेतवे न सन्ताजेत् ।

१० । भगिनीनामपि तथा सा भूदिष्याह न कापीति । न कापि नारी पतिं
 तोषयितुं पुनः भ्रातरं भगिनीं प्रति शत्रुभावेन बद्धा वा भवतु ।

११ । भ्रातृत्वमिति । अन्वहं प्रतिदिनं भ्रातृत्वस्य भ्रातृप्रेमणश्च अर्थं प्रत्यर्थं कुरुत, यत्र
 अन्योन्याचरणं तादृक् भवतु, यादृशा अतिप्रियस्य सुखस्य सुखपुत्रस्य सख्यस्य आदर्श-
 दृष्टान्तौ यूयं भवतेति शेषः ।

सर्वेषामविशेषेषु पितेति परमेष्ठिनम् ।

स्वीकृत्य तच्च संवेद्य यथा प्रेमवतामिह ।

आत्मनां सङ्ग एषोऽयमाश्रितो निश्चलमन्वितः ॥ १२ ॥

इति आता भगिनौ च ।

पतिः पत्नी च ।

देवप्रतिष्ठितं श्रेयमनुष्ठानं चिरन्तनम् ।

विवाहकर्म तत् तस्मात् तथा सम्मानयेत्तदा ॥ १३ ॥

लोकप्रतिष्ठितत्वेन भीमसख्येन ते पुनः ।

विमानयन्ति मन्यन्ते ये तद्ग्राजनिबन्धनम् ॥ १४ ॥

१२ । कलमाह आहत्मनिति । परमेष्ठरं सर्वेषाम् अविशेषेषु पितेति स्वीकृत्य तं च संवेद्य नित्यम् आश्रितो भवितः प्रेमवतां आत्मनां सङ्गः यथा तथा यत् पुनः एवं हि शुद्धं आहत्मं भगिनौत्वं च पश्चात् स्वर्गराज्यगतं विश्रव्यापि तत् आहत्मं भगिनीत्वम् भवेत् । निर्विवादत्वेन चिरसख्येन आतृणां भगिनौनां वासो हि पृथग्यां स्वर्गराज्य-
स्थापनायेति तत्त्वम् ।

१३ । दम्पतीः सम्बन्धं वक्तुमाह देवप्रतिष्ठितमिति । विवाहकर्म चिरन्तनं मान्यतं देवप्रतिष्ठितं स्वयं भगवता विहितम् अनुष्ठानं श्रेयम् । तस्मात् तत् विवाहकर्मं सदा निश्चलं यथा देवप्रतिष्ठितमिति आश्रितो सम्मानयेत् ।

१४ । तद्विमाननामाह लोकेति । ये जनाः तत् विवाहकर्मं राजनिबन्धनं मन्यन्ते ते लोकप्रतिष्ठितत्वेन भीमसख्येन पारिवर्षसख्येन तत् विमादयन्ति ।

वाचिज्जेन तु पत्नी किं पतिं क्रीडाति सा किमु ।

पञ्चवत्पञ्चवीचीषु कथविक्रयभाजनम् ॥ १५ ॥

किमयं राजपुरुषो विवाहदेवतं परम् ।

तन्मुद्रया दार्ढ्यमेति दारकर्ण्यनिबन्धनम् ॥ १६ ॥

आत्मोपयच्छते तत्रामरेशामरमात्मना ।

बध्नाति यन्निनात्मानं नित्येनैव स्वयं प्रभुः ॥ १७ ॥

स्मरैतच्च स चोदाहृतेन निर्वाहयेत् स तु ॥ १८ ॥

अतः परिषये राजपञ्चवत्सायाः सहायताम् ।

राजाध्वानाच्च मा काङ्क्षीः पञ्चदृष्यमिवैव तु ॥

अन्योन्यं क्रेतुमचत्यैः राजकीयनिबन्धनैः ।

स्वर्गस्त्रलेख्यसत्यत्वसम्पादयितुरपतः ।

तन्मुद्रया निबधे च विप्रोदाहनिबन्धने ॥ १९ ॥

१५ । तदेव धिक्करोति वाचिज्जेनेति । पत्नी किं पतिं वाचिज्जेन क्रीडाति ?
सः पत्नी किं पञ्चवोधीषु कथविक्रयभाजनम् ?

१६ । किमिति । अयं राजपुरुषः रत्ननिबन्धेन विवाहकर्ण्यं सम्पादयितुं निवृत्त
इति श्रेयः परं श्रेष्ठं विवाहदेवतम् किम् ? किं तन्मुद्रया निबन्धनपत्रपरिचित्रिकस्य
तस्य राजपुरुषस्य मुद्रया दारकर्ण्यनिबन्धनं दार्ढ्यम् एति प्राप्नोति ?

१७ । किमिदं विवाहकर्ण्यं परमावैमिश्रं आत्मैः । आत्मा उपयच्छति विक-
रति । तत्र विवाहकर्ण्येति स्वयं प्रभुः ईश्वरः नित्येनैव यन्निना यमदेव आत्मना आत्म-
न आत्मानं बध्नाति ।

१८ । तेनैव विवाहस्य विवाहलभित्वाहं स्मरैति । एतत् स्मरं न सः कदाचः,
केन यदि स प्रभुः न तु निर्वाहयेत् सति श्रेयः ।

१९ । कुतश्च निबन्धनस्य निबन्धनं तदेवाहं अत इति । अतः परिषये विप्रो-

युष्मासु कोऽस्ति वा योऽसावुद्दीर्घायितामिह ।
 भीमां यत्को यद्दीर्घायितामिहोऽनुपपन्नं विना ॥ २० ॥
 विवाहदेवचरणाभोजं भक्त्या नमस्कृत ।
 गभीरेण च भावेन परीक्षाभिः प्रलोभनैः ॥
 पूर्णैऽस्मिन् विषय संसार आश्रयं तस्य मूर्ध्नि ते ।
 हृदये तस्य चालोकं बलञ्च खलु धारयन् ॥ २१ ॥
 यावज्जीवसि चोदाहसम्बन्धमात्मनोरिह ।
 प्रापय्य पूर्णतां वर्षं वर्षं कर्तुं चिरन्तनम् ।
 स्वर्गीयं खलु योगञ्च यतस्व प्रार्थयामि यम् ॥ २२ ॥

कर्त्तव्यं अचर्यते राजकीयनियमनैः पण्डित्यनिराकर्त्तव्यं कर्तुं राजन्यवस्थायाः राजाज्ञानां
 च सहायतां नाकाङ्क्षीः । किं कर्त्तव्यं तदाह स्वर्गस्थनिष्कसत्यत्वसम्पादयितुः—शेषपठ्या
 समासः—परमेस्वरस्य अयतः तन्मृदया निबद्धे उदाहयन्मने विभ ।

२० । युक्तमाह युष्मास्मिति । युष्मासु को वा अस्ति योऽसौ उद्दीर्घः भीमां
 सम्पादनाद्यन्तया भयानकां दायितां दायित्वान्तस्य परमेस्वरस्य आश्रयं अनुपपन्नं विना
 यद्दीर्घः भवति ?

२१ । आश्रयं ह्यसमाह विवाहेति । भक्त्या विवाहदेवचरणाभोजं नमस्कृत ।
 गभीरेण च भावेन परीक्षाभिः प्रलोभनैः पूर्णैः अस्मिन् संसारे ते तस्य मूर्ध्नि तस्य देवस्य आश्रयं हृदये च तस्य
 देवस्य चालोकं बलं च धारयन् गभीरेण भावेन विभ ।

२२ । उदाहयन्मनसि नित्यत्वं कर्मोन्नतिशीलत्वमाह यावदिति । यावत् जीवसि
 इह आत्मनोः आत्मदयस्य उदाहयन्मनं वर्षं वर्षं प्रतिवर्षं पूर्णतां प्रापय्य चिरन्तनं ज्ञानं
 स्वर्गीयं योगञ्च खलु कर्तुं यतस्व, अनिमं प्रायेय ।

नोहाह्वरमापत्तिर्भाविनी सा क्रमीव्रतेः ।
 अवस्था वर्धमानायाः शुद्धेरक्तेश्च नित्यशः ॥ २३ ॥
 सत्यतः पूर्णतो वाथ परिणीतो नरो न वा ।
 नार्थुपयाम एषोऽयं सोपानमास्तरस्य च ॥
 प्रथमं हि सखित्वस्य भाविनः प्रतिमा पुनः ।
 उच्चतरात्मयोगस्य वर्त्यतः क्रमशः खलु ॥ २४ ॥
 अतः पतिश्च पत्नी च विवाहबन्धनेन च ।
 आध्यात्मिकेन योगेन सम्बन्धावधिकाधिकम् ॥ २५ ॥
 अर्द्धा पत्नी च विज्ञेया पतिरर्द्धः स्मृतः पुनः ।
 एकत्वमविभक्तत्वं स्यात्तयोः परमेश्वरे ॥ २६ ॥

२३ । नोहाह इति । उहाहः विवाहानुष्ठानं न शरमापत्तिः, किमहि ? नित्यशः
 वर्धमानायाः वर्धनशीलायाः शुद्धेः रक्तेः अनुरागस्य च सा भाविनी क्रमीव्रतेः अवस्था ।

२४ । न हि विवाहानुष्ठानमात्रेण तत्समापत्तिरित्याह सत्यत इति । अथ सत्यतः
 पूर्णतो वा नरः न परिणीतः नारी वा न परिणीता इति शेषः । एषः अयम् उपयामः
 विवाहकर्म आनरस्य भाविनः सखित्वस्य प्रथमं सोपानम् ; क्रमशः वर्त्यतः वर्द्धिष्यमाणास्य
 उच्चतरात्मयोगस्य च पुनः खलु प्रतिमा तद्वर्द्धनमात्रम् ।

२५ । ततः किं कर्तव्यं तदाह अत इति । अतः अतएव पतिश्च पत्नी च विवाह-
 बन्धनेन क्रमिकोपतिशीलेन आध्यात्मिकेन योगेन च अधिकाधिकं सम्बन्धो भवताम्
 इति शेषः । जीवनव्यापिसाधनेन विवाहविधेः पूर्णतां कम्पादयतामिति कर्तव्यम् ।

२६ । तयोर्भावि अविभक्तत्वं प्रदर्शयति अर्द्धेति । पतिः अर्द्धः स्मृतः पत्नी च अर्द्धा
 विज्ञेया । तयोः दम्पत्योः परमेश्वरे पुनः अविभक्तत्वम् एकत्वम् ज्ञातुम् ।

लक्षं परिणयस्वेदं पद्मञ्च पतयो हतः ।
 विप्रसितं च प्रीचीत मानवत परस्परम् ॥
 आध्यात्मिकेषु चेष्टेर्ध्वं संसारविषयेषु च ।
 एकीभावाय नितरां कर्तुं कथं न भावतः ॥ २७ ॥
 अभिमानवशात्प्रज्ञानं प्राधान्यस्य तु जातुचित् ।
 नीत्यापयेत् स्वजातेषु पत्नी पतिरपि वा ॥
 परस्परं मानयन्तु समाना इव नित्यम् ।
 ईश्वरस्य गृहे तेऽन यथा च सहयोगिनः ॥ २८ ॥
 दासीवद्भवहरति पद्मञ्च विप्रसितीह न ।
 सतीत्वैऽन्तःपुरे ताञ्च न रक्षन् चारवासिवत् ॥
 क्रीतप्रेष्येव तां नित्यं प्रवृत्तां रक्षितुं पुनः ।
 यतते यो न चोच्चैतुं दत्तेऽस्याः सदृशो न सः ॥ २९ ॥

२७ । एकत्वहत्या किं कर्तव्यं तदाह लक्ष्यमिति । परिणयस्य इदम् एकत्वम्
 अविभक्तत्वं लक्ष्यम् । अतः हे पद्मञ्च पतयः, परस्परं विप्रसितं, प्रीचीतं, मानवतः,
 एकीभावाय आध्यात्मिकेषु सांसारिकविषयेषु च एकभावतः कथं कर्तुं नितरां चेष्टेभ्यः ।

२८ । अभयोरर्हत्वेनैव परस्परमनलवरीकृतस्य प्राधान्यमभिमानः परिहाय-
 दत्याह अभिमानेति । पत्नी अपि वा पतिः अभिमानवशात् जातुचित् कदाचित्
 स्वजातेः प्राधान्यस्य प्रज्ञानं न उत्थापयेत्, परस्परं नित्यम् मानयन्तु । केन भावेन ?
 ते च न ईश्वरस्य गृहे समानाः इव यथा च सहयोगिनः ।

२९ । पत्युसदृशव्यवहारं धिक्करीति दासीति । यः पतिः पद्मञ्च दासीवत् व्यव-
 हरति, इह अन्तःपुरे चारवासिवत् कारागृहवासिवत् तां पत्नीं च न रक्षन् सतीत्येव
 विप्रसिति, क्रीतप्रेष्येव क्रीतदासीव तां पुनः नित्यं प्रवृत्तां रक्षितुं यतते, न च उन्नेतुम्
 आत्मानमिति श्रेयः दत्ते, न सः पतिः अस्याः प्रवृत्ताः सदृशः ।

अनुरूपा न सा तदद् वा कर्तुं दासवत्पतिम् ।
तस्मिन्परि च सास्त्राज्यं मोहयन्ती च गृहलैः ॥ २० ॥
इन्द्रियाधीनता-सांसारिकता-वटितैर्दृढम् ।
आवहं रचितुं नित्यं यदि यत्नपरा पुनः ॥ २० ॥
न चातिचरणं क्लृप्तं पक्षादेकतरादिह ।
तयोः सम्बलनेनैव सेवा तु स्वप्रभोर्गृहे ॥ २१ ॥
समानत्वेऽपि नो नारी नरो वा चरितं पुनः ।
अन्यदीयं स्वकं कुर्यात् कर्म वाधिकरोत्वह ॥ २२ ॥
चरितं जीवनस्याच लब्धं भिक्षं प्रभुः स्वयम् ।
निर्दिष्टवान् तयोस्तस्माच्च निर्यातु कदाचन ॥ २३ ॥

२० । पत्न्या असहशीलं धिक्कारमुखेन दर्शयति अनुकपति । तद्वत् सा पत्नी न
अनुरूपा वा पतिं दासवत् कर्तुं, तस्य पत्युः उपरि च सास्त्राज्यं कर्तुं मोहयन्ती इन्द्रि-
याधीनता-सांसारिकतावटितैः गृहलैः दृढम् आवहं रचितुं पुनः यदि नित्यं यत्नपरा ।

२१ । तयोः कर्मव्यवभिदधाति न चेति । एकतरात् पक्षात् दृढं चातिचरणं
दि न च क्लृप्तं, तु किन्तु तयोः सम्बलनेन एव स्वप्रभोः परमेशस्य गृहे सेवा क्लृप्तं ।

२२ । तयोः समानत्वेऽपि भेदं दर्शयति समानत्व इति । तयोः समानत्वेऽपि नारी
नरः वा पुनः अन्यदीयं चरितं नो स्वकं कुर्यात् अन्यदीयं कर्म वा दृढं नो वाधिकरोतु ।
स्वैः क्षेपिकादेः स्वात्म्यमिति तत्त्वम् ।

२३ । समानत्वेऽपि कर्मभेदं दर्शयत्येवमहं चरितमिति । अपि स्वयं प्रभुः तयोः
चरितं जीवनस्य लब्धं भिक्षं निर्दिष्टवान्, तस्मात् भेदात् कदाचन नरः नारी वा न
निर्यातु निर्गच्छतु, चरिते लब्धे च नित्यं तिष्ठतु ।

नरः क्रीडतु नारीत्वमाश्रित्य गृह्णीव न ।
 नरकर्म च नारी गान्धिष्यतु नरतां गता ॥ ३४ ॥
 प्रभोर्नियोजितं कर्मैकैकस्य कुरुतां सदा ।
 रक्षतां मैत्रसम्बन्धमंशभाजाविव प्रियम् ॥
 विवदेतां न जात्वच यथैव प्रतियोगिनी ॥ ३५ ॥
 शोच्या सा प्रकृतिं स्वाच्छ खण्डते चावमन्यते ।
 ईश्वरं कर्म संत्यज्य न्याय्यं पौरुषमाश्रिता ॥
 नरकर्मसु तेषाञ्च क्रीडानर्कसु संरता ।
 विडम्बयति चेष्टाञ्च तेषाञ्चापेक्षते पुनः ।
 नाशं लज्जाञ्च पातित्वं भार्ग्यं तस्या विनिश्चितम् ॥ ३६ ॥
 गृहं नाशयते गर्वो यदीर्षा सुखमस्य च ।
 हरते तां जहृह्यञ्च मिथ्यावत्पापवत्ततः ॥ ३७ ॥

३४ । तयोः कर्मविनिमयं निन्दति नर इति । नारीत्वम् आश्रित्य गृह्णीव नरः न क्रीडतु, नरतां गता नरत्वं प्राप्ता नारी च न नरकर्म च अन्विष्यतु ।

३५ । कर्मविभागमाह प्रभोरिति । प्रभोः ईश्वरस्य एकैकस्य नियोजितं कर्म सदा कुरुताम्, अंशभाजौ इव प्रियं मैत्रसम्बन्धं रक्षतां, न जातु खदाऽपि यथा एव प्रतियोगिनी न तथा विवदेताम् ।

३६ । नार्यां नरकर्मणामुत्कर्षं निन्दति शोच्येति । सा नारी शोच्या, या स्त्री प्रकृतिं च खण्डते, ईश्वरं च अवमन्यते, न्याय्यं कर्म संत्यज्य पौरुषम् आश्रिता नरकर्मसु तेषां नराणां क्रीडानर्कसु च संरता तेषां चेष्टाः च विडम्बयति अनुकरोति । किमस्य चेष्टितस्य फलम् ? विनिश्चितं तस्याः भार्ग्यं पुनः नाशं लज्जां पातित्वं च अपेक्षते ।

३७ । ईषित्वं परित्याज्यमिथ्याञ्च गृह्णीति । यदि गर्वः गृहं नाशयते, ईर्ष्या च अस्य गृहस्य सुखं हरते, ततः ताम् ईर्ष्यां मिथ्यावत् पापवत् अत्र जहृह्य ।

अविश्वस्तत्वतो रवेदात्मानं ब्रह्मदेनसः ।
 पतिः पत्नी च चिन्तायामपि नाभिलषेत्कचित् ॥
 जुगुप्सिततमश्चेत्तद्गच्छं दृष्टतमं सदा ॥ ३८ ॥
 सत्त्वं सतीत्वं निर्विघ्नं यत्र नास्ति विपत्युनः ।
 प्रलोभनमुखे नाग्नीमुखं सत्त्वं न जातुचित् ॥
 विश्वस्तता तयोर्नित्यं प्रलोभनपरीक्षयोः ।
 परीक्षिता निकषेऽसु स्यातां तौ दम्पती तथा ॥
 परस्परानुरक्तौ यदिह चिन्ताऽसती पुनः ।
 न सम्भवेदवस्थासु सर्व्यासु च कदाचन ॥ ३९ ॥
 सत्त्वे सतीत्वे प्रेमाद्यं योजयादस्वभाववत् ।
 भावोऽयं तद्वि मुकुलं प्रफुल्लकुसुमन्वसौ ॥ ४० ॥

३८ । अविश्वस्तत्वेन विश्वासविह्वलनं मरणापं, ततो निवारयति अविश्वस्तत्व
 इति । ब्रह्मदेनसः अनन्यपापात् अविश्वस्तत्वतः विश्वासविह्वलनात् पतिः पत्नी च
 आत्मानं रवेत् ; चिन्तायामपि न कश्चित् अभिलषेत् । एतत् व्यभिचारजनितविश्व-
 स्तत्वं सदा जुगुप्सितं दृष्टतमं गच्छन् ।

३९ । पत्युः सत्त्वं परम्भाः सतीत्वं परीक्षासङ्केत् तदा सत्यमन्यथा न तदेत्याह सत्त्व-
 मिति । यत्र विपत् न नास्ति तत्र निर्विघ्नं, प्रलोभनमुखे पुनः नाग्नीमुखं सत्त्वं सतीत्वं
 जातुचित् कदाचित् न सत्त्वम् । नित्यं तयोः विश्वस्तता प्रलोभनपरीक्षयोः निकषे परी-
 क्षिता असु । तौ दम्पती तथा परस्परानुरक्तौ स्यातां यत् इह असती चिन्ता पुनः
 सर्व्यासु अवस्थासु च कदाचन न सम्भवेत् ।

४० । न हि सदाविनेव कृतायंता प्रेम्णैव सेव्याह सत्त्व इति । सत्त्वे सतीत्वे
 प्रेमाद्यं योजय । अतः सत्त्वं सतीत्वञ्च अभाववत् अव्यभिचारकपोऽभावपक्षः । अयं

प्रगाढ़ेनानुरागेण पतिः पत्नी च सन्ततम् ।
 परस्परं हि वध्नीयादन्धोन्धस्मिन् वसेत्तदा ॥ ४१ ॥
 सांसारिकान् हि विषयान् निवस्य मिलितौ यथा ।
 कुर्वीयातां तथा प्रार्थयेताञ्च शाश्वतं पुनः ।
 चात्मनोर्हितमुद्दिश्य लपेतां समये च तौ ॥ ४२ ॥
 स्वर्गीयं खलु दृश्यं तदुपविश्य रहस्यं तौ ।
 गायेतां प्रार्थयेताञ्च योगञ्च परमात्मना ॥
 युञ्जीयातां हृदयेनानन्दसंप्राप्तिन च ॥ ४३ ॥
 एवमन्ते चमौ स्थातां स्वर्गीयायाञ्च निर्वृता ।
 उत्थातुं प्रविशेताञ्च पूर्वानन्दाद्ये समम् ॥ ४४ ॥

प्रेमा भावः भावपथः । तत्कालं सतीत्यत्र मुकुलं, यसी प्रेमा तु प्रफुल्लमुत्तमम् । अनेन
 सत्त्वसतीत्यतः प्रेमोत्पत्तिरिति तत्त्वनिर्णयः ।

४१ । नादानुरागस्यावच्छेदकत्वमस्मादप्रगाढेनेति । पतिः पत्नी च सन्ततं प्रगा-
 ढेन अनुरागेण परस्परं हि वध्नीयात्, सदा अन्धोन्धस्मिन् वसेत् । प्रेम्णा एकस्मादपरस्मां
 वाच इत्यध्यात्मम् ।

४२ । संसारं चर्ष्यञ्च मिलितभावेनागुतिष्ठेतामित्याह सांसारिकानिति । सांसा-
 रिकान् हि विषयान् निवस्य यथा तौ मिलितौ कुर्वीयातां कर्मानुष्ठितां, तथा प्रार्थ-
 येतां, शाश्वतम् चात्मनोः हितम् उद्दिश्य च समये काले लपेताम् ।

४३ । मिलितप्रार्थनादिभिरुत्तारोत्थनित्याह स्वर्गीयमिति । यन्मु तत् दृश्यं
 स्वर्गीयं, यत् तौ रसः उपविश्य भावेतां प्रार्थयेतां च, आनन्दसंप्राप्तिन हृदयेन च पर-
 मात्मना योगञ्च युञ्जीयाताम् ।

४४ । किमनेन स्थापनाह, एवमिति । एवम् अन्ते चरमावस्थायां स्वर्गीयायां च
 निर्वृता उत्थातुं चमौ स्थाताम्, समम् एवञ्च पूर्वानन्दाद्ये प्रविशेतां च ।

दासः ।

धन्यः स नित्यो यस्मिन् खेददृष्ट्या विलीकितः ।

अत्याख्येयमभावासेकान्तेऽतियत्पूर्वकम् ॥ १ ॥

गर्वो जनं तथा स्त्रीतं करोति बहिर्लोके ।

हीनदृष्ट्या अत्यवर्गान् नीचत्वं हितमार्गवम् ॥ २ ॥

सेवते किं प्रभुर्दासः केवलः सेवकः स्मृतः ।

बुक्तिमेवं दर्शयति गर्वितं हृदयस्वसत् ॥ ३ ॥

सेवते स प्रभुर्वाङ् न न्यूनो दासतः कश्चित् ।

यः कश्चिसेवते नात्र प्रभुर्भवितुमक्षमः ॥ ४ ॥

पृथ्वाद्य दिव्यधान्यस्य सेवते प्रभुरप्यसौ ।

आगच्छति धराधाम दासान् सुद्रांस्य सेवितुम् ॥ ५ ॥

१ । अपुना दासान् प्रति कर्तव्यानि वक्तुमाह सत्य इति । स नित्यः खेदं धन्यः, यस्मिन् अत्याः खेददृष्ट्या विलीकितः, तथा अत्यागाम् अभावाच्च प्रयोजनीयविषयः अतियत्पूर्वकं ईत्यन्ते ।

२ । गर्वप्रयुक्तकर्तव्यविमुखतां निन्दति गर्व इति । गर्वः जनं तथा स्त्रीतं करोति यत् अत्यवर्गान् स हीनदृष्ट्या विलीकते, हितमार्गकं हितान्वेषकं तेषामिति शेषः नीचत्वं विलीकते ज्ञायते ।

३ । सेवते इति । प्रभुः किं सेवते सेवां करोति ? दासः केवलः सेवकः स्मृतः सेवः, न तु प्रभुः सेवक इति भावः । गर्वितम् असत् हृदयम् एवं बुक्तिं दर्शयति ।

४ । “सेवते किं प्रभु” इति प्रश्नं समुत्तरयति सेवते इति । वाङ्म, स प्रभुः सेवते, दासतः कश्चित् न न्यूनः सेवाकर्तृत्वोति शेषः । यथा दासः सेवते तथा प्रभुरिति न तयोस्तत्र न्यूनविषयम् । यो न सेवते स प्रभुरेव भवितुं शक्नोति ।

५ । नात्र नीचता यतः स्तवनीयः सुद्रतमान् नीचान् सेवते इत्याह पृथ्वा इति ।

अतो गर्भितमर्ह्यं त्वं कूरं निःक्षिप ते अयम् ।
 आयान्ति सेवितुं वेत्य तत्क्षेपां देवतोचिताम् ॥ ६ ॥
 ईश्वरीहीनभावेन गृही सन्तानवत्सदा ।
 पश्येत्तान् क्षेपयन्नानां भाजनानि पितुः खलु ॥ ७ ॥
 येषां हि रक्षणाद्यर्थं प्रभुर्भारमदात् स्वयम् ।
 तदर्थं गणनादाने बाध्यो नित्यं अरत्वसौ ॥ ८ ॥
 पिता भवतु माता च गृहस्थो गृहिणी ततः ।
 आनन्दोत्सव एषां स्वात् भक्त्या सेवा चिरं मुदा ॥ ९ ॥

पृथ्वाः पृथिव्याः च दिव्यधातुः च असौ प्रभुः परमेश्वरः अपि सेवते । अतः कुर्यान् धनेश्वर्या-
 दिभु नोचान् दासान् च सेवितुं धराधाम आगच्छति । सर्व्वं च विद्यमानस्त्रागमनमिति
 भावचं नहती नहोषसः को नहिहि नित्यविराजमानश्च राजत्वं परिहास्य नोपता-
 स्तीकरचं सूचयति ।

६ । गर्भे परिहर्तुमुपदिशति अत इति । इं गर्भितं मर्ह्यं, अतः ते तव अयं गर्भं
 कूरं निःक्षिप । ते सेवितुम् आयान्ति, तत्क्षेपां देवतोचितां वेत्य ।

७ । गृहिणः दासान् प्रति पित्रवात्सल्याद् ईश्वरंति । गृही सदा ईश्वरीहीन-
 भावेन परमात्मना प्रोद्धावितेन भावेन तान् दासान् सन्तानवत् पितुः क्षेपयन्नानां
 भाजनानि पश्येत् । सन्तानो यथा पितुः क्षेपस्य यत्स्य च पार्श्वं भवति, तथा दासीऽपि
 प्रभोः पित्रस्यानीयत्वात् ।

८ । तत्र दायित्वमाह येषामिति । येषां दासानां रक्षणाद्यर्थं सर्व्वं प्रभुः परमेश्वरः
 भारम् अदात्, असौ जनः अरतु, तदर्थं तेषां भक्त्या निमित्तम् गणनादाने किं कृतं न
 कृतं वा तस्य यथावत् गणनापेक्षं नित्यं बाध्यः ।

९ । गृहि-गृहिणीः पित्रत्व-माहत्वे आह पितेति । गृहस्थः पिता, गृहिणी च
 माता भवतु । ततः किं स्नात् ? एषाम् दासानाम् आनन्दोत्सवः स्नात् भक्त्या प्रभुं
 प्रत्यनुरक्त्या मुदा इषेण च सेवा स्नात् । तेऽनुरागत आह्लादेन च तदा प्रभुं भेषिष्यते ।

यदा त्वं नूतनं भूत्वं निबोधयसि कर्माणि ।
 किं करिष्यति कर्माऽसौ निबोधय यथावयम् ॥
 स्वरूपं तस्य कृत्यस्य परिमाणञ्च संख्यया ।
 कतिचिद्वा क्षणान् विनामार्थं प्राप्स्यति तत्पुनः ॥
 निर्दिष्टसमयश्चात्र कृतिप्राप्तेर्विधानतः ।
 सप्ताहे मासि वा वर्षचतुर्थभागतोऽत्र तम् ॥ १० ॥
 सभूयन्तां वेतनानि न जातु स हि धावति ।
 ऋषे तेन हि भिक्षेत कृतं पूर्वं निबन्धनम् ॥
 दुःखं क्लेशस्वभावञ्च धारयानवधानता ।
 असहायेषु दीनेषु निःक्षिप्येत स्वयं पुनः ॥
 खादत्खामोदतः खाद्यं प्राप्नुय्येष च मोदते ॥ ११ ॥
 निष्ठुरत्वेन किम्भो भी प्राप्यादृशयसे च तम् ।

१० । अत्यनिशेयकाले कर्तव्यमाह वदेति । यदा त्वं नूतनं भूत्वं कर्माणि निबो-
 धयसि, असौ भूत्वा किं कर्मा करिष्यति, तस्य कृत्यस्य स्वरूपम्, कर्माः परिमाणं,
 संख्याया कतिविन् वा क्षणान् विनामार्थं पुनः प्राप्स्यति तत्, विधानतः विविपूर्वकं
 सप्ताहे मासि अथवा वर्षचतुर्थभागे कृतिप्राप्तेः निर्दिष्टसमयश्च तं भूत्वं यथावयम्
 निबोधय ।

११ । कृतिदाने निबन्धनं दूषयति सन्ध्यन्तानिति । जातु कदाचित् वेतनानि
 न सभूयन्तां । तेन हि स गृही ऋषे धावति ; पूर्वं कृतं निबन्धनं भिक्षेत ; अह-
 णयेषु दीनेषु दासेषु दुःखं, क्लेशः त, अभागः च, धारः, अनवधानता च निःक्षिप्येत,
 स्वयं पुनः खामोदतः प्राप्नुय्येष खाद्यं खादति, मोदते च ।

१२ । निष्ठुरत्वेनेति । किं त्वं भी निष्ठुरत्वेन तं दासं प्राप्यान् वक्षयसे, तं दासम्

तमोदनमदत्त्वा तन्मुद्रवात्मानमात्मनाम् ॥
 सप्ततीः क्लृप्तपिच्छैश्च सन्धाववसि नित्यम् ॥ १२ ॥
 मा भूदेवं परमेश्वरं तादृशान्निधुरात् सदा ।
 स्वार्थान्वेषयतोऽन्यावाद्मनुष्यत्वतोऽवतु ॥ १३ ॥
 न प्रलोभय दासास्ते दीनान्च दुर्बलान् क्षिपेत् ।
 प्रलोभनेषु यः पापमाप्नोत्यतिमहत् स तु ॥ १४ ॥
 निर्दिष्टं कर्म चेत्स्वयं तस्मै दद्यात्समस्तसि ।
 साधारणातिविस्तीर्णकार्यान्मौ तन्मु पाचकम् ॥
 अन्नपालश्च दासश्च वस्त्रसेवकमेव च ।
 कृत्वातिभारसंशस्तं दायित्वैर्विस्तृतैरिह ॥
 प्रलोभयसि श्रेष्ठिष्वपरो भवितुमक्षमः ।
 अलसो दूषयस्वैवमत्युद्देशातिकर्माभिः ॥ १५ ॥

तमोदनम् अदत्त्वा तन्मुद्रवात् आत्मानम् आत्मना । सप्ततीश्च क्लृप्तपिच्छैः क्लृप्तशरीरैः नित्यम्
 सन्धाववसि ?

१२ । मा भूदिति । एवं मा भूत् । परमेश्वरः सदा तादृशान् निधुरात् स्वार्थ-
 न्वेषयतः, अन्यावात्, अमनुष्यत्वतः सदा त्वाम् अवतु रचतु ।

१३ । निति । ते तव दासान् न प्रलोभय । यः दीनान् दुर्बलान् च प्रलो-
 भयेषु क्षिपेत् । स तु अतिमहत्पापम् आप्नोति ।

१४ । किं किं कर्म करिष्यति तदनिर्धारणे दीनमाह निर्दिष्टमिति । चेत् यदि
 त्वं तस्मै दासाय निर्दिष्टं कर्म न दद्याः, तं दासं साधारणातिविस्तीर्णकार्यान्मौ अक्षसि
 निविषसि, तं दासं तु पाचकं अन्नपालं च दासं च वस्त्रसेवकं दशमश्रीपदसत्कारम् एवं

निखिलानि च कर्माणि कर्तुं स त्वमपेक्षये ।
 न सामयेद्य कुर्वान् स्वादिरत्तुदेनकारणम् ॥ १६ ॥
 अक्षहारान् सुद्राव द्रव्याणि मूल्यवन्ति च ।
 इतस्ततो विकिरंस्तं प्रक्षोभय न चार्पय ॥
 अक्षत्वा गणनालेखं अष्टं चानवबीधयन् ।
 भारतं गृह्यवस्तूनां साधनानाञ्च दायिताम् ॥ १७ ॥
 आक्षीयानाम्बु वस्तूनां गणनां यो न रक्षति ।
 अविवेकी मिताचारहीनो भूत्वान् स शासने ॥
 दायित्वानुभवे चापि न स भवतु विस्मितः ।
 दुःखितो वाऽसक्तः तस्य द्रव्याणाञ्चेददर्शनम् ।
 वक्ष्यकत्वमसत्त्वञ्च भूत्वानां परिवर्धितम् ॥ १८ ॥

अ कृत्वा विस्मितः दायित्वैः रक्ष भवित्यपरः, अक्षयः, अक्षयः कर्तुं प्रक्षोभयति, एवम्
 अत्युदेनातिकर्माभिः दृश्यते ।

१६ । तादृशः करणमेकतः कर्माभ्यापरिधानेऽपरतो विरक्तेः कारणं भविष्यतीत्याह
 निखिलानीति । स दासं त्वं निखिलानि कर्माणि कर्तुम् अपेक्षसे न स सामयेद्य
 कुर्वान्, विरक्तुदेनकारणं क्वात् ।

१७ । प्रक्षोभने निषेधं निवारयति अक्षहारानिति । अक्षहारान् च, सुद्रावः च,
 मूल्यवन्ति द्रव्याणि च इतस्ततो विकिरन् तं दासं न प्रक्षोभय, गृह्यवस्तूनां साधनानां
 च गणनालेखम् अक्षत्वा अष्टं दायितां च अनवबीधयन् भारतं न चार्पय ।

१८ । अनवधानपरं प्रभुं निन्दति आक्षीयानामिति । यः आक्षीयानां लक्ष्मीवानां
 वस्तूनां गणनां न रक्षति, स अविवेकी मिताचारहीनः, भूत्वान् शासने दायित्वानुभवे च
 अपि न रक्षति, स विस्मितः, दुःखितः वा न भवतु चेत् यदि तस्य प्रभोः अक्षयं द्रव्या-
 णाम् अदर्शनं, भूत्वानां वक्ष्यकत्वम् असत्त्वञ्च परिवर्धितं भवेदिति श्रेयः ।

प्रभवः कति सङ्ख्यान् कृतवन्तोऽसमीक्ष्यो ।
 निःशिष्य श्रीचरितानि प्रकीर्णमुखे श्रमम् ॥ १८ ॥
 परेऽपराधिनी ह्येते द्रव्यास्मानवधानतः ।
 अपहाराख्यदान्यश्च कृत्वा तस्य गृहे प्रभोः ॥
 येषां ते रक्षकास्तेन निर्दिष्टा मानवेऽपि च ।
 अपराधा विनिशिष्य लोभे चित्तविदूषणे ॥
 अवधानविहीनांस्तान् प्रभुन् दासांश्च तान् पुनः ।
 असतः परमः सत्त्वं प्रभुर्दृष्टं विधास्यति ॥ २० ॥
 वासगृहं विनिर्दिष्टं तेषां यत्नं भवत्विह ।
 भव्याख्याजनकस्यार्द्धस्थानं वा स्वास्थ्यावर्द्धकम् ॥
 कुटीरं शयनीयञ्च सुखदं श्रीश्याटकम् ।
 शीते पुष्टिकरं खाद्यं प्राप्नुवन्तु विधानतः ॥ २१ ॥

१८ । प्रभुदीपादनदृष्टत्वं दर्शयति प्रभव इति । कति प्रभवः अही श्रीचरितानि
 भव्यानामिति शेषः । अत्र प्रकीर्णमुखे निःशिष्य सङ्ख्यान् असतः कृतवन्तः हि ।

२० । तेऽपराधिनी द्रव्यभाज इत्याह पर इति । एते प्रभोः अप्रभोः पर-
 मेश्वरस्य गृहे येषां द्रव्याणां ते रक्षकाः निर्दिष्टाः अनवधानतः तानि द्रव्याणि अपहारा-
 ख्यदानि कृत्वा परे परमेश्वरे अपराधिनः, चित्तविदूषणे लोभे विनिशिष्य जनमिति शेषः
 मानवे अपि च अपराधाः अपराधयुक्ताः । सत्त्वं परमः प्रभुः परमेश्वरः अवधानविही-
 नान् तान् प्रभुन् असतः तान् दासान् च पुनः दृष्टं विधास्यति ।

२१ । दासानां स्वास्थ्याय दृष्टिमात्रं वासगृहमिति । तेषां यत् वासगृहं निर्दिष्टं
 तत् गृहं भव्याख्याजनकस्यार्द्धस्थानं च न भवतु । स्वास्थ्यावर्द्धकं कुटीरं गृहविभाजकाच्च,
 सुखदं शयनीयं च, शीते उष्णमाटकं पुष्टिकरं खाद्यं च विधानतः प्राप्नुवन्तु ।

व्याधिग्रस्ता यदा ते क्षुर्नावहेलस्य जातुचित् ।
 तान् सम्भावयितुं पथ्येनागर्होपयोगिना ॥ २२ ॥
 अवाधेषु च तेष्वत्र तत्त्वानवचितेषु च ।
 भर्त्सयसि यथा शास्त्रे तथैव स्नेहभाषणैः ॥
 आह्लादय पुरस्कारैस्तान् कर्त्तव्यानि ते पुनः ।
 सम्पादयन्ति सन्तोषमुपाय च यदा तव ॥ २३ ॥
 उत्सवेषु च यच्चानुष्ठानेष्वेतांश्च भोजय ॥ २४ ॥
 आर्त्तवानि फलान्येभ्यस्तुषारखण्डकानि च ।
 मिष्टान्नानि च वस्त्राणि तथोपानहएव वा ॥
 पुरातनानि नूतानि ग्राह्याण्युपायनानि च ।
 सुखान्येषां प्रफुल्लानि सम्भावयन्ति चाग्रिषा ॥ २५ ॥

२२ । रोगार्हनेषु कर्त्तव्यमाह व्याधिग्रस्ता इति । यदा ते व्याधिग्रस्ताः
 स्युः जातुचित् कदाचित् तान् उपयोगिना पथ्येन अगर्हेन भेषजेन सम्भाव-
 यितुं न अवहेलस्य ।

२३ । शासनपुरस्कारदानकर्त्तव्यतामाह अवाधेष्विति । अत्र तेषु
 अवाधेषु अनवहितेषु च यथा भर्त्सयसि शास्त्रे तथैव यदा तव
 सन्तोषम् उत्पद्यते ते पुनः कर्त्तव्यानि सम्पादयन्ति स्नेहभाषणैः पुरस्कारैः
 तान् आह्लादय ।

२४ । उत्सवेष्विति । उत्सवेषु यच्चानुष्ठानेषु च यतान् दातान् च
 भोजय ।

२५ । तदुपयोगिदानान्याह आर्त्तवानीति । आर्त्तवानि ऋतुजातानि
 फलानि, तुषारखण्डकानि च, मिष्टान्नानि, तथा वस्त्राणि, उपानहः, पुरा-
 तनानि नूतानि एव वा ग्राह्याणि उपायनानि स्युः । एषां दातानां सुखानि
 प्रफुल्लानि भवेयुः, आग्रिषा च सम्भावयन्ति ते त्वामिति श्रुतिः ।

दासी दासी च निवसेत् पृथगन्योऽन्यतः पुनः ।
 परिवर्त्येनानुचितेनानेतुं गर्हितं कश्चित् ॥
 प्रभोर्य हेऽपवादश्च मातुमंस्यादि दूषणम् ॥ २६ ।
 विनयेन कठोरेण पानासक्तिमपव्ययम् ।
 स्वेच्छाचरणमेघाच्च निवारय निरन्तरम् ॥ २७ ।
 असत्किङ्करसंसर्गजनितचरणात् सदा ।
 रक्षात्मसन्ततीर्नष्टाः परीवाराश्च तैः कति ॥ २८ ।
 विनष्टचरिताभ्यश्च रूपजीवाभ्य एव याः ।
 तिष्ठावधानतो दासीच्छृणुना कर्म सन्ततम् ॥
 अन्विष्यन्ति नाशयन्तानवधानपरं जनम् ।
 महामारीसमाभ्यस्त्वहारं रुद्धं हि रक्ष च ॥ २९ ।

२६ । दासदासीनामनुचितमन्वयं निवारयति दास इति । दासः
 दासी च अन्योऽन्यतः पृथक् निवसेत् । अनुचितेन परिवर्त्येन प्रभोः परमे-
 श्वरस्य गृहे कश्चित् गर्हितम् अपवादं दूषणं च पुनः आनितुं मा अनुमंस्याः ।
 २७ । पानदोषादिनिवारणकर्तव्यतामाह विनयेनेति । कठोरेण विन-
 येन श्रित्वाविश्रित्वा यथा दासानां पानासक्तिम् अपव्ययं स्वेच्छाचरणं
 निरन्तरं निवारय ।

२८ । किङ्कराणामसनां संसर्गात् सन्ततीनां दूरे रक्षणामाह अस-
 दिति । सदा नियतम् असनां किङ्कराणां संसर्गजनितात् आचरणात्
 आत्मसन्ततीः रक्ष । तैः किङ्करैः कति परीवाराश्च नष्टाः ।

२९ । असच्चरित्राभ्यो दासीभ्यो गृहचरणां रक्षणां विनष्टेति । विनष्ट-
 चरिताभ्यः रूपजीवाभ्यः एव च अवधानतः तिष्ठ, याः दासीश्च शृणा
 सन्ततं कर्म अन्विष्यन्ति अनवधानपरं जनं नाशयन्ति । महामारी-
 समाभ्यः ताभ्यः त्वहारं हि रुद्धं रक्ष च ।

शक्त्या समग्रया नीतिघटितं विनयं सदा ।
 प्रवर्त्तय च तेष्वत्र नयः अर्वाहितः पुनः ॥
 प्रकृतिस्थत्वमाधुत्वपावित्र्यवर्त्मनीह तान् ॥ ३० ॥
 पत्रिकाः सुलभाश्चित्रयुक्ता मासिकपुस्तिकाः ।
 हस्ते विन्यस्य तेषाञ्च स्युस्ते चेत् पठनक्षमाः ॥
 एवं विश्रान्तिसमये मनः कर्माणि प्राप्स्यति ॥ ३१ ॥
 उपासने साधनेषु रतास्ततोऽत्र मा च्छिदः । ३२ ॥
 समविश्वासिनश्चेत्ते गीतेषु पठनेषु च ।
 उपासनासु यद्यत् स्यादुपयोगि च मङ्गलम् ॥
 काले कालेऽनुमन्यस्व तत्र तत्र गृह्योद्गते ॥ ३३ ॥

३० । दामानां विनयनमाह शक्नोति । समग्रया शक्त्या सदा तेषु
 दामेषु नीतिघटितं विनयं प्रवर्त्तय, अर्वाहितः सन् तान् दामान् पुनः
 इह प्रकृतिस्थत्वं पानदोषवर्जनवश्यात् विकाररहितत्वम्, साधुत्वं वचना-
 विरहितत्वाद्विजितं, पावित्र्यं विप्रुद्धचरित्रत्वम् तेषां वर्त्मनि नय ।

३१ । पत्रिका इति । चेत् यदि ते पठनक्षमाः स्युः तेषां हस्ते
 सुलभाः पत्रिकाः चित्रयुक्ताः मासिकपत्रिकाः विन्यस्य । एवं विश्रान्ति-
 समये तेषां मनः कर्माणि विश्रामसमयोपयोगीनि प्राप्स्यति ।

३२ । उपासन इति । उपासने साधनेषु रतान् तान् ततः उपा-
 सनादिभ्यः मा छिदः विच्छिन्नान् मा कुरु ।

३३ । समविश्वासिभ्यः तैभ्यः कर्त्तव्यमाह समेति । चेत् यदि ते
 समविश्वासिनः गीतेषु पठनेषु उपासनासु च यद् यद् तेषाम् उपयोगि
 मङ्गलं हितकरं च स्यात् गृह्योद्गते गृहेऽनुष्ठितं तत्र तत्र सङ्गीते
 पाठे उपासनायाम् अनुमन्यस्व उपयोगिविषये योगदाने अनुमतिं
 यच्छ ।

परमेशो यथा दासान् तस्य नियं नियच्छति ।

तथा ते यच्छ दासां च धर्मेण कृपया कदा ॥ ३४ ।

इति शास्त्रः ।

अनुष्ठानानि ।

अद्वितीयपरब्रह्मनाम्नानुष्ठानमेव हि ।

कृत्स्नं कुर्वीत नियतं यद्विद्वः शंसितव्रतः ॥ १ ।

त्यजेद्युक्तधर्मञ्च तवार्चाचैनमप्यसौ ॥ २ ।

तोषयितुं कुटुम्बान् स्नान् देव्यर्चनमेव च ।

नार्चाचैनं नूतनं वाऽयुक्तधर्मं प्रवर्त्तयेत् ॥ ३ ।

मतशुद्धिं निष्कलुषां रक्षेत् स विविधेषु च ।

निर्मलं स्वविवेकञ्च तद्वानुसृत्य कृत्स्नशः ॥ ४ ।

३४ । आदर्शमत्र दर्शयन्मुपसंहरति परमेश इति । परमेशः यथा नियं तस्य दासान् नियच्छति, तथा ते तव दासान् च सदा धर्मेण कृपया यच्छ नियमितान् कुरु ।

इति शास्त्रः ।

१ । अनुष्ठानानि वक्तुं प्रक्रमते । अद्वितीयेति । शंसितव्रतः यद्विद्वः अद्वितीयपरब्रह्मनाम्ना कृत्स्नं निखिलम् अनुष्ठानम् एव हि नियतं कुर्वीत ।

२ । किन्तु परिवर्त्तनं तस्मिद्दिशति त्यजिदिति । आयुक्तधर्मम् अर्चाचैनम् अपि तत्र अनुष्ठानेन असौ यद्विद्वः त्यजेत् ।

३ । तोषयितुमिति । स्नानं कुटुम्बान् तोषयितुं स यद्विद्वः देव्यर्चनं न गमेत् । नूतनम् अर्चाचैनम् आयुक्तधर्मं वा न प्रवर्त्तयेत् ।

४ । मतशुद्धिमिति । स विविधेषु अनुष्ठानेन च निष्कलुषां मतशुद्धिं रक्षेत् कृत्स्नशः स्वविवेकम् अनुसृत्य तं विवेकं निर्मलं रक्षेत् ।

माभूस्त्वमनुरक्तोऽथ वाङ्मपहतिषु क्वचित् ।
 पाङ्कज्वरप्रपूर्णेषु प्रतिमाकरणेषु च ॥ ५ ॥
 वाङ्मप्रदर्शनं दृष्ट्वाङ्कज्वरं च परित्यज ॥ ५ ॥
 हृदयानि च वान्मद्रासक्तानि विषयानि च ।
 इन्द्रियाणां हि काङ्क्षन्ति न तु तान् पुनरात्मनाम् ॥
 वाङ्मक्रियापरत्वाधिक्येषु धावन्ति तानि च ॥ ६ ॥
 पङ्क्तिभिश्च शून्याभिर्मात्मानं भारपीडितम् ।
 कार्षीः संश्रय ताएव वाङ्मात्मा परिकाङ्क्षति ॥
 प्रयोजनञ्च तस्यात्र तत्साधनानि ता न तु ।
 तत्साधनं स चात्मा स्युरन्यथा निष्कलाहि ताः ॥ ७ ॥
 आमोदं सहजेऽप्येव परमात्मप्रसूतयः ।
 वहन्ति न च वाङ्मेषु क्रियाधिक्येषु जातुचित् ॥ ८ ॥

५ । मा भूरिति । त्वं क्वचित् अथ वाङ्मपहतिषु पाङ्कज्वरप्रपूर्णेषु प्रतिमाकरणेषु च अहुरक्तः मा भूः वाङ्मप्रदर्शनं दृष्ट्वाङ्कज्वरं च परित्यज ।

६ । हृदयानीति । यानि च हृदयानि अथ आसक्तानि तानि इह इन्द्रियाणां विषयान् न तु पुनः आत्मनो विषयान् काङ्क्षन्ति । तानि च हृदयानि वाङ्मक्रियापरत्वाधिक्येषु धावन्ति ।

७ । पङ्क्तिभिरिति । शून्याभिः पङ्क्तिभिः च मा आत्मानं भारपीडितं कार्षीः । ता एव पङ्क्तीः संश्रय याः आत्मा परिकाङ्क्षति तस्य आत्मनः प्रयोजनं च । अत्र ताः पङ्क्तयः तत्साधनानि तस्य आत्मनः साधनानि । न तु न च आत्मा तत्साधनम् तासां पङ्क्तीनां साधनम् । अन्यथा यदि न आत्मनः प्रयोजनसाधनानि भवेयुः ताः निष्कलाः स्युः ।

८ । आमोदमिति । परमात्मप्रसूतयः सहजेऽप्येव आमोदं वहन्ति न च जातुचित् वाङ्मेषु क्रियाधिक्येषु ।

न विशेषकृतार्थत्वमनुष्ठानेषु विद्यते ।

क्रियासु च गुणः शुद्धिकृत् पद्धतिषु वस्तुषु ॥ ८ ।

न काचिन्मुक्तिदा शक्तिर्महत्याद्यपि चात्मनि ।

क्रियाया मन्यमानस्य पावनस्य च पावनम् ॥ १० ।

पुष्पाणि पीतकादीनि गन्धद्रव्याणि यानि च ।

अग्निरापः पताका च तथा चित्रपटा इह ॥

भक्तौ सहायास्ते शोच्याः पावनानीति वाद्भिः ॥ ११ ।

कालश्चर्तुश्च मासश्च नियोज्यः साधनोत्थितः ।

अभिप्राये विशेषे वा अन्ते पावनं इत्यतः ॥

प्रतीयतेऽत्र शोच्योऽसौ तस्मिंस्तस्मिन् पवित्रताम् ।

आरोप्यान्यत्र मौढ्याच्चेत् विपरीतं विनिर्द्दिशेत् ॥ १२ ।

८ । नेति । अनुष्ठानेषु क्रियासु च विशेषकृतार्थत्वं न विद्यते ।
पद्धतिषु वस्तुषु शुद्धिकृत् गुणः न विद्यते ।

१० । न कदाचिदिनि । महत्याः अपि च क्रियायाः आत्मनि स्वस्मिन्
न काचित् मुक्तिदा शक्तिः । पावनस्य च पावनं मन्यमानस्य वस्तुनः न
काचित् मुक्तिदा शक्तिरिति शेषः ।

११ । पुष्पाणीति । पुष्पाणि पीतकादीनि अगुरु^१ णि यानि च
गन्धद्रव्याणि अग्निः आपः पताका च तथा चित्रपटाः इह भक्तौ सहायाः ।
ते शोच्याः ये पावनानि इति वाद्भिः । एतानि पवित्रतासाधकानीति ये
वदन्ति ते क्षपापात्राणि ।

१२ । काल इति । कालः च चर्तुः च मासः च विशेषेण साधनोत्थिते
यन्त्रे वा अभिप्राये नियोज्यः । अतः पावनः पवित्रतासाधकः इति
प्रतीयते । अत्र सः शोच्यः यः तस्मिन् तस्मिन् पवित्रताम् आरोप्य मौढ्यात्
चेत् यदि अन्यत्र विपरीतं पवित्रताहीनत्वं विनिर्द्दिशेत् ।

पाठः प्रवचनानां तु पाठः, पुरोधसां पुरोहितानां ह्यन्यानि
 अभिषेको व्रतश्चात्र सत्यं कार्यकरं तथा ॥
 अभिप्रायसाधनञ्च शौच्योऽसौ मन्यते यदि ।
 ऋते तत्तत् पावनं न मुक्तिः केनापि लभ्यते ॥ १३ ॥
 अथापि त्वं क्रियाद्यानुष्ठानानि प्रभुणा स्वयम् ।
 आदिष्टानि च भक्त्येह ब्रह्मया निर्व्वहेः सदा ॥ १४ ॥
 निर्व्वर्त्तनानि पुण्यकृत्यान्वय गच्छोत्सवा यदा ।
 मण्डला नियमान् नित्यं विनयानुवर्त्तय ॥
 सूर्य्यश्च गम्भीराण्यश्च हृदयस्थं चित्तानि च ॥ १५ ॥
 जनाः पवित्रमण्डलाः सदैकविधतामिह ।
 क्रियासु पद्धतिष्वङ्ग मूले रक्षन्तु नित्यशः ॥
 आचारपरिषदं शरुचिप्रयोजनान्यनु ।
 भवितुं भवतु प्रायः शाखास्त्रैषु भिन्नता ॥ १६ ॥

१३ । पाठइति । प्रवचनानां तु पाठः, पुरोधसां पुरोहितानां ह्यन्यानि
 अपि, अभिषेकः व्रतं च अत्र सत्यं कार्यकरं, अभिप्रायसाधनं च, असौ
 शौच्यः यदि मन्यते तत् तत् पावनम् ऋते विना न केन अपि मुक्तिः लभ्यते ।

१४ । अथापीति । अथापि एवं सत्यपि क्रियाः अनुष्ठानानि च
 स्वयं प्रभुणा आदिष्टानि इह भक्त्या ब्रह्मया च सदा निर्व्वहेः ।

१५ । निर्व्वर्त्तनानीति । यदा पुण्यकृत्यानि निर्व्वर्त्तनानि अथ गच्छोत्-
 सवाः निर्व्वर्त्तनः तदा नित्यं मण्डलाः नियमान् विधीन् विनयान् शासनानि
 तथा अनुवर्त्तय यथा तानि अत्र गम्भीराणि हृदयस्थं चित्तं भवन्ति ।

१६ । जना इति । पवित्रमण्डलाः जनाः इह सदा क्रियासु पद्ध-
 तिसु मूले एव एकविधतां रक्षन्तु । आचारपरिषदं शरुचिप्रयोजनानि अनु
 भवितुं यथा ताः आचारादिभेदेन उपयोगिन्यः भविष्यन्ति तथा, प्रायः
 शाखासु अङ्गेषु भिन्नता भवतु ।

एवं क्रियासु पूजासु स्यादैक्यं नित्येषु च ।

मण्डल्यमनुरक्तानामद्वितीये परेश्वरे ॥ १७ ॥

इत्यनुष्ठानसुखम् ।

—०—

जातकर्म ।

स्यादानन्दीत्सवस्तत्र जातायां सन्तती गृहे ॥ १ ॥

कृतज्ञतायाद्वादस्य प्रकाशेनोपयोगिना ।

प्रथमेष्टनां ताञ्च गृही प्रसूदितस्तदा ॥ २ ॥

अमरस्यात्मनस्त्वागमनं जन्म न किं पुनः ।

प्रतियोग्यमकल्याणं राज्यं स्थापयितुं क्षितौ ॥

स्वर्गाय किं भटस्यास्य प्रवेशो नूतनस्य न ।

कार्यक्षेत्रे प्रभोः कर्मकृतां श्रेणीविवर्धनम् ॥ ३ ॥

१७। एवमिति । एवं नित्येषु गृहस्थानां गृहेषु अद्वितीये परेश्वरे परमेश्वरे अनुरक्तानां मण्डल्यं क्रियासु ऐक्यं स्यात् ।

इत्यनुष्ठानसुखम् ।

—०—

१। अनुष्ठानेषु सर्वप्रथमं जातकर्म प्रवक्तुमुपक्रमते स्यादिति । गृहे जन्तुर्जातायाम् आनन्दीत्सवः स्यात् ।

२। कृतज्ञताया इति । कृतज्ञतायाः वादस्य आकाशस्य उपयोगिना प्रकाशेन प्राकश्येन तदा तां घटनां गृही प्रसूदितः सन् प्रथयेत् ।

३। कृतज्ञतावादप्रकाशे हेतुताद् अमरस्येति । किं पुनः जन्म अमरस्य आत्मनः तु आगमनम् न ? अकल्याणम् अमरत्वं प्रतियोग्यं क्षितौ पृथया स्वर्गाय राज्यं स्थापयितुं किं न नूतनस्य भटस्य योगः, प्रवेशः ? प्रभोः कार्यक्षेत्रे किं न कर्मकृतां श्रेणीविवर्धनम् ? तत्प्रवेशेन संस्थादृष्टिः, गृहलोकनभसि गृहरूपो यो लोकः तस्य नभसि आकाशे पित्रोः माता-पित्रोः गृहे वर्धयितुं किं न आशानन्दकस्य नन्दस्य च उदयः ?

गृहलोकनभस्येकस्याधानन्दकरस्य च ।
 नक्षत्रस्योदयोद्धर्षं पित्रोर्वर्द्धयितुं न किम् ॥ ३ ।
 सन्ततिः किं विधातुर्न महार्घं दानमुत्तमम् ।
 स्नेहानुरक्षितायाः किं दयाया नो निदर्शनम् ॥ ४ ।
 नवजातः शिशुः किञ्च दिव्यवार्त्ताहरस्त्रिच ।
 निर्दोषत्वस्य सौन्दर्यस्यानने प्रतिभा प्रभोः ॥ ५ ।
 किमिमां घटनां गृह्यामौदासीन्येन पश्यसि ॥ ६ ।
 नन्द पिता च माता च भ्राता च भगिनी तथा ।
 यूयं नन्दत सर्व्वेऽपि परमेश्वरहे पुनः ॥
 मोदध्वं यूयमेतस्मिन् स्वजनाः प्रतिवेशिनः ।
 दिव्यवार्त्ताहरायास्मै प्रोज्ज्वलाय प्रदीयताम् ॥
 स्वागताभाषणं हृद्यं योग्यं ग्रहणकर्म्म च ।
 कृपासुप्रभवे धन्यवादसुहिरतोच्छ्रितम् ॥ ७ ।

४ । सन्ततिरिति । किं न सन्ततिः विधातुः परमेश्वरस्य महार्घं
 महानुत्तमम् उत्तमं दानम् ? किं न स्नेहानुरक्षितायाः स्निग्धभावविभू-
 षितायाः दयायाः निदर्शनम् ?

५ । नवजात इति । किं नु नवजातशिशुः इह निर्दोषत्वस्य सौन्द-
 र्यस्य दिव्यवार्त्ताहरः स्वर्गोदयः ? आनने यस्य शिशोरिति प्रभुः प्रभोः
 ईश्वरस्य प्रतिभा । तस्मिन् तत्कृतायाः प्राक्कम् ।

६ । किमिति । किम् इमां यस्यां गृहकर्मयोगां घटनाम् औदा-
 सीन्येन त्वं पश्यसि ?

७ । अतएवानन्दप्रकाशे प्रवर्त्तयति नन्देति । पिता च माता च
 भ्राता च तथा भगिनी प्रत्येकं नन्दं व्यानन्दं प्रकाशय । परमेश्वरहे यूयं पुनः
 सर्व्वे नन्दत । एतस्मिन् सन्तानजन्मनि हि स्वजनाः प्रतिवेशिनः यूयं
 मोदध्वम् । अस्मै प्रोज्ज्वलाय दिव्यवार्त्ताहराय स्मोदइताय हृद्यं योग्यं

जन्मानन्तरमेवायं विधीतः सुपरिष्कृतः ।

अभ्यक्तः सर्वथा शुक्लवाससा नृतनेन च ॥

सन्निधायेनं शिशुं मातृसन्निधौ सन्निधापयेत् ॥ ८ ।

आह्लादेन च तं पश्येत् शिशुं माता विचक्षयेत् ।

स्नेहेनोच्छ्वसितेनामावपत्यज्जलजम्बना ॥ ९ ।

प्रार्थिभावेन सा चैवं प्रार्थयेद्वाशिष्ठं ततः ।

प्रभो तव प्रदत्तस्य नवजातशिशोर्भुखम् ॥

दृष्टव्यस्मि दानार्थं धन्यवाहं ददाम्यहम् ।

आशिष्ठं स्थापयान्तिस्ते तवैव त्वं कुरु त्विमम् ॥ १० ।

ततः पिता समागच्छेत् पश्येच्च प्रार्थयेत् तथा । ११ ।

स्वागतभाषणं ग्रहणकर्म्म च प्रदीयताम् । जपालुप्रभवे जपामयाय परमे-
श्वराय उच्छ्वितं धन्यवादम् उद्गिरित प्राप्नुव्येण प्रयच्छत ।

८ । जन्मानन्तरं किं कर्मेयं तदेवाह । जन्मानन्तरं सर्वथा अयं शिशुः
विधीतः सुपरिष्कृतः अभ्यक्तः तैलाभ्यक्षयुक्तः स्यात् । नृतनेन च शुक्ल-
वाससा सम्भाय इमं शिशुं मातृसन्निधौ सन्निधापयेत् ।

९ । मातुः कृत्यमाह आह्लादेनेति । माता तं शिशुम् आह्लादेन
पश्येत्, अमौ माता अपत्यज्जलजम्बना सन्तानजम्बोत्पन्नेन उच्छ्वसितेन
स्नेहेन शिशुं विचक्षयेत् ।

१० । तस्याः प्रार्थनमाह प्रार्थिभावेनेति । ततः प्रार्थिभावेन सा
माता च सर्वम् आशिष्ठं प्रार्थयेत्, हे प्रभो, त्वया प्रदत्तस्य नवजातशिशोः
सुखं दृष्टव्यस्मि, दानार्थमहं तुभ्यं धन्यवादं ददामि । अस्मिन् तव
आशिष्ठं स्थापय, इमं तु शिशुं तवैव त्वं कुरु ।

११ । पितृकर्त्तव्यमाह तत इति । ततः तदनन्तरं पिता समागच्छेत्,
पश्येत् तथा पूज्यं कर्त्तुं प्रार्थयेत् ।

स्वसारी भ्रातरः सम्बन्धिनश्चागम्य तन्मुखम् ।
 मुदा कृतज्ञाः पश्येयुः प्रार्थयेयुर्हृदाश्लिषम् ॥ १२ ॥
 तमतीव प्रयत्नेनाष्टाविंशतिदिनानि हि ।
 जालयेन्निवमान् स्वास्थ्यविधेः शुद्ध्यै सूतके ॥
 जलानिलगृहादीनां वैद्यानामुपदेशतः ।
 दार्दिण्यात्सुखेनैवास्मिन् तं लोकयेत् पुनः ॥ १३ ॥
 जन्मतो मासि जातस्य जातकर्म विधीयते ॥ १४ ॥
 प्रत्यगैः कुसुमैः पूजाग्रहं तत्र विधोभयेत् ॥ १५ ॥
 प्रातः समापिते ह्यंशे स्वाचार्येण यथाविधि ।
 असतीनः सहस्रद्वन्द्वे चोपासनस्य तु ॥
 गृह्यवेदीसमीपेऽत्र पिता स्थित्वा पद्मोपरि ।
 इमाञ्च प्रार्थनां कुर्यात् कृतश्च हृदयेन तु ॥ १६ ॥

१२ । भ्रातादीनां कर्त्तव्यमाह स्वसार इति । स्वसारः भगिन्यः
 भ्रातरः सम्बन्धिनः आसीयाः आगम्य मुदा हर्षेण तन्मुखं कृतज्ञाः सन्तः
 पश्येयुः, मुदा आश्लिषं प्रार्थयेयुः ।

१३ । सूतिकाग्रहे किं किं कर्त्तव्यं तदाह तस्मिन् । सूतके सूतिकाग्रहा-
 वस्थानकाले अष्टाविंशतिदिनानि तं शिशुम् अतीव यत्नेन लोकायेत् । स्वास्थ्य-
 विधेः जलानिलगृहादीनां शुद्धेः च नियमान् वैद्यानां चिन्तित्वाङ्गानाम्
 उपदेशतः दार्दिण्यात्सुखेनैवास्मिन् तं शिशुं पुनः न्यारम्भे इव लोकयेत् पश्येत् ।

१४ । जातकर्मदिनमाह जन्मत इति । जन्मतः जन्मदिनात् मासि
 जातस्य शिशोः जातकर्म विधीयते ।

१५ । पूजाग्रहपरिकर्म्ममाह प्रत्यगैरिति । प्रत्यगैः नवीनैः कुसुमैः
 तत्र जातकर्मदिने पूजाग्रहं विधोभयेत् ।

१६ । प्रातरिति । प्रातः आचार्येण असती नः सहस्रम् इदन्ते
 उपासनस्य तु अंशे यथाविधि हि समापिते गृह्यवेदीसमीपे पिता पद्मो-
 परि स्थित्वा कृतश्च हृदयेन तु इमां च प्रार्थनां कुर्यात् ।

गर्भे मातुः प्रयत्नेन स्नेहेन रक्षितः शिशुः ।
 अरक्षितोऽसहायोऽयं कृपामय विभो त्वया ॥
 व्याधितो विषदो विघ्नात्तुभ्यं तदर्पयाम्यहम् ।
 धन्यवादं तमस्यस्य रहस्यज्ञानि शिल्पिना ॥
 शिल्पसौष्ठवयुक्तानि सौन्दर्यानुगुणानि च ।
 नैपुण्येन त्वया सुष्ठु निरमायिषताखिलम् ॥
 दत्तं साधनजातं यत् धन्यवादं ददाम्यहम् ।
 सेवार्थं ते जनानाञ्च कर्त्तुं कर्म तव प्रभो ॥
 काले पूर्णं धराधाम्प्रानीतवान् त्वं स्वयं शिशुम् ।
 कृतज्ञोऽहं नमाम्यग्रे यदैतद्दानकारणम् ॥
 नूतनं प्रेमचिह्नं ते ह्लादः सम्पत्तिरेव यत् ।
 प्रत्यक्षमिषयं कर्त्तुं दायित्वं मे समापितुम् ॥
 विश्वस्तेन च भावेन सेवकत्वं तवाग्रिमम् ।
 याचेऽनुभूय दीनलज्जानुभूय क्षिपाम्यहम् ॥
 आत्मानं तव नेहत्वे प्रणतः प्रार्थयामि ते ।
 विश्वासञ्च बलं सत्यं पितृकैहिकं यत् शिशुम् ॥

१७। प्रार्थनामाह गर्भे इति । हे कृपामय विभो, अहं धन्यवाद-
 मर्पयामि, त्वयायमरक्षितोऽसहायः शिशुः मातृगर्भे प्रयत्नेन स्नेहेन रक्षितः
 तमसि रहसि शिल्पिना त्वया यत् अस्य शिल्पसौष्ठवयुक्तानि सौन्दर्यानु-
 गुणानि अज्ञानि नैपुण्येन सुष्ठु निरमायिषत, अखिलं साधनजातं दत्तम्,
 तत् अहं धन्यवादं ददामि । काले पूर्णं जनानां सेवार्थं तव कर्म च कर्त्तुं,
 हे प्रभो, त्वं स्वयं शिशुं धराधामि प्रानीतवान् । यदाहमेतद्दाननिमित्तं
 कृतज्ञस्त्वयाग्रे नमामि, यद्दानं तव नूतनं प्रेमचिह्नं, सम्पत्तिः आश्वादश्च,
 मम दायित्वं प्रत्यक्षमिषयं कर्त्तुं विश्वस्तेन च भावेन मम सेवकत्वं समा-
 पितुं तव आग्रिमं याचे । अपूर्णत्वं दीनलज्जानुभूय आत्मानं तव
 नेहत्वे क्षिपामि, प्रणतस्ते प्रार्थयामि विश्वासं बलं सत्यं पितृकैहिकं यत्

रक्षामि रक्षणे यन्ने तवानुरक्तदासवत् ।
 पालयामि च तत्कार्यसाधनायाशिषा प्रभो ॥
 सम्भावय भवास्य त्वं पिता माता सुहृच्च यत् ॥
 सर्वविधादकल्याणादूरं विश्राम्यतु त्वयम् ॥
 स्नेहक्रोडे चिरञ्चास्य गृहस्येश्वर नित्यदा ।
 नवजातं शिशुञ्चेमं पितुर्मातुश्च नन्दनम् ॥
 अन्वर्थं कुरु सर्वत्र परिवारस्य चाशिषम् ।
 महिमानं तत्कृपार्थं स्वीकुर्मः शिव आश्रितम् ॥ १७ ।
 आशीर्वचनमाचार्यस्ततः स समुदीरयेत् ।
 शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति सर्वं ब्रूयुः समस्वरैः ॥ १८ ।
 समाप्तौ कर्मणोऽन्ते स्यात् रुद्धीतं ह्युपयोगि च ॥ १९ ।

इति जातकर्म ।

—०—

अनुरक्तदासवत् शिशुः तव रक्षणे यन्ने च रक्षामि, तत्कार्यसाधनाय
 च पालयामि । इमं शिशुमाशिषा सम्भावय, अस्य पिता माता सुहृच्च
 भव, यदयं सर्वविधादकल्याणादूरं तव स्नेहक्रोडे चिरं विश्राम्यतु ।
 हे अस्य गृहस्येश्वर, इमं नवजातं शिशुञ्च पितुर्मातुश्च नन्दनमन्वर्थं कुरु
 परिवारस्य चाशिषम् । हे शिव, तत्कृपार्थं आश्रितं ते महिमानं
 स्वीकुर्मः ।

१८ । आशीरिति । ततः स आचार्यः आशीर्वचनं समुदीरयेत्,
 सर्वं समस्वरैः शान्तिः शान्तिः शान्तिः इति ब्रूयुः ।

१९ । समं प्राप्नोति । कर्मणः समाप्तौ अन्ते उपयोगि च रुद्धीतम्
 स्यात् ।

इति जातकर्म ।

नामकरणम् ।

षण्मासि जन्मतो नामकरणन्तु विधीयते ॥ १ ।
 नयेत्तद्विसे स्नानागारं स्नानाय सन्ततिम् ॥ २ ।
 पुष्पवासिततैलेनाभ्यक्षयेत् कलसात्पुनः ।
 नवीनान्निर्मल्लादारि तन्मूर्द्धि चाभिषिचयेत् ॥
 देहञ्चोदत्तयेदस्य कुर्यात्तं विमलं शुभम् ॥ ३ ।
 आच्छादयेत्तदा नव्यतत्कालोचितवाससा ।
 भूषयेत् सुष्ठु नात्यन्तमवस्थोचितभूषणैः ॥ ४ ।
 संपृष्टैश्चन्दनैर्भालञ्चाचाराच्चर्चितं कुरु ॥ ५ ।
 ततः प्रभृति चातोदघोषो जातीय उत्सवे ।
 आमीदं योजयत्स्व यथाचारोऽस्ति प्राक्तनः ॥ ६ ।

१ । अथ नामकरणानुष्ठानं वक्तुं तत्समुचितकालमाह षण्मासीति ।
जन्मतः षण्मासि नामकरणं तु विधीयते ।

२ । नयेदिति । तद्विसे नामकरणानुष्ठानदिवसे स्नानाय तं शिशुं
स्नानागारं नयेत् ।

३ । पुष्येति । तं शिशुं पुष्पवासिततैलेन अभ्यक्षयेत्, नवीनात्
निर्मलात् कलसात् पुनः वारि तन्मूर्द्धि च अभिषिचयेत्, तस्य देहं च
उदत्तयेत् शुभं तं विमलं कुर्यात् ।

४ । आच्छादयेदिति । तदा नव्यतत्कालोचितवाससा अवस्थोचित-
भूषणैः नात्यन्तं किमर्हं सुष्ठु भूषयेत् ।

५ । संपृष्टैरिति । चन्दनैः संपृष्टैः आचारात् देशाचानुसारतः भालं
जलाटं चर्चितं कुरु ।

६ । तत इति । ततः प्रभृति उत्सवे जातीयः आतोदघोषः यथा
प्राक्तनः आचारः अस्ति तथा, अत्र आमीदं योजयतु ।

गृह्योपासननिलयेऽन्यत्र वा विनियोजिते ।
 तदर्थं पुष्पवल्ग्रादिविचित्रध्वजशोभिते ।
 स्वजना बान्धवाः सर्व्वे विप्रैर्मुर्मिलितास्तदा ॥ ७ ।
 गृहस्थः सपरीवारो यस्याचार्य्यस्य मण्डली ।
 पुरोहितः स एव स्यादुपाध्यायोऽथवा पुनः ॥
 कथित् प्रचारको वाथ मण्डलीज्येष्ठ एव वा ॥ ८ ।
 निर्दिष्टोपासनायास्त्वसतो न इति दान्ति मे ।
 अथ निवृत्त आचार्य्येणानीयेत च सन्ततिः ॥ ९ ।
 पितापत्यं नयेत्तत्र बाहौ चारोप्य वक्षसि ।
 रक्षन् दण्डायमानोऽयं मण्डल्यां वेदिसन्निधौ ।
 ईदृशा विधिना कुर्यात् प्रार्थनां अद्वयान्वितः ॥ १० ।
 अहो विश्वपते प्रीतिं वहामस्त्वयि सन्ततम् ।
 विश्वसिमः पूजयामो नित्यं नो गृहदेववत् ॥
 तुभ्यं मम प्रियापत्यमर्पयामि क्षुपानयन् ।
 पितः कृपानिधान तमरक्षो ह्यसहायकम् ॥

७ । गृह्येति । तदा स्वजनाः बान्धवाः सर्व्वे गृह्योपासननिलये तदर्थं विनियोजिते पुष्पवल्ग्रादिविचित्रध्वजशोभिते अन्यत्र वा विप्रैः ।

८ । गृहस्थ इति । सपरीवारः गृहस्थः यस्य आचार्य्यस्य मण्डली स आचार्य्यः एव, उपाध्यायः, अथवा पुनः प्रचारकः अथवा मण्डलीज्येष्ठः एव वा पुरोहितः स्यात् ।

९ । निर्दिष्टेति । निर्दिष्टोपासनायाः “ असतो न ” इति दान्ति मे अथ निवृत्ते च आचार्य्येण सन्ततिः आनीयेत ।

१० । पितेति । पिता तत्र अपत्यं नयेत्, बाहौ च आरोप्य वक्षसि रक्षन् मण्डलां मण्डलीमध्ये वेदीसन्निधौ अयं अद्वया अन्वितः ईदृशा विधिना प्रार्थनां कुर्यात् ।

अपुष्पा वत्सला माता नित्यं स्तन्यं भक्ष्यः स्वयम् ।
 तत्स्तनोपसृतेनेदं पयसा जीवनेन
 मधुरेणावृधत् यत्तया कायेनार्वादिनं दिनम् ।
 आह्वयः सन्निधावर्पयितुं कृत्वोपयोगि च ॥
 नाम येन त्वभिहितं ज्ञातं स्यात् संसृतौ सदा ।
 व्यक्तित्वेन च तत् संस्थापयिष्यति च संसदि ॥
 मनुष्यपरिवारस्यार्पयितुं पुनरङ्गवत् ।
 कठिनं खाद्यमस्याद्य मुखे स्तन्यं विवर्त्तयन् ॥
 शैशवोचितमानन्दे विशेषयितुमसवे ।
 मनुष्यत्वे प्रवेशञ्च गृहाणा परमेश्वर ॥
 एतत्सर्वं कृपार्थं मे स्तुतिवादान् सभक्तिकान् ।
 आनन्दितहृदायातुं कृतश्रत्वेन सन्निधौ ॥

११। अहो इति । अहो विश्वपते, त्वयि सन्ततं प्रीतिं वहामः,
 विश्वमिमः नित्यं त्वां नो गृहदेववत् पूजयामः, मम प्रियापत्यम् उपानयन्
 तुभ्यम् अर्पयामि । हे क्षपानिधान पितः, अमहायकमिदं त्वम् अरक्तः,
 अपुष्पाः वत्सला माता मतो स्वयं नित्यं स्तन्यम् अघाः, त्वत्स्तनोपसृतेन
 मधुरेण जीवनेन पयसा इदं दिनं दिनं शक्र्या कायेन अन्नं अवृधत् । उप-
 योगि कृत्वा नाम अर्पयितुं येन नाम्ना अभिहितं, संसृतौ व्यक्तित्वेन च ज्ञातं
 स्यात्, मनुष्यपरिवारस्य पुनः अङ्गवत् तद्गन्तव्यं च समदि संस्थापयि-
 ष्यति, अद्य अस्य मुखे शैशवोचितं स्तन्यं विवर्त्तयन् कठिनं खाद्यम्
 अर्पयितुं उतसवे आनन्दमध्ये मनुष्यत्वे प्रवेशञ्च घोषयितुं सन्निधौ
 आह्वयः । हे परमेश्वर, एतत्सर्वं कृपार्थं मम सभक्तिकान् स्तुति-
 वादान् गृहाणा, आनन्दितहृदा पूर्वेण कृतश्रत्वेन च तव सन्निधौ
 आयातुं, यत् अस्य भावि गौरवं मज्जम् अरक्तः तहेतोः एतत् अपत्यम्

पूर्वैव तव आत्माकं सहायोऽर्पयितुं भव ।
 चरयेऽपत्यमेतच्चारणः सञ्चितमस्य यत् ॥
 गौरवं भावि तद्धेतोः कृपयाभिषमर्पय ।
 पुत्र्यन् तव नामास्य देहि ज्ञानञ्च त्वदृष्टे ॥
 उपयुक्तं यदा चास्य देहिकाङ्क्षन्तु संसृती ।
 क्षमते पदमात्मास्य परमात्मन् पदं दिवि ॥
 अमरेषु यथा वर्तमानो भवतु ते कृपा ।
 अक्षय्यञ्च वलं देहि तथा मिश्रयितुं यथा ॥
 भविष्यति पुनश्चेतत् भवेत् कर्त्तव्यपालकम् ।
 सन्तानं सुखी विव्रहः सत्त्वमानन्ददन्विदम् ॥
 कुत्र पित्रोर्भूषणञ्च परिवारस्य नित्यदा ।
 भवानेन प्रियेष्टैतदयमेनानुग्रहेण ते ॥
 कुत्र त्वष्टृहिमन्त्रित्यं पुण्यस्य च दयावतः ।
 नामास्ते गौरवं मानो ज्ञानलालसन्तु च ॥ ११ ॥

तत्र चरये चर्पयितुम् आत्माकं सहायो भव । कृपया तव आश्रितं पुत्र्यन्तु चर्पय । अथ
 नाम त्वदृष्टे उपयुक्तं ज्ञानं च देहि । यदा च अस्य देहिकाङ्क्षं संसृती पदं लभते,
 तदा ते कृपा भवतु, यथा हि परमात्मन्, अथ आत्मा वर्तमानः दिवि अमरेषु पदं
 लभते । अक्षय्यञ्च तथा मिश्रयितुं वलं देहि, यथा भविष्यति पुनः एतत् तव कर्त्तव्य-
 पालकं सन्तानं विव्रहः सुखः च भवेत् । सत्त्वम् इदं पित्रोः आनन्दं परिवारस्य
 सुखं च कुत्र । अनेन प्रियेष्ट नित्यदा भव, तव यमेन अनुग्रहेण नित्यम् अहिमत्
 कुत्र । दयावतः पुण्यस्य च ते नामः गौरवं मानः ज्ञानलालसन्तु च ॥

आचार्याङ्गे ततस्तस्मिन् अनुपस्थापिते शिष्यौ ।

एवं स कुर्वीतशाम श्रीमती अनुकूल वै ।

अमुकी श्रीमती श्रीमान्मुकी वेति सन्निधी ।

सर्वशक्तिमतस्तस्य विश्वस्तजनसेवरीः ।

पुन्यैः पुन्याय वा नाम ददामि कश्चामयः ।

सौभाग्यमाशिवच्छास्त्रे ददातु शिष्ये प्रभुः ॥ १२ ॥

कण्ठे मात्स्यं प्रदायास्व ललाटेऽस्य विपुन्या च ।

आचार्य आशिषा युक्तादेवमहस्वितं शिष्यम् ।

नाम्ना दद्यावतस्तस्य परमेशस्य नः शिष्यो ।

आशासे त्वां प्रियं यत्नाधीनतायां न्यस्थामि च ॥ १३ ॥

शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति सर्वे वाचयेयुस्ततः ॥ १४ ॥

आशीःसंप्रार्थनस्थान्ते सङ्गीतस्य च पूर्णता ॥ १५ ॥

१२ । आचार्याङ्ग इति । ततः तस्मिन् शिष्यौ आचार्याङ्गे अनुपस्थापिते, एवं स तन्नाम कुर्वीत — सर्वशक्तिमतः तस्य विश्वस्तजनसेवरीः सन्निधी श्रीमतेः अनुकूल पुन्यैः पुन्याय वा श्रीमती अमुकी श्रीमान् अनुकूलः वा इति नाम ददामि, प्रभुः कश्चामयः शस्त्रे शिष्ये सौभाग्यम् आशिषं च ददातु ।

१३ । कण्ठ इति । अस्य शिष्यः कण्ठे मात्स्यं प्रदाय कण्ठे ललाटे च विपुन्या आचार्यः एवम् अहस्वितं शिष्यम् आशिषा युक्ताम्, — तस्य दद्यावतः नः परमेशस्य नाम्ना, हे शिष्यो, आशासे, प्रियं त्वां तस्य च यत्नाधीनतायां न्यस्थामि ।

१४ । शान्तिरिति । ततः सर्वे शान्तिः शान्तिः शान्तिः इति वाचयेयुः ।

१५ । आशीरिति । आशीःसंप्रार्थनस्य सङ्गीतस्य च अन्ते पूर्णता नामकरणा-
गुह्यमस्ति शेषः ।